दुर्मिळ १७१

मराठी ग्रंथ संग्रहालय, ठाणें.

(ठाणें जिल्हा वाचनालय) वाचनालय/संदर्भ

चरित्र - दुर्मिळ १७१

सयाजीराव महाराज गायकवाड

[illegible] नोंद २१०

तुकारामचरित्र.

किं० १। रुपया.

१७१

संकेत

चरित्र

चारित्र

ठाणें म्युनिसिपल शाळा नंबर 2

विद्यार्थी [illegible]

यास हें पुस्तक सन १९०८ सालचे

वार्षिक परीक्षेबद्दल इनाम दिलें आहे.

ता. ७ माहे [illegible] सन १९०८

भगवंत हरी शृंगारपुरे

चेअरमन स्कू. बो. ठा. म्यु.

दुर्मिळ १७१

M. S. Mehendale

तुकारामबाबाचें चरित्र.

(आध्यात्मिकज्ञानरत्नावलींत खंडशः प्रसिद्ध झालेलें.)

हें चरित्र

रा० रा० कृष्णराव अर्जुन केळूसकर

यांनीं

आध्यात्मिकज्ञानरत्नावली मासिकपुस्तकासाठीं लिहिलें,

तें

रा० रा० लक्ष्मणराव पांडुरंग नागवेकर आणि कंपनी

यांनीं

छापून प्रसिद्ध केलें.

मुंबई,

'सुबोधप्रकाश' छापखाना.

सन १८९६.

किंमत सव्वा रुपया.

सन १८६७ च्या २५ व्या आक्टोबरमाणें प्रसिद्धकर्त्यानें
सर्व हक्क स्वाधीन ठेविले आहेत.'

श्रीमंत सरकार

सयाजीराव महाराज गायकवाड

सेनाखासखेल, समशेरबहादूर

यांचें,

प्रजापालनदक्षत्व, सद्विद्या, आणि सुनीति यांच्या

वृद्धीविषयीं उत्कटेच्छा, सौजन्य,

नीतिमत्ता, विद्याभिलाष

इत्यादि उज्ज्वलगुणालंकृतत्व जाणून,

हें महासाधुचरित्र

त्यांच्या सेवेशीं

ग्रंथकर्त्यानें

अत्यादरपूर्वक व परमकृतज्ञतायुद्धीनें,

त्यांच्या परवानगीनें

समर्पण केलें आहे.

प्रस्तावना.

हें चरित्र 'आध्यात्मिकज्ञानरत्नावली' मासिकपुस्तकासाठीं लिहिलें अमून त्यांत तें खंडशः समग्र प्रसिद्ध झालें आहे. हे सर्व खंड एकवट करून प्रस्तुत पुस्तक बांधून काढलें असल्यामुळें त्यांत कांहीं दोष राहून गेले आहेत. ते, या पुस्तकास दुसऱ्या आवृत्तीचा योग आल्यास, काढून टाकिले जातील.

आजपर्यंत **तुकारामबावाचें** गद्यरूप विस्तृत चरित्र कोणींही लिहिलें नव्हतें. तें आम्हीं उपलब्ध असलेल्या सर्व माहितीचा आधार घेऊन लिहिलें आहे. हें चरित्र तयार करितांना जितका भाग ऐतिहासिक व खरासा भासला तितकाच ग्रथित केला आहे. **भक्तिविजय, संतलीलामृत** व **संतविजय** या ओवीबद्ध ग्रंथांत **महिपतीनें** जीं भक्तजनांचीं चरित्रें लिहिलीं आहेत, त्यांत आपल्या वेळच्या लोकप्रवादांप्रमाणें चमत्कारांची अगदीं रेलचेल करून सोडली आहे. परंतु सांप्रतकाळीं सुशिक्षित जनांचा या चमत्कारप्रकरणावर मुळींच भरंवसा नाहींसा झाला आहे. यामुळें त्या चरित्रांतील खऱ्या ऐतिहासिक भागाबरही त्यांची अश्रद्धा होण्याचा संभव आहे. यासाठीं **महिपतीसारख्या** ग्रंथकारांचा आधार घेऊन जे कोणी आपल्या देशांत पूर्वी होऊन गेलेल्या महापुरुषांचीं गद्यरूप चरित्रें लिहितील, त्यांनीं चमत्कारप्रकरण गाळून खरा ऐतिहासिक असा जितका भाग दिसेल तितकाच घेण्याचा प्रयत्न करणें इष्ट होय. हें लक्षांत आणून प्रस्तुत चरित्र लिहिलें आहे. तें लोकादरास कितपत पात्र होतें तें पाहणें आहे. आमच्या चमत्कारप्रिय भावीक लोकांस हा प्रयत्न फारसा आवडणार नाहीं. परंतु जें आपणास सत्यसें वाटतें त्याचाच पुरस्कार कायावाचामनेंकरून करावा हें मानवाचें कर्तव्य आहे. त्यास अनुसरून प्रस्तुत प्रयत्न केला आहे.

चरित्र लिहिण्याचा हा माझा पहिलाच प्रसंग असल्यामुळें त्यामध्यें बरींच व्यंगें अभिज्ञांस दिसून येतील. परंतु त्यांबद्दल त्यांनीं क्षमा करून या प्रयत्नास साहाय्य करावें, एवढेंच त्यांच्यापाशीं मागणें आहे.

मासिकपुस्तकाचा प्रत्येक अंक वेळच्या वेळीं काढण्याचा प्रयत्न केल्यामुळें प्रस्तुत पुस्तकांत पुष्कळ अशुद्धें राहून गेलीं आहेत. त्यां-साठीं शुद्धिपत्र जोडलें आहे, त्याप्रमाणें पुस्तक शुद्ध करून वाचावें.

शेवटीं ज्यांनीं ज्यांनीं आजपर्यंत या साधूच्या गाथा किंवा चरित्रें प्रसिद्ध केलीं आहेत, त्या सर्वांचें मला पुष्कळ साहाय्य झालें आहे. त्याबद्दल मी त्यांचा फार आभारी आहें.

कृ० अ० के०

शुद्धिपत्र.

पृ०	ओ.	अशुद्ध.	शुद्ध.
२	१९	मुक्ताबाई	हा शब्द जास्त आहे
,,	२६	महाराष्ट	महाराष्ट्र
५	१३	घराण्यांप्रपाणें	घराण्यांप्रमाणें
७	२३	त्याचा	त्यांचा
१०	२	धुवून	धुऊन
,,	२२	रारिली	राहिली.
११	१४	कनाकाई	कनकाई.
१७	१२	मातपितरांची	मातापितरांची
१८	९	वर्षी.	वर्षी
,,	१३	प्राणांहूनही	प्राणाहूनही
,,	,,	वडिल	वडील
१९	१३	ठाकून	टाकून
२२	२५	झाला	झाला.
२३	१९	भिऊं	भिऊं.
२४	२२	दुष्कळ	दुष्काळ
२६	१९	दुष्कळाचे	दुष्काळाचे
२७	१०	अवलाईनें	अवलाईनें
३२	१२	वराग्य	वैराग्य
३३	३	निर्वैधपणे	निर्वेधपणें
४५	६	डांस	या शब्दाचा प्रयोग पुल्लिंगी अनेकवचनी करावयास पाहिजे.
४५	१२	होता	होता.
४८	५	केवळ	हा शब्द नको.
४८	२२	घालून	घालून त्यानें
,,	२३	तिला	तिला त्यानें
४९	७	महाराष्ट्रा	महाराष्ट्र
,,	२३	नसें	नसे.
५०	१२	पाऊं	पावूं
५१	२६	न्युनाधिक्य	न्यूनाधिक्य
५२	५	अंगचे	अंगच्या
,,	१७	जनात	जनांत
,,	२५	मंबजीच्या	मंबाजीच्या
५३	१०	टाकल्या	टाकल्या.
५४	१	भाविक	भावीक. पुढें जेथें हा शब्द येईल तेथें तो याप्रमाणें शुद्ध करावा.
,,	३	प्रसंगी	प्रसंगीं
,,	८	ऐंकून	ऐकून
,,	१०	नसता	नसता.
,,	१२	तुकारामाच्या	त्याच्या
,,	२७	बर्म	वर्म
५५	१६	सन्यासी	संन्यासी.
६२	७	तीवर	तीवर तो
६६	२५	आहत	आहेत.
६८	२२	सन्मान्यवुद्धि	सन्मान्यबुद्धि.
,,	२५	येथे	येथें
७८	१	सोळा	चौदा
,,	१३	तुकारामाला	तुकारामाला
७९	९	तव्हे	नव्हे.
८६	३	पाऊन	पावून.
८७	१४	महिपती	महिपति.
९०	१६	वाङमय	वाङ्मय.
९२	१	नेवून	नेऊन
९७	१३	बोलले	बोललेले
१०१	८	करण्याठीं	करण्यासाठीं
१०२	१२	लागला	लागला.

पृ०	ओ.	अशुद्ध.	शुद्ध.
१०६	२५	ऐणेंप्रमाणें	येणेंप्रमाणें
११०	२१	राजांचें	राजानें
११९	५	तेथूत	तेथून
१२२	२६	शिष्यंमडळी	शिष्यमंडळी
१२४	३	जीवीताचा	जीविताचा
१२८	१५	आहे	आहें
१२९	३	त्यांला त्यांव-रूनही	त्यांवरूनही त्यांला
१३२	१७	मुकारामा	तुकारामा
१३४	१९	उद्योगा	उद्योग
१३७	७	नव्हें.	नव्हे.
१३८	५	असें	असे.
,,	१२	वर्तत	वर्तन
१३९	१०	त्यांचें	त्याचें
,,	२२	अवलीच्या	अवलीच्या
१४०	६	अवलाईवरच्च	अवलाईवर
,,	२२	कीर्ति तेज	कीर्तितेज.
१४६	२४	पाडुरंग	पांडुरंग
१४७	२४	कोणींही	कोणीही
१४८	१४	नव्हें	नव्हे.
१५१	१७	तेंव्हा	तेव्हां
१५२	४	संजिवीनि	संजीवनी
,,	२२	ज्याप्रमाणें	ज्याप्रमाणें
१५४	९	तुझीही	तुझी ही
,,	१२	अंगीकारीली	अंगीकारिली.
१५५	८	आसल्या	असल्या
,,	,,	असल्यां	असल्या
१	३	अद्भुन	अद्भुत
,,	१७	भगवद्भक्त	भगवद्भक्त
१६०	१३	त्यांचे	त्यांचें
१६१	२०	पुज्यताबुद्धि	पूज्यताबुद्धि
१६२	१४	बरें.	बरें?
१६२	१५	महिपतिनें	महिपतीनें
,,	२३	सामान्य जन-समजुती	सामान्यजनस-मजुती

पृ०	ओ.	अशुद्ध.	शुद्ध.
१६७	९	तुकारमानें	तुकारामानें
१६९	१७	गुल्मे	गुल्में
१७०	१०	स्वकर्तव्य पर-ङ्मुख	स्वकर्तव्यपरा-ङ्मुख
१७६	१	अलंकाराची	अलंकारांची
,,	३	नाहीं.	नाहींत
,,	२४	जनाचित्तावर	जनचित्तावर
१७७	५	स्पष्टपणे	स्पष्टपणें
,,	१३	पूर्णपणे	पूर्णपणें
१७७	१६	पूर्णपणे	पूर्णपणें
१७८	२	किंवां	किंवा
१८०	८	अभंत	अभंग
१८१	२१	संसरापासूनं	संसारापासून
,,	५	शिष्यप्राप्तिची	शिष्यप्राप्तीची
,,	२२	सांधूंची	साधूंचीं
१८६	१४	पाहलीं	पाहिलीं
,,	२०	जनांसहीं	जनांसही
१८७	३	गगे	गंगे
,,	२०	जडदोहाचा	जडदेहाच्या
१८८	२३	आणकि	आणिक
१८९	६	त्यांस	त्यास
१९०	२१	अंती	अंतीं
१९०	२६	जडमुढांसही	जडमूढांसही
१९१	१४	राहों	राहो
१९३	१४	आपला	तुझा
१९५	१७	आवतारांच्या	अवतारांच्या
,,	,,	त्यांचे	त्यांचें
,,	२५	आवतारांस	अवतारांस
१९७	१४	केलें	वर्णिलें
१९८	११	मनावें	मानावें
,,	१७	भक्तिचा	भक्तीचा
१९९	११	अस	असे
,,	१६	नाव	नांव
,,	१९	निःसिम	निःसीम
,,	११	वाउगाचि	वाउगाची

अनुक्रमणिका.

विषय.	पृष्ठांक.
उपक्रम	१
कुलवृत्त	५
बाल्यावस्था	१२
संसारप्रवेश	१५
संसाराविषयीं वैराग्य	२२
वैराग्यवृत्ति	३५
कवित्वस्फूर्ति	४६
छळ	५१
शिष्यवर्ग	७३
तुकाराम, शिवाजी आणि रामदास	९१
अंतकाळ	११६
बायकामुलें	१३४
चमत्कारप्रकरण	१४६
तुकारामाची कविता	१७५
तुकारामाचीं मतें	१८५
उपसंहार	२०७

तुकारामबाबाचें चरित्र.

उपक्रम.

येथें न तर्पिला तो सुतृषित चातक करील आजि तुका ॥
जो जो मुमुक्षु त्यातें त्यातें करितो सुतृप्त आजि तुका ॥ १ ॥ मोरोपंत.*

जयाची वदे पूर्ण वेदांत वाणी ॥ म्हणावें कसें हो तयालागीं वाणी ॥
परब्रह्मरूपी असा जो तुकावा ॥ तयाचे तुकीं कोण ऐसा तुकावा ॥१॥ वामनपंडित.

आपल्या ह्या **महाराष्ट्रा**मध्यें पूर्वकाळीं जे महान् महान् साधु होऊन गेले त्यांमध्यें **तुकारामबावा**ची गणना फार मोठी आहे. तो जातीचा मराठा असून आपल्याठायींच्या अद्वितीय भक्तितेजानें व प्रासादिक अभंगवाणीनें एकंदर **महाराष्ट्रीयां**च्या पूज्यतेस व मान्यतेस पात्र झाला आहे. ह्या प्रेमळ भगवद्भक्ताचा चरित्रमहिमा **वामन, मोरोपंत, महिपति** आदिकरून सर्वमान्य कवींनीं मोठ्या प्रेमानें गाईला आहे. तेव्हां त्याचा अल्पमात्र अनुवाद गद्यरूपानें केला असतां तो भावीक जनांस अत्यंत ग्राह्य होईल असें वाटतें.

शालिवाहन शकाच्या सातव्या शतकाच्या सुमारास **शंकराचार्य** नामेंकरून एक महातेजस्वी ब्रह्मनिष्ठ पुरुष निर्माण होऊन त्यानें **व्यास**कृत **शारीरभाष्य** व **भगवद्गीता** या उपनिषत्सारभूत ग्रंथद्वयावर भाष्य केलें, आणि **वेद**विहित सत्यधर्माचा प्रचार सर्वत्र सुरू केला. ह्या जगद्गुरूनें पूर्वकालीन कर्मकांडाभिमानी ब्राह्मणवर्गाशीं वादविवाद करून स्वाभिमत धर्ममार्गाची स्थापना केली. हा धर्ममार्ग भक्तिप्रधान असून जीवात्मा व परमात्मा यांच्या ऐक्याचा प्रतिपादक आहे. पुढें **शालिवाहन** शकाच्या बाराव्या शतकांत **मुकुंदराज** नामेंकरून एका संस्कृ-

* रा. रा. तुकारामसात्याकृत तुकारामाची गाथा भा० १, पृ० २७, २८.

तज्ञ विद्वान् ब्रह्मनिष्ठानें **विवेकसिंधु**नामक एक प्राकृत ओवीबद्ध ग्रंथ केला. त्यांत **शंकराचार्या**च्या **वेदांतमता**चें विवरण केलें आहे. हा आमच्या भाषेंतील प्रथम ग्रंथ होय. **शंकराचार्या**च्या वेळापासून जो एक प्रकारचा भक्तिमार्ग **महाराष्ट्रां**त सर्वत्र प्रचलित झाला होता त्याचें अवलंबन करणाऱ्या प्राकृतजनांस ह्याच ग्रंथाच्या द्वारें प्रथमतः **अद्वैतमता**चें ज्ञान प्राप्त होण्याची सोय झाली. पुढें **शालिवाहन** शकाच्या तेराव्या शतकांत **ज्ञानेश्वर**नामक एक महासाधु निर्माण झाला. त्यानें **वेदांत**-मत खऱ्या भक्तिमार्गाचें विघातक नसून उलट तें त्या मार्गाचें अत्यंत परिपोषक आहे, असें **भगवद्गीते**वर **भावार्थदीपिका** नांवाची प्राकृत ओवीबद्ध टीका करून प्रतिपादन केलें. इतकेंच नव्हे तर त्यानें स्वतांच्या आचरणानेंही स्वमताची सत्यता **महाराष्ट्र**जनांच्या प्रत्ययास उत्तम प्रकारें आणून दिली. हा टीकारूप प्राकृत ग्रंथ हल्लीं **ज्ञानेश्वरी** या नांवानें प्रसिद्ध आहे. **ज्ञानेश्वरा**नें आणखी **अमृतानुभव** व **समास** असे दुसरे दोन ग्रंथ स्वमतपुष्ट्यर्थ प्राकृत भाषेंत लिहिले आहेत. त्याचप्रमाणें त्यानें पुष्कळ अभंग व पदेंही केलीं आहेत. ह्या सर्वांमध्यें भगवद्भक्तीचा महिमा विशद केला आहे. **नामदेव**शिंपी, **सांवता**माळी, **गोरा**-कुंभार, **कबीर**मुसलमान वगैरे साधु **ज्ञानेश्वरा**चे समकालीन होते. या साधूंपैकीं **नामदेव** व **कबीर** यांनींही भक्तिरसप्रधान कवनें केलीं आहेत. **नामदेव** व त्याच्या घरच्या **जनाबाई, मुक्ताबाई** वगैरे मंडळीनें तर अभंगादि अत्यंत सुगम कवनें हजारोंहजार केलीं आहेत.* या सर्व कवनांच्या योगानें अमृतोपम असा सात्विक भक्तिरस सर्व **महाराष्ट्रीयां**स सुलभ झाला. ह्या अत्यंत प्रासादिक व प्रेमळ कवनांच्या प्रभावानें **महाराष्ट्रा**मध्यें भक्तिवैराग्यादि शांत वृत्तींचा उत्कर्ष होऊन

* यांचे जितके अभंग सांपडले तितके आमचे प्रसिद्ध ग्रंथकार रा. रा. तुकारामतात्या यांनीं छापून भाविक लोकांस सुलभ करून ठेविले आहेत. हा त्यांचा महाराष्ट्रजनांवर मोठा उपकार झाला आहे.

सदाचार व खरी धर्मनिष्ठा यांचा विकास झाला. निर्गुण, निर्विकार असें जें परब्रह्म—जें खऱ्या कैवल्याचें केवळ निधान—तें सगुण ब्रह्माच्या नवविधा भक्तीनें* पाहिजे त्यास सुसाध्य झालें; आणि यज्ञादि कर्मकांडाच्या खटपटींत निमग्न झालेल्या ब्राह्मणमंडळाच्या ठायीं जो इतर जनांविषयीं नीचत्वाचा भाव वसत होता तो निराधार आहे असें सिद्ध झालें. सर्वत्र भक्तिमार्गाचें महत्व वाढून एकंदर कृत्रिम भेदभावांचा लोप झाला. सर्व वर्णांच्या व जातींच्या लोकांस ह्या मार्गाचें अवलंबन करण्याचा अधिकार आहे असें ठरलें. ह्मणूनच ह्या पूर्वकालीन साधुवृंदामध्यें ब्राह्मण, मराठे, कुणबी, माळी, शिंपी, कुंभार, चांभार, महार वगैरे एकंदर उच्चनीच मानलेल्या जातींचे जन आढळतात. हे सारे साधु परस्परजातींच्या उच्चनीचत्वाचा विचार चित्तांत अणुमात्रही न वागवितां परस्परांस पूज्य व सन्माननीय मानीत, किंबहुना ते एकमेकांशीं अन्नादि व्यवहार करण्यासही मागेंपुढें पाहत नसत. तेव्हां हा असा कृत्रिम भेदभावाचा. विध्वंसक धर्ममार्ग कोणास इष्ट व प्रिय वाटणार नाहीं? आणखी असें कीं, हा भक्तिमार्ग वृद्धतरुण, स्त्रीपुरुष, अज्ञप्राज्ञ, इत्यादि सर्वप्रकारच्या जनांस सारखाच सुलभ व सुगम असल्याकारणानें त्याचा सार्वत्रिक प्रसार होण्यास विलंब लागला नाहीं.

ह्या भगवद्भक्तिपरायण साधुजनांस **पंढरपूर** हें एक सगुणब्रह्माच्या उपासनेचें सर्वसाधारण स्थल झालें होतें. येथें वर्षास दोन वेळां साधुसंतांचा मोठा भव्य मेळा जमून परस्परांच्या भेटीचा अत्यंत स्पृहणीय असा अमृतयोग घडून येत असे. तेणेंकरून त्यांची भक्ति व वैराग्य हीं अधिकाधिक दृढ व वृद्धिंगत होत असत. हे प्रेमळ व भावीक भक्तजनांचे संघ **पंढरपुरास** एकत्र मिळाले ह्मणजे त्यांच्या मुखांतून

---

* श्रवण, कीर्तन, स्मरण, पादसेवन, अर्चन, वंदन, दास्य, सख्य, आणि आत्मनिवेदन हे भक्तीचे नऊ प्रकार होत.

ज्ञानेश्वर, नामदेव, जनाबाई, मुक्ताबाई वगैरे संतमंडळीनें रचलेले सहस्रावधि अभंग निघत. त्यांचें श्रवण घडून सामान्यजनांच्या चित्तवृत्ति भक्तिरसानें उचंबळत, व ते प्रेमानंदभरांत देहभान विसरून नाचूं उडूं लागत. त्यांच्या तोंडचे ते भक्तिरसपरिपूरित व प्रासादिक अभंग ऐकून ऐकून पाठ करून वारकरी लोक आपआपल्या गांवीं जात; आणि तेथें रात्रंदिवस ते पुनः पुनः प्रेमभरानें गाऊन ब्रह्मानंदांत निमग्न होत.

असा हा सदाचारप्रवर्तक व समतावर्धक भक्तिमार्ग महाराष्ट्रांत सर्वत्र प्रसृत झाला असल्याकारणानें येथें वेळोवेळां मोठे मोठे भगवद्भक्त निर्माण झाले आहेत. त्यांपैकीं कांहीं जणांचीं चरित्रें महिपतिनामक एका भक्तिपरायण ग्रंथकारानें पद्यरूपानें लिहून ठेविलीं आहेत. हे सारे भक्तजन पंढरपूरीं नियमानें जमत असल्यामुळें कोणाच्या अंगीं कितपत भक्ति व वैराग्य हीं वसत असत हें सर्वांस अनायासें विदित होत असे. त्यांतूनही जे साधु आपलीं केलेलीं कवनें तेथें म्हणून दाखवीत त्यांची कीर्ति चोहोंकडे तत्काळ पसरत असे; आणि ज्यांचीं कवनें चांगलीं असत तीं लोकांना पसंत वाटून त्यांचा संग्रह ते करीत. ह्याप्रमाणें त्यांची कीर्ति अजरामर होई. पण पंढरपुरच्या वारकऱ्यांमध्यें असे पुष्कळ साधु निपजत कीं जे ज्ञानदेव, नामदेव वगैरे साधूंच्या केवळ तोडीचेच असत. लौकिक होण्याचें मुख्य साधन जी कवनशक्ति ती त्यांच्या अंगीं नसल्यामुळें त्यांचीं नांवें चिरायु झालीं नाहींत इतकेंच काय तें. तेव्हां तात्पर्य काय कीं, ज्ञानेश्वराच्या वेळापासून महाराष्ट्रामध्यें जो हा भक्तिमार्ग सर्वत्र रूढ झाला त्याच्या प्रभावानें आजपर्यंत पुष्कळ साधु आमच्या प्रांतांत निर्माण झाले आहेत. आमचा चरित्रनायकही ह्याच साधुमालिकेंतला एक होय. परंतु हा महासाधु आपल्या ठायींच्या भक्तिवैराग्यादि परम उज्ज्वल गुणांच्या योगानें व आपल्या अत्यंत बोधप्रचुर व भक्तिपर अभंगांच्या योगानें एकंदर सं-

तमंडळाचा शिरोमणी झाला; किंवहुना ह्या संतमंडळीस तो केवळ गुरु-स्थानीं झाला. तेव्हां ह्या महात्म्याचें चरितामृत आह्मांसही निःसंशय बोधप्रद व उन्नतिकारक होईल.

कुलवृत्त.

माझ्या वडिलांची मिरासी गा देवा ॥ तुझी चरणसेवा पांडुरंगा ॥ १ ॥
उपवास पारणें राखिला द्वारवटा ॥ केला भोगवटा आम्हांलागीं ॥ २ ॥
वंशपरंपरा दास तुझा देवा ॥ मोकळितां केशवा लाज कोणा ॥ ३ ॥
तुका म्हणे झालों माना अधिकारी ॥ योग्य नव्हे परी लोकलाज देवा* ॥ ४ ॥

पुण्यापासून सुमारें आठ कोसांवर **इंद्रायणी**नामक एका नदीच्या तीरीं **देहू** ह्मणून एक गांव आहे. ह्या गांवांत **मोरे** ह्या आडनांवाचें एक मराठे जातीचें प्राचीन घराणें आहे. ह्या घराण्यांत **तुकारामा**चा जन्म **शालिवाहन** शकाच्या पंधराव्या शतकाच्या प्रथमपादांत झाला. **महाराष्ट्रां**तील इतर पुष्कळ घराण्यांप्रमाणें ह्या **मोरे** घराण्यांत पंढरीची वारी करण्याचा क्रम पिढ्यानपिढ्या चालत आला आहे. प्रत्येक पिढींत कोणीना कोणीतरी भगवद्भक्त निपजून प्रतिवर्षी दोन वेळां **पंढरीस** जात असतो. **तुकारामा**च्या सात पूर्वजांची माहिती **महिपती**नें दिली आहे. **तुकारामा**चा सातवा पूर्वज **विश्वंभर** नामेंकरून एक भगवद्भक्त होता. तो वाण्याचा धंदा करीत असे. तो आपला एकंदर व्यवहार मोठ्या सचोटीनें व प्रामाणिकपणानें करीत असे. तो कदापि असत्य बोलत नसे. आपल्या वाचून उत्पन्नाचा व्यय तो सत्कार्यीं करीत असे. कोणी साधुसंत किंवा तीर्थयात्रा करणारा भेटला असतां त्यास तो आपल्या घरीं मोठ्या आदरानें आणून त्याची शुश्रूषा उत्तम प्रकारें करीत असे, आणि त्याच्याकडून बोधाच्या गोष्टी ऐकून घेत असे. त्याच्या मुखावाटे नेहमीं एकसारखा भगवन्नामाचा उच्चार होत

* रा. रा. तुकारामतात्याकृत तुकारामाच्या अभंगांची गाथा भा० १, पृ० ९.

असे. प्रत्येक दिवशीं रात्रीं भावीक जनांस आपल्या घरीं जमवून तो भजन, कीर्तन वगैरे करीत असे. ज्ञानदेवनामदेवादि साधुसंतांनीं केलेलीं अभंगादि कवनें त्यास पुष्कळ पाठ येत असत; आणि जेवढीं नवीं मिळत तेवढीं तो आपल्याजवळ लिहून ठेवी, किंवा पाठ करी. अशी **विश्वंभरा**ची भक्तिपरायणता पाहून त्याच्या आईनें त्यास आठवण दिली कीं, बाळा तुझ्या वाडवडिलांनीं **पंढरी**ची वारी आज शेंकडो वर्षें चालविली आहे, ती तुला पुढें चालविली पाहिजे. त्यांतच तुझ्या जन्माचें सार्थक आहे. हा मातेचा उपदेश शिरसावंद्य मानून **विश्वंभरा**नें प्रतिवर्षी **पंढरीस** जाण्याचा क्रम सुरू केला. तो मूळचाच प्रेमळ भक्त असून आणखी **पंढरीस** जाऊं लागल्या पासून त्याला साधुसंतांच्या भेटी, व त्यांच्या मुखांतून निघणाऱ्या सहस्रावधि भक्तिपर अभंगांचें श्रवण घडूं लागल्यामुळें त्याचा भक्तिभाव अधिकाधिक वृद्धिंगत होत गेला. **पंढरी**च्या देवस्थानाचा तो सर्व देखावा पुनः पुनः पाहून त्याचा त्यास अहर्निश निदिध्यास लागला. वारी करून घरीं आल्यावर त्यास कित्येक दिवसपर्यंत मुळीं चैनच पडूं नये. त्याच्या मनांत वारंवार असें येई कीं, **पंढरीस** एकदां जावें तें मुळीं परतच येऊं नये. पुढें पुढें तो दर पंधरवड्यास **पंढरपुरास** जाऊं लागला. हा असा क्रम त्यानें आठ महिने चालविला. पण यामुळें त्याला फारच त्रास होऊं लागला; आणि त्याचा धंदा नीट चालेनासा झाला. लोक त्याला सांगत कीं, देव सर्व चराचर व्यापून आहे, त्याच्यावांचून अणुमात्र स्थळ रितें नाहीं; तेव्हां उठल्यापायीं **पंढरीस** जाण्यांत काय अर्थ आहे? यावर **विश्वंभर** असें म्हणे कीं, ह्या वेदांताच्या उपपत्तींनीं माझें समाधान होत नाहीं; निर्गुणनिराकार ब्रह्माची उपासना कोणी कशी करीत असेल ती असो; मला तींत मुळींच गम्य नाहीं. सगुण ब्रह्माच्या ठिकाणीं माझें प्रेम जडलें आहे; आणि तें

पंढरीक्षेत्रांतच पहावयास मिळतें, एरवीं कोठेंही तें नाहीं. असा त्याचा निर्धार पाहून लोक त्यास ह्मणूं लागले कीं, मग पंढरीसच जाऊन रहा, पुनः पुनः घरीं येतोस कशाला? तुला जर संसार करावयाचा नसेल तर तुझा हा क्रम योग्यच आहे. पण दोहींकडे लक्ष पुरवीन ह्मणशील तर तुझी फजिती मात्र होईल. याप्रमाणें लोक त्यास नांवें ठेवूं लागले, तेव्हां त्याला मोठी पंचाईत पडली. पंढरीस दर पंधरवड्यास गेल्यावांचून तर त्यास चैन पडेना आणि संसारही सोडवेना. अशा विवंचनेंत तो पडला असतां एके दिवशीं रात्रीं त्यास स्वप्न पडलें कीं, पंढरीचा विठोबा आपल्या निःसीम भक्तीनें संतुष्ट होऊन देहूस येऊन राहिला आहे. नंतर दुसरे दिवशीं हें आपलें स्वप्न लोकांस सांगून तालमृदंगादि भजनाची सामुग्री घेऊन कांहीं भावीक लोकांसह तो स्वप्नांत दिसलेल्या आंब्याच्या झाडाखालीं गेला. तेथें खणून पाहतां विठोबाची मूर्ति त्याला सांपडली. ही मूर्ति विश्वंभरानें एक लहानसें देऊळ बांधवून त्यांत स्थापिली. यानंतर पुढें विश्वंभरानें दर पंधरवड्याच्या एकादशीला पंढरीस जाण्याचें सोडून दिलें; आणि प्रत्येक एकादशीस तो आपल्या ह्या देवळांत पंढरींतल्यासारखा उत्सव नेमानें करूं लागला. पण त्यानें आषाढ व कार्तिक या दोन महिन्यांतील एकादशींस पंढरीस जाण्याचा क्रम मरेपर्यंत कायम ठेविला होता.

विश्वंभराच्या बायकोचें नांव अमाबाई असें होतें. तीही भगवद्भक्तिपरायण असून विठोबाचें नेहमीं भजनपूजन करीत असे. आपल्या नवऱ्यामागें त्यानें बांधलेल्या देवळाची सर्व व्यवस्था ती मोठ्या प्रेमानें व भावीकपणानें करीत असे. कोणी साधुजन घरीं आले असतां त्याचा ती उत्तम प्रकारें परामर्ष घेत असे. तिला हरि व मुकुंद असे दोन पुत्र होते. हे आपल्या आईबापांप्रमाणें सात्विक वृत्तीचे नव्हते

क्षात्रधर्माचा स्वीकार करून द्रव्यसंपादन करावें असें त्यांच्या मनांत आलें; आणि हें आपलें मनोगत त्यांनीं मातेस कळविलें. तेव्हां ती ह्मणाली बाबानों, ह्या गांवीं राहून वडिलांचाच धंदा कराल तर तुमचा योगक्षेम **पंढरीनाथाच्या** कृपेनें चांगल्या प्रकारें चालेल. परंतु हा मातृबोध त्यांस मुळींच रुचला नाहीं. राजाश्रयानें युद्धकर्म करून ऐश्वर्य संपादन करावें यांतच खरा पुरुषार्थ आहे, असें जें त्यांस वाटत होतें तें त्यांच्या मनांतून मुळींच जाईना. असा हा पुत्रांचा हेका पाहून **अमाबाईनें** शेवटीं त्यांस आपल्या संकल्पाप्रमाणें वागण्यास आज्ञा दिली. ह्याप्रमाणें आईची आज्ञा घेऊन **हरि** व **मुकुंद** यांनीं राजाच्या लष्करांत नोकरी धरली. पुढें त्यांच्या अंगच्या पराक्रमामुळें व हुशारी-मुळें त्यांजवर राजकृपा होऊन त्यांची पुष्कळ वृद्धी झाली.

मग त्यांनीं असा विचार केला कीं, आपल्या आईस व बायकांस आपल्याजवळ येऊन रहाण्यास बोलवावें. त्याप्रमाणें त्यांनीं आईस एक पत्र लिहून माणसें व घोडीं पाठविलीं. तो पुत्रांचा निरोप कळला तेव्हां **अमाबाईस** मोठी चिंता पडली. आपल्या नवऱ्यानें स्थापलेलें देवस्थान सोडून जाणें तिच्या जिवावर आलें. पण शेवटीं पुत्रमोह अनिवार होऊन तिनें त्यांच्याकडे जाण्याचा निश्चय केला. मग घरां-तील सारी चीजवस्त घेऊन ती सुनांसह आपले पुत्र होते त्या गांवीं गेली. परंतु तेथें गेल्यावर तिला मुळींच चैन पडेनासें झालें. ज्या देवाची आपण आज इतकीं वर्षें एकनिष्ठपणें सेवा केली त्यास आपण पुत्रमोहास्तव सोडून आलों हें ठीक केलें नाहीं, अशी तळमळ तिच्या चित्तास रात्रंदिवस लागली. पुढें तिच्या स्वप्नांत विठोबा येऊन ह्मणूं लागला कीं, तुझ्या नवऱ्यानें मला देहूस आणून ठेवलें असतां तूं पुत्रमोहास गुंतून मला टाकून आलीस, हें चांगलें नाहीं. तर हा धन-लोभ व पुत्रांची माया सोडून देहूक्षेत्रीं परत चल. हें स्वप्न **अमाबाईनें**

आपल्या पुत्रांस सद्गदित होऊन सांगावें आणि ह्मणावें कीं, बाळांनों तुमच्या वडिलांनीं विठोबाची मूर्ति इंद्रायणीतीरीं स्थापिली आहे. त्यास सोडून आह्मांस दूर रहातां कामा नये. तेव्हां ते तिला हांसून ह्मणत कीं, आई स्वप्नांतली गोष्ट कोणीं कोठें खरी मानली आहे काय ? तूं उगीच कष्टी कशाला होतेस ? आह्मी कांहीं येथें वाईट रीतीनें वागत नाहीं. आह्मी आमच्या धन्याची एकनिष्ठपणें सेवा करीत आहों. आह्मी आमच्या क्षत्रीयधर्माप्रमाणें वर्तन करीत आहों. यास्तव देवाची आह्मांवर कदापि अवकृपा व्हावयाची नाहीं. हें पुत्रांचें उत्तर ऐकून बिचारी अमावाई निरुपायास्तव उगी राही. पण तिच्या चित्ताची अस्वस्थता मुळींच कमी होईना; आणि मायाजाळामुळें तिला पुत्रांस सोडून तर जाववेना. एके दिवशीं रात्रीं अमावाई निजली असतां तिला असें स्वप्न पडलें कीं, विठोबाचा तिजवर पराकाष्ठेचा कोप होऊन तिचे ते दोन्ही मुलगे रणांत पडून मेले, व त्यांच्या सर्व धनदौलतीची वाताहत झाली. हें भयंकर स्वप्न पडतांच अमावाई जागी होऊन मोठ्यानें आक्रोश करूं लागली. तो ऐकून तिचे ते दोघेही पुत्र जागे होऊन तिच्याकडे आले आणि तिला रडण्याचें कारण विचारूं लागले. तेव्हां तिनें तें भयंकर स्वप्न त्यांस निवेदन केलें. तरी पण हरी व मुकुंद हे मुळींच डगमगले नाहींत. ते ह्मणाले कीं, आई तुला म्हातारचळ लागल्यामुळें असलीं अशुभ स्वप्नें पडतात. यांत कांहींच अर्थ नाहीं. या गोष्टीस थोडे दिवस लोटल्यावर कर्मधर्म-संयोगानें असा प्रकार घडून आला कीं, राज्यावर मोठें परचक्र येऊन त्या दोघां बंधूला लढाईस जावें लागलें. त्या लढाईत ते मोठ्या शौर्यानें व निकरानें लढले. पण शेवटीं त्यांच्या पक्षाचा पराभव होऊन ते दोघे शूर बंधु समरांगणांत पतन पावले. पुढें विजयी

झालेल्या सैन्यानें जिकडे तिकडे लुटालूट आरंभिली. त्या गर्दीत शत्रूंनीं **अमाबाई**चेंही घरदार धुवून नेलें. ह्याप्रमाणें दोन्ही मुलगे मरण पावून जवळ होतें नव्हतें तेंही सारें गेलें, असें पाहून **अमा**-**बाई**च्या शोकास पारावार राहिला नाहीं. तिच्या धाकट्या सुनेनें क्षत्रीयांच्या चालीप्रमाणें सहगमन केलें; आणि मोठी सून त्यावेळीं गरोदर होती ह्मणून ती मागें राहिली; नाहींतर तीही सती जाणार होती. ह्याप्रमाणें ज्या धनपुत्रादि नश्वर वस्तूंच्या लोभानें विठोबाचे चरण सोडून आपण इकडे आलों त्यांचा असा एकाएकीं नाश झाला हें पाहून तिला परम अनुताप झाला, आणि ती आपल्या थोरल्या सुनेसह पुनरपि देहूस आली. आपल्या गांवीं आल्यावर ती भाविक साध्वी अधिकच विरक्तपणानें वागूं लागली. ती आपला बहुतेक सारावेळ आपल्या **विठोबा**च्या देवळांत घालवूं लागली. देवाचें रात्रंदिवस भजनपूजन करण्यापलीकडे तिला कांहींएक सुचत नसे. घरांत कोणी धंदारोजगार करणारा पुरुष नसल्यामुळें तिच्या खाण्यापिण्याचे व कपड्यालत्त्याचे हाल फारच होऊं लागले. ह्मणून तिनें आपल्या सुनेस **नवलाख्या**च्या उंबरांत तिचें माहेर होतें, तिकडे पाठवून दिलें; आणि आपण एकटीच राहूं लागली. ह्या प्रमाणें हालअपेष्टा भोगावी लागल्यामुळें **अमाबाई**चे पुढें डोळे गेले. तरी त्या भाविक व भक्तिपरायण माउलीनें आपल्या चित्ताची यत्किंचितूही चलबिचल होऊं न देतां ती सारी विपत्ति मरेपर्यंत मोठ्या धैर्यानें सोसली.

अमाबाईची थोरली सून आपल्या सासूचें देहावसान झाल्याचें वर्तमान ऐकून आपणास झालेल्या पुत्रासह देहूस येऊन रारिली. तिनें आपल्या सासूसासऱ्यांचा विठ्ठलभक्तीचा क्रम पुढें चालविला. तिच्या मुलाचें नांव **विठोबा** असें होतें. हा आपल्या आईस घेऊन प्रति वर्षी **पंढ**-

रीस जात असे. याच्या मुलाचें नांव **पदाजी** असें होतें. **पदाजीस शंकर** नामें पुत्र झाला. ह्या **शंकरास कान्हया**नामा पुत्र झाला; आणि **कान्हया**च्या पोटीं बोल्होबा जन्मास आला. हा आमच्या चरित्रनायकाचा पिता होय. ह्या साऱ्यांनीं **पंढरी**ची वारी अखंड चालविली असून यांचा व्यवसाय दुकानगिरीचा होता. **बोल्होबा**ची वृत्ति मोठी सात्विक असून तो आपला सारा व्यवहार मोठ्या सचोटीनें व नेकीनें चालवीत असे. तो कधींही खोटें बोलत नसे. त्याचा आपपरभाव सगळा नाहींसा होऊन तो सर्व प्राणिमात्रांस आत्मवत् लेखीत असे. एवढी समता व विरक्तता त्याच्या ठायीं वास करीत होती, तरी पोटीं पुत्रसंतान नसल्यामुळें तो फारच उदास असे. पुढें **विठोबा**चा प्रसाद होऊन आपली मनःकामना पूर्ण व्हावी म्हणून त्यानें आणि त्याची स्त्री **कनकाई** हिनें देवाची नवविधा भक्ति मोठ्या प्रेमानें व उत्सुकतेनें चालविली. याप्रमाणें नवससायास करतां करतां **कनाकाई** गरोदर होऊन तिला एक पुत्र झाला. त्याचें नांव **सावजी** असें ठेविलें. हा पुत्र झाल्यावर त्या दंपत्याचा **विठ्ठल**-चरणींचा भाव अधिकच दृढ झाला. **विठोबा**च्या भजन पूजनादिकांवांचून त्यांच्या फुरसदीची एकही घटका व्यर्थ जाईना. नंतर पुनः **कनकाई** गरोदर होऊन तिच्या पोटीं आमच्या चरित्रनायकाचें जन्म झालें. · **तुकारामा**च्या पाठीवर **कनकाई**स आणखी एक मुलगा झाला. त्याचें नांव कान्होबा असें होतें. **तुकारामास** एक बहीणही असावी असें वाटतें. पण तिच्या संबंधाचा स्पष्ट उल्लेख **महिपती**नें कोठेंही केलेला आढळत नाहीं.

बाल्यावस्था.

बरा कुणबी केलों ॥ नाहीं तरी दंभें असतों मेलों ॥ १ ॥
भलें केलें देवराया ॥ नाचे तुका लागे पायां ॥ २ ॥
विद्या असती कांहीं ॥ तरी पडतों अपायीं ॥ ३ ॥
सेवा चुकतों संतांची ॥ नागवण हे फुकाची ॥ ४ ॥
गर्व होता ताठा ॥ जातों यमपंथें वाटा ॥ ५ ॥
तुका ह्मणे थोरपणें ॥ नरक होती अभिमानें ॥ ६ ॥

तुकारामाच्या बाळपणाविषयीं **महिपति** कांहींच लिहीत नाहीं. तरी **तुकारागाचा** बंधु **कान्होबा** यानें या संबंधाचे केलेले कांहीं अभंग रा. रा. **तुकारामतात्या** यांनीं छापलेल्या गाथेंत आहेत. त्यांत फक्त एका गोष्टीविषयीं उल्लेख आहे. ती हीच कीं, **तुकारामास** अगदीं लहानपणापासून **विठ्ठलाचें** भजनपूजन करण्याचा नाद असे. ह्याशिवाय त्याला दुसरा कोणताही खेळ आवडत नसे. तरी मुलांच्या एकंदर खेळांची त्याला माहिती होती असें दिसतें. कारण त्यानें हमामा, सुतुतू, हुंबरी, लखोटा इत्यादि खेळांचें वर्णन अभंगरूपानें करून त्यांत देवाची पुराणांतरीं वर्णिलेली लीला मोठ्या प्रेमानें गाइली आहे; इतकेंच नव्हे तर त्यांत अध्यात्मज्ञानाचीही फोड सामान्य जनांस अगदीं सुगम करून ठेवली आहे*. त्याचे आईबाप नेहमीं **विठ्ठल**भक्तींत गढलेले असल्या कारणानें त्यांच्या मुलांपुढें सदोदित तोच किर्त्ता असे. यामुळें **तुकारामाची** प्रवृत्ति अगदीं अल्पवयांतच ईश्वरभजनपूजनादिकांकडे होणें साहजिक होतें. **तुकारामास** गांवांतील इतर शेतकऱ्यांच्या मुलांप्रमाणें गुरें राखावयास जावें लागे. पण त्यास तें काम न आवडून तो कोठें तरी एकांत ठिकाणीं जाऊन बसे. एके दिवशीं त्याच्या सोबत्यांनीं येऊन **कनकाईस** कागाळी सांगितली कीं, तुमचा **तुक्या** गुरांकडे नसतो; तो कोठें तरी जाऊन

* रा. रा. तुकारामतात्यानीं छापलेल्या गाथेच्या दुसऱ्या भागाचीं ३३६ पासून पानें पाहा.

बसतो; आणि आह्माला त्याचीं गुरें वळावीं लागतात. त्याला कांहीं तरी सांगा. आह्मी रोज रोज त्याचें काम करणार नाहीं. हें ऐकून कनकाईस फार राग आला, आणि ती तुकारामास ह्मणाली, तुझ्या हातून एवढेंही काम होत नाहीं, तर तूं जगला आहेस कशाला? मरेनास एकदांचा. हे आईच्या तोंडचे रागाचे शब्द त्यानें मुकाट्यानें ऐकून घेतले, आणि आपल्या संवगड्यांपाशीं जाऊन त्यांस विचारूं लागला कीं, गड्यांनों, मला आईनें मर ह्मणून सांगितलें आहे, तर मरतात कसें तें तुह्माला ठाऊक आहे काय रे? तेव्हां त्या पोरांनीं आपल्या काठ्या तिरडीसारख्या बांधून त्यावर तुकारामास निजविलें, आणि सर्वांनीं मिळून त्याला उचलून नदीतीरच्या वाळवंटांत नेलें. तेथें त्यांनीं रेती उकरून एक खाडा करून त्यांत त्याला निजविलें, आणि त्याच्यावर रेती लोटली. परंतु तो गुदमरून मरेल असें त्यांच्या लक्षांत येऊन ते त्याला काढण्यासाठीं परत तेथें जातात तों नदीला एकाएकीं पूर आला. तेव्हां ते घाबरून पळून गेले, आणि तुकाराम त्या खाड्यांतच राहिला! संध्याकाळीं गुरें घरीं आलीं तरी तुकाराम कोठें दिसेना. तेव्हां कनकाई घाबरून गेली, आणि त्याच्या सोबत्यांच्या घरीं जाऊन आपल्या मुलाचा तपास करूं लागली. तेव्हां तिला एकंदर वृत्तांत कळला. मग ती ओकसाबोकशीं रडत ओरडत त्या वाळवंटांत जाऊन आपल्या मुलास हाका मारूं लागली. आईची हांक ऐकून तुकारामानें खाड्यांतूनच ओ ह्मटलें. तेव्हां त्या कन्हवाळू आईनें तेथें धांवत जाऊन त्याला खाड्यांतून वर काढलें, आणि उराशीं घट्ट धरून त्याला तिनें असें कां केलेंस ह्मणून विचारलें. तो ह्मणाला तूं मजवर त्रासून मला मरावयास सांगितलेंस, ह्मणून मी हा असा येथें मेलों होतों!

इतर मराठ्यांच्या वगैरे मुलांप्रमाणें तुकारामास लहानपणीं लिहितां वाचतां कांहीं शिकविलें नव्हतें. तरी पुढें साधुसंतांच्या वगैरे संग-

तीनें त्याला वेदांतादि धर्मविषयांचें व पुराणांचें श्रवण घडून त्याचें ज्ञान पुष्कळ वाढलें होतें, असें त्याच्या अभंगांवरून उघड होतें. त्याचप्रमाणें त्याची बुद्धिमत्ताही अलौकिक होती असें दिसतें. गीते सारख्या ग्रंथाचें भाषांतर ऐकून घेऊन त्यावर जे अभंग त्यानें रचले आहेत ते पाहिले असतां या गोष्टीची सत्यता स्थापित होते. तेव्हां अशा बुद्धिमान् पुरुषास जर सुशिक्षण प्राप्त झालें असतें तर तो अप्रतिम विद्वान् झाला असता; व विद्वत्ता आणि नीतिमत्ता यांचा त्याच्या ठायीं संयोग होऊन त्याच्या हातून महाराष्ट्रजनांवर घडले त्याहूनही अधिक उपकार झाले असते. परंतु त्या वेळीं द्विजांवांचून इतरांस विद्याध्ययनाचा अधिकार नाहीं असा राष्ट्रसुखविघातक निर्बंध कर्मठांनीं घातला असल्यामुळें तुकारामासारख्या बुद्धिमान् पुरुषाचें बुद्धितेज व्हावें तसें प्रकट झालें नाहीं. ही एक राष्ट्राची महाहानिच झाली असें समजावयाचें, असो. विठ्ठोबा पंढरपुरच्या वारीस किंवा धंद्याच्या निमित्तानें बाहेरगांवीं गेला झणजे देवळांतील देवाची पूजा वैगेरे करण्याचें काम तुकारामच पाहत असे. हें काम तो अगदीं मनापासून परम उल्हासानें करीत असे. हें काम करण्यांत तो आपले तासांचे तास घालवी. पण त्यास त्याचा यत्किंचितूही कंटाळा किंवा त्रास येत नसे. घरीं आलेल्या साधुसंतांचा परामर्ष तो इतक्या दक्षतेनें व हुशारीनें घेत असे कीं, त्यांचा त्याच्यावर अगदीं अल्प परिचयाअंतीं लोभ जडे, आणि ते त्याला विठ्ठोबापाशीं फारच वाखाणीत. ह्याप्रमाणें अल्प वयांतच त्याच्याठायीं भगवद्भक्तास अनुरूप असे सगळे गुण प्रगट झाले. हा सारा प्रभाव सत्संगाचा होय. त्याचीं मातापितरें सदाचारी व भगवद्भक्तिपरायण होतीं; झणून त्यासही तेंच वळण अगदीं लहान वयापासून मिळालें. 'जशी खाण तशी माती' अशी जी एक म्हण आहे ती तुकारामाच्या संबंधानें यथार्थ झाली.

संसारप्रवेश.

सुखी संसारीं असावें ॥ चित्त परब्रह्मीं ठेवावें ॥ १ ॥
पहा न्याय कमळिणीचा शोध न करी जीवनाचा ॥ २ ॥
ताकामध्यें लोणी राहे ॥ त्याची मेळणी कदा न होय ॥ ३ ॥
तुका ह्मणे त्याचपरी ॥ सुखी असावें संसारीं ॥ ४ ॥

मागील प्रकरणांत सांगितल्याप्रमाणें **बोल्होबास** संततिसुखाचा अनुभव घडला असतां, त्याचा उद्योगही चांगला चालून त्याच्याजवळ द्रव्यसंचय विपुल झाला. तेव्हां त्यानें आपल्या मुलांचीं लग्नें करून टाकलीं. त्याच्या संपत्तीस्तव त्याचा सोयरेसंबंध मोठमोठ्या घराण्यांशीं झाला. ह्याप्रमाणें संतति, संपत्ति व कीर्ति यांची त्यास पूर्ण अनुकूलता असतांही तो विठ्ठलभजनांत नेहेमीं तत्पर असे. संसार सुखास भुलून जाऊन देवभक्तीस अंतराय घडूं देणें, किंवा अनुचित कर्मांत गढून जाणें हें परम अश्लाघ्य व अहितकर आहे असा त्याच्या बुद्धीचा दृढ निश्चय झाला होता; व तदनुसार त्याचें अहर्निश आचरण असे. प्रपंचांत दक्षता राखून अंगीं वैराग्यही पूर्णपणें बाणणें हें कांहीं सोपें काम नाहीं. पण **बोल्होबा**नें आपल्या वर्तनानें ह्या गोष्टीचा प्रत्यय जगास पूर्णपणें आणून दिला. असो; पुढें त्यास वार्धक्यदशा प्राप्त झाल्यामुळें आपला धंदा चालविण्याची शक्ति त्याच्यांत उरली नाहीं, असें पाहून त्यानें आपला वडील पुत्र **सावजी** यास आपल्याजवळ बोलावून ह्मटलें: बाळा मी आतां ह्मातारा झालों. मला धंदा करण्याचें सामर्थ्य उरलें नाहीं. तूं माझा वडील मुलगा आहेस; तरी यापुढें हा माझा संसार तुला चालविला पाहिजे. माझें देणें घेणें संभाळ, खतें पत्रें काय आहेत तीं नीट पाहून घे. हे पित्याचे शब्द ऐकून **सावजी** हात जोडून ह्मणाला: बाबा, मला ह्या प्रपंचांत गुंतून रहाणें मुळींच आवडत नाहीं. आपलें सारें आयुष्य तीर्थाटनांत व भगवद्भक्तींत घाल-

वावें असा माझा संकल्प आहे. आपण जिवंत आहां तोंपर्यंत आपले चरण सोडून माझ्यानें कोठें जाववत नाहीं, व असें करणें शास्त्रविरुद्धही असल्याकारणानें लोकांचें विनाकारण हंसें होणार आहे. यासाठीं मला अजून घर सुटत नाहीं. ही अशी त्याची विरक्तता व उदासीनता पाहून बोल्होबा उगीच राहिला. त्यानें त्याजकडे पुनः ती गोष्ट काढली नाहीं. नंतर त्यानें तुकारामास बोलावून त्याला तीच गोष्ट विचारिली. तेव्हां त्यानें बापाच्या ह्मणण्यास लागलाच रुकार दिला; आणि सर्व व्यवहाराची व देण्याघेण्याची त्याच्याकडून मोठ्या उत्साहानें समजूत करून घेतली. यावेळीं तुकारामाचें वय अवघें तेरा वर्षांचें होतें.

ह्याप्रमाणें तुकारामाच्या गळ्यांत लहापणींच संसार पडला असतां त्यानें तो मोठ्या दक्षतेनें व हुशारीनें चालविला. व्यापाराच्या कामांत तर त्यानें आपल्या बापाचाच कित्ता उचलला होता. सर्व देवघेव व क्रयविक्रय तो मोठ्या प्रामाणिकपणानें व सचोटीनें करीत असे. आपल्या दुकानांतील सामान चांगलें निर्मळ राखून तें गिऱ्हाइकांस नेमस्त दरानें व पुऱ्या मापानें विकीत असे. तो सर्वांशीं मोठ्या नम्रतेनें वागत असे. कोणी कांहीं काम सांगितल्यास तें तो मोठ्या काळजीनें व मनापासून करीत असे. आईबापांच्या तर तो नेहमीं अगदीं अर्ध्या वचनांत असे. तीं जें कांहीं सांगत तें कितीही त्रास पडला तरी केल्यावांचून तो कदापि रहात नसे. त्याच्या अंगीं लहानपणींच दिसून आलेली हुशारी, दक्षता, सचोटी व नम्रता पाहून लोक त्याची फारच स्तुति करूं लागले. ही आपल्या पुत्राची वाहवा होत असलेली पाहून बोल्होबासही फारच आनंद वाटत असे.

तुकारामाच्या पहिल्या बायकोस दम्याचा उपद्रव असल्यामुळें त्याचें दुसरें लग्न करावें असा त्याच्या आईबापांनीं विचार करून पुण्यांत कोणी

आपाजी गुळव्या नांवाचा एक धनाढ्य सावकार होता, त्याच्या मुलीसाठीं मागणी घातली. ती त्या सावकारानें तत्काळ कबूल केली, आणि **तुकारामा**चें दुसरें लग्न झालें. ही मुलगी चांगली वाढलेली असून मोठी हुशार होती. हिचें नांव **अवलाई** अगर **जिजाई** असें होतें, व पहिलीचें नांव **रखुमाबाई** असें होतें.

देहूगांवांतील एकंदर लोक **तुकारामा**च्या दुकानांतून माल खरेदी करीत. त्यांचा त्याच्यावर अगदीं पुरा विश्वास बसून जो तो त्याची वाखाणणी करूं लागला. यामुळें त्याच्या धंद्यास पुष्कळ बरकत येऊन त्याची संपत्ति बरीच वाढली. ह्याप्रमाणें धनधान्य, गुरेंढोरें वगैरे गोष्टींची विपुलता होऊन त्यास सर्व प्रकारचें सांसारिक सुख अनुकूळ असतां, व लोकांतही त्याची मान्यता झाली असतां, त्यास अहंकारादि दुर्गुण मुळींच जडले नाहींत; किंवा आपल्या मातापितरांची व घरीं येणाऱ्या साधुसंतांची अमर्यादा किंवा अवज्ञा त्याच्या हातून कधींही घडली नाहीं. कोणीही साधु दृष्टीस पडला कीं त्याच्यापुढें तो दंडासारखा पडून त्यास नमन करीत असे, आणि त्याची आपणाकडून होईल तेवढी सेवा करण्यास सदा उत्सुक असे. **बोल्होबा** व **कनकाई** हीं रात्रंदिवस भजन करीत. त्यांच्यापाशीं तो फावल्या वेळीं बसून स्वतांस पाठ येत असलेले अभंग मोठ्या प्रेमानें म्हणत असे. ह्या लहान वयांतच त्याला **ज्ञानदेव**, **नामदेव**, **मुक्ताबाई** आदिकरून संतमंडळींनें केलेले बरेच अभंग पाठ येत असत. हा असा गुणनिधान सुपुत्र आपल्या उदरीं निर्माण होऊन आपणास उतार वयामध्यें सर्व प्रकारें साहाय्य करीत आहे, आणि सन्मार्गानें वागून आपली कीर्तिही सर्वत्र पसरीत आहे, असें पाहून **बोल्होबा**स व **कनकाई**स अतिशयित समाधान वाटे; आणि तीं आपणांस या संसारामध्यें अत्यंत धन्य व सुखी समजत.

पण ह्या सुखसोहळ्यांचा अनुभव त्या वृद्ध दंपत्यास फारच थोडा

काळ घडला. **तुकाराम** सतरा वर्षांचा झाला असतां तीं दोघेंजणें पांच सहा महिन्यांच्या अंतरानें निवर्तलीं. मातापितरांच्या मृत्युमुळें **तुकाराम** फारच कष्टी झाला. आपल्या भावंडांचा शोक पाहून तर त्याचें चित्त अतिशयित खिन्न व उदास झालें. हा मातापितरांचा वियोग घडून एक वर्ष लोटतें न लोटतें तों **तुकारामा**च्या थोरल्या बंधूचें कुटुंब निवर्तलें. **सावजी** पहिल्यापासूनच विरक्त असून त्यास हें संसाराचें बंधन केव्हां तुटेलसें झालें होतें. कर्मधर्मसंयोगानें वर सांगितल्याप्रमाणें त्याच्या मातापितरांचें व लागलीच दुसऱ्या वर्षी त्याच्या स्त्रीचें देहावसान झालें, तेव्हां तो अगदीं फटिंग होऊन तीर्थयात्रेस निघाला. तो पुनः कधींही घरीं परत आला नाहीं. त्यानें गोसाव्याच्या वृत्तीचा अवलंब करून शेष राहिलेलें आयुष्य साधुसंगतींत व विठ्ठलभजनांत घालविलें. ह्याप्रमाणें प्राणांहूनही प्रिय जीं मातापितरें व वडिल बंधु तीं नाहींतशीं झाल्यामुळें **तुकारामा**चें चित्त अत्यंत उदास झालें. ज्यांच्यासाठीं उदीमधंद्याची दगदग करून द्रव्यार्जन करावयाचें, तीं तर आपणांस सोडून गेलीं, आणि जीं शेष राहिलीं आहेत त्यांचें साहचर्यही केवळ क्षणभंगुर आहे. हा संसाराचा व्याप व्यर्थ आहे, आणि हा ग्रहव्यापाराही चित्तास विनाकारण व्यामोह करणारा आहे. तेव्हां अशा ह्या केवळ अशाश्वत सुखसंपादनाच्या पाठीस लागून शाश्वत सुखास मात्र अंतरावें लागेल असें **तुकारामास** वाटूं लागलें. अशाप्रकारें त्याच्या चित्तांत वैराग्याचा प्रवेश झाल्याकारणानें त्याचा उदीम पूर्वीसारखा दक्षतेनें चालेना. नफ्यातोट्याचें कांहींएक धोरण न ठेवतां तो केवळ यदृच्छेनें क्रयविक्रय करूं लागला. त्यामुळें त्याला नेहेमीं नुकसानच होत गेलें. पूर्वीची कमाई हळू हळू आटत चालली. लोकांजवळचें येणें वसूल करण्याकडे दुर्लक्ष होऊन सगळाच आंत

बट्टयाचा व्यापार सुरू झाला. कुटुंबाचा खर्च पूर्वीसारखाच बडेजावीचा राहिल्यामुळें तर जवळची पुंजी लवकरच खलास झाली. जवळ भांडवल नाहींसें झालें तेव्हां मोठा व्यापार चालविण्याचें त्राण राहिलें नाहीं. मग त्यानें एक लहानसें किराण्या जिनसांचें दुकान घातलें. त्यांतही कांहीं बरकत येईना. विशेष नफा ठेवून माल विकणें म्हणजे लोकांस नाडणें होय असें त्याला वाटे. यास्तव लोक मागतील त्या दरानें तो जिनसा विकी. कोणी गरीब मनुष्यानें उधार मागितलें असतां त्यास तो सहसा नाहीं म्हणत नसे, आणि मग त्याच्याकडे कितीही बाकी थकली तरी तिच्याबद्दल तो त्याला तगादा लावीत नसे. कारण तो म्हणे कीं, असें करणें म्हणजे आपल्या स्वार्थासाठीं दुसऱ्याची निवंता व अडचण यांची परवा न करणें होय. अशी त्याची वृत्ति पाहून गांवच्या लबाड लोकांनीं त्याला अनेक प्रकारीं फसविलें. शेवटीं त्यानें तें दुकान काढून ठाकून गोण्या वहाण्याचा धंदा आरंभला. त्याचे चार बैल होते. त्यांच्यावर गोण्या घालून तो गांवोगांव हिंडूं लागला. हा धंदा त्या काळीं फारच दगदगीचा आणि त्रासदायक असे. वारा, पाऊस, ऊन यांची परवा न करितां व झोंप आणि विश्रांति कधीं पुरी न घेतां **तुकाराम** रात्रंदिवस खपत असे; तरी ह्याही धंद्यांत त्यास मुळींच यश आलें नाहीं. पुढें त्यानें सावकारांचें वेळोवेळां कर्ज काढून निरनिराळे धंदे केले. पण त्या सर्वांत त्यास बूड आली; आणि लोकांचें कर्ज मात्र माथीं बसलें. घरांत कांहीं खुडूकमुडूक होतें तें सगळें त्यानें सावकारांस देऊन टाकिलें. तरी कर्जाचा बोजा कांहीं कमी होईना. सावकारांचा तगादा सुरू झाला. त्यांच्या ऋणांतून मुक्त होण्याचा त्यास कांहीं मार्ग सुचेना. तेव्हां त्याची कित्येक संबंधिजनांस कींव येऊन त्यांनीं कांहीं सावकारांचे हवाले आपणाकडे घेतले. पण उपयोग काय? याची गरज नवें कर्ज काढल्यावांचून भागेना. कित्येक आप्त आपली

पत खर्चून त्यास धंद्यासाठीं ह्मणून आणखी कर्ज काढून देत असत. पण तें सारें अल्प काळांतच घालवून तो कफल्लक होत असे. ज्यांनीं त्याचे हवाले ध्यावे, किंवा आपल्या हिमायतीवर त्यास कर्ज काढून द्यावें, त्यांना आपण ही गोष्ट कोठून केली असें होऊन जाई. कारण सावकाराच्या एकंदर ऐवजाची भरपाई त्यांसच करावी लागे.

ह्याप्रमाणें तुकारामाची विपत्ति हळूहळू वाढतच गेली; आणि तितक्या मानानें त्याच्या अंगीं वैराग्य अधिकाधिक दृढावत जावून त्याचें विठ्ठलभजनाकडे विशेष लक्ष लागत चाललें. रात्रंदिवस त्याच्या तोंडचें विठ्ठलनाम खळत नसे. त्याचा तो नामस्मरणाचा घोष अविचारी लोकांस हास्यास्पद वाटून ते त्याला असा बोध करीत कीं, बाबा, हें विठोबाचें नांव सोडून दे. तुझें परमार्थाकडे लक्ष लागल्या दिवसापासून तुझ्या संसाराचें मातेरें होण्यास आरंभ झाला. तुझें दिवाळें निघून सर्व जनांत फटफजिती झाली. तरी तूं अजून शुद्धीवर येत नाहींस हें कसें ? विठ्ठलाची भक्ति करणाऱ्या लोकांचें कधींही बरें व्हावयाचें नाहीं. हे तुला भिकेचेच डोहळे लागले आहेत. हा देवभक्तीचा नाद तूं सोडला नाहींस तर तुझे अजूनही अधिक हाल होतील. तेव्हां आह्मी तुझ्या हिताची एवढीच गोष्ट सांगतों कीं, तूं विठ्ठलनामस्मरण करण्याचें सोडून देऊन पुनः पूर्वीसारखें व्यापारांत मन घाल; ह्मणजे तुझें कर्ज नाहींसें होऊन तुझ्या कुटुंबाचा निर्वाह चालेल. हा त्यांचा बोध तुकाराम निमूटपणें ऐकून घेत असे. पण त्यांच्या ह्या बुद्धिवादानें त्याचें चित्त विठोबाच्या भक्तीपासून तिळभरही ढळलें नाहीं. तर उलट त्याचें वैराग्य विशेषच वाढून तो आपला सारा वेळ देवभजनांत घालवूं लागला. ही त्याची अवस्था पाहून त्याच्या बायकांला तर फारच दुःख होत असे. ज्या घरांत पूर्वी धनधान्य मुबलक असून खाण्यापिण्याची व चिरगूटपांघरुणाची मुळींच दृदात नसे,

त्याच घरांत आतां मडक्यागाडग्यांशीं गांठ येऊन वेळेस पोटभर अन्न मिळण्याचीही पंचाईत पडूं लागली ! तेव्हां अर्थात् त्याच्या बायकांस खेद वाटणें साहजिक होतें. त्या त्याला नाना प्रकारीं छडीत असत. परंतु त्याचा क्रम कांहीं केल्या बदलेना.

ह्या प्रमाणें जे लोक त्यास पूर्वी मान देत असत तेच त्याची अवहेलना करावयास लागले. घरींदारीं, चारचौघांत कोठेंही तो गेला तरी त्याचा लोक तिरस्कार करूं लागले. वस्तुतः पाहतां अशा विपत्तींत रखडत रहाण्यापेक्षां त्यानें आपल्या वडील बंधूप्रमाणें गोसांवी बनून कोठें तरी निघून जावें. परंतु आपण घर सोडून गेल्यास कुटुंबांतील माणसें आपल्या आश्रयानें आहेत त्यांचे हाल होतील; त्यांचा योगक्षेम चालविणें हा आपला धर्म आहे, असा विचार त्याच्या मनांत येऊन तो त्यांस सोडून गेला नाहीं. तर एका धंद्यांत यश आलें नाहीं तर दुसरा करून पाहावा, दुसऱ्यांत आलें नाहींतर तिसरा करून पाहावा, असा क्रम त्यानें चालविला होता. परंतु अंगीं भूतदया व पराकाष्ठेची सत्यप्रीति असल्याकारणानें नफा होईल असा व्यापार किंवा देवघेव करण्यासंबंधाचें त्याचें धोरण नाहींसें झालें. म्हणून त्यास ही कष्टदशा प्राप्त झाली. परंतु त्यामुळें त्यास मुळींच खेद किंवा विषाद वाटत नसे. उलट त्यानें एका अभंगामध्यें याबद्दल देवाचे आभार मानले आहेत. तो अभंग येणेंप्रमाणें:—

बरें झालें देवा निघालें दिवाळें ॥ बरी या दुष्काळें पीडा केली ॥ १ ॥
अनुतापें तुझें राहिलें चिंतन ॥ झाला हा वमन संसार ॥ २ ॥
बरें झालें देवा बाईल कर्कशा ॥ बरी हे दुर्दशा जनांमध्यें ॥ ३ ॥
बरें झालें जगीं पावलों अपमान ॥ बरें गेलें धन ढोरें गुरें ॥ ४ ॥
बरें झालें नाहीं धरिली लोकलाज ॥ बरा आलों तुज शरण देवा ॥ ५ ॥
बरें झालें तुझें केलें देवा ईल ॥ लेंकरें बाईल उपेक्षिलीं ॥ ६ ॥
तुका ह्मणें बरें व्रत एकादशी ॥ केलें उपवाशी जागरण ॥ ७ ॥

संसाराविषयीं वैराग्य.

संसाराच्या तापें तापलों मी देवा ॥ करितां या सेवा कुटुंबाची ॥ १ ॥
म्हणऊनि तुझे आठविले पाय ॥ येवो माझी माय पांडुरंगे ॥ २ ॥
बहुतां जन्मींचा झालों भारवाही ॥ सुटिजे तें नाहीं वर्म ठावें ॥ ३ ॥
वेढियलों चोरीं अंतर्बाह्यात्कारीं ॥ कींव न करी कोणी माझी ॥ ४ ॥
बहु पांगविलों बहु नागविलों ॥ बहु दिवस झालों कासावीस ॥ ५ ॥
तुका म्हणे आतां धांव घालीं वेगीं ॥ ब्रीद तुझें जगीं दीननाथा ॥ ६ ॥

तुकारामानें निरनिराळ्या प्रकारचा व्यापार करून पाहिला. पण त्यास प्रत्येक व्यवसायांत खोटच येत गेली. शेवटीं त्यानें बैलांवर गोणी वहाण्याचा धंदा पुनः आरंभिला. त्याच्या घरचे चार बैल होते. त्यांवर हा धंदा त्यानें चालविला. ज्या उद्‌म्यांच्या संगतीनें तो हा धंदा करीत असे ते त्याला अगदीं कंटाळत असत. कारण त्याचें रात्रंदिवस भजन चाललेलें असे. दिवसभर चालून थकून भागून बरोबरचे उद्‌मी निजले तरी याला झोंप कशी ती मुळींच येत नसे. तो आपला टाळ घेऊन भजनास सुरुवात करी. त्यामुळें बाकीच्यांस त्रास होऊन ते त्यास शिव्यासुद्धां देत; आणि ही पीडा आपल्या बरोबर कोठून आली असें म्हणून ते त्याला मागें टाकून पुढच्या टप्प्यास चालते होत. अशाप्रकारें त्याच्या सोबत्यांनीं त्याला एक वेळ एकटें सोडलें असतां, तो रात्रीच्या वेळीं एका अरण्यांतून चालला होता. जातां जातां वाटेंत त्याच्या एका बैलाच्या पाठीवरची गोणी खालीं पडली. तेव्हां ती पुनः वर उचलून ठेवण्यास मदत करावयाला जवळ कोणी नसल्यामुळें त्याला तेथेंच थांबावें लागलें. ती वेळ रात्रीची असून चोहोंकडे श्वापदें फिरूं लागलीं होतीं. इतक्यांत आकाशांत मेघ जमून थोडथोडा पाऊस पडूं लागला. हें संकट पाहून **तुकाराम** चिंताक्रांत झाला आपला चालता काळ होता तेव्हां जे आपणास मानीत असत तेच आतां आपला सर्वप्रकारें

तिटकारा करितात. इतकेंच नव्हे, तर आपलें नुकसान करण्यासही ते मागेंपुढें पाहत नाहींत, असा विचार त्याच्या मनांत येऊन तो फारच उद्विग्न झाला. ही सारी विपात्ति आपण संसारांत राहिलों आहों ह्मणून प्राप्त झाली आहे, असें त्यास वाटून, आपला भाऊ जसा संसाराचा व्याप सोडून आपला सारा वेळ देवभक्तींत निर्वेधपणें घालवीत आहे त्याप्रमाणें आपणही करावें, असें त्याच्या मनांत आलें. परंतु पुनः कुटुंबाचें रक्षण करणें हें आपलें कर्तव्य आहे. तेव्हां तें न करणें ह्मणजे महत्पाप आहे, असें त्यास वाटलें. ह्याप्रमाणें खेद करीत तो त्या घोर अरण्यांत बसला असतां एक वाटसरू त्या वाटेनें आला. **तुकारामास** अशा रात्रीच्या वेळीं वाटेंत बसलेला पाहून तो पहिल्यानें फारच घाबरला. त्याला वाटलें कीं, हा कोणी वाटमाऱ्या विठ्ठलनामस्मरणाचें मिष करून येथें बसला आहे. तरी त्यानें असा विचार केला कीं, हा एकटा आहे, याकरितां यास याच्या कुकर्माबद्दल यथास्थित प्रायश्चित्त द्यावें. म्हणून त्यानें **तुकारामा**च्या जवळ येऊन त्यास दरडावून विचारलें कीं, तूं ह्या अपरात्रीं येथें कां बसला आहेस? तेव्हां **तुकारामा**नें आपली एकंदर हकीगत त्याला मोठ्या हृदयद्रावक रीतीनें सांगितली. ती ऐकून, व त्याची ती सात्विक वृत्ति पाहून त्या वाटसराच्या मनाचा पूर्वीचा ग्रह पालटून त्याची त्याला फारच दया आली. आणि त्यानें त्याला भिऊ नको म्हणून सांगून त्याच्या बैलावर गोणी लादावयास त्याला मदत केली; व त्याला त्या अरण्यांतून सुखरूपपणें पार नेलें.

ह्याप्रमाणें गांवोगांव हिंडत असतां वाटेंत **तुकारामा**चे तीन बैल वाखा होऊन मेले. तेव्हां त्याच्याबरोबरच्या दुसऱ्या उदमाऱ्यांनीं अशी कंडी उठविली कीं, **तुकारामा**नें आपले तीन बैल मुद्दाम मारले. तो खेप पुरी करून देहूस परत आला तेव्हां जो तो त्याची छीः थूः करूं

लागला. तुकारामानें जो काय खरा प्रकार घडला होता तो सांगून त्यांची समजूत करण्याचा प्रयत्न केला. पण त्याचें ऐकतो कोण? खळांस साधूंची विटंबना करण्यास अल्पस्वल्पही कारण पुरतें. देहू गांवांतील लोक त्याचा नाना प्रकारीं छळ करूं लागले. आपल्यावर सर्व गांवांतील लोक विथरले आहेत असें पाहून त्याच्या चित्तास परम उद्वेग झाला. ज्या लोकांचें तुकारामानें कर्ज काढून फेडलें नव्हतें, त्यांनीं तर त्याचा अगदीं पाठपुरावा मांडला होता. ते म्हणत कीं, ह्या वेड्या खुळ्याला विठ्ठलभक्तीचा नाद लागून तींतच नेहमीं गुंग होऊन रहाणें आवडतें. लोकांचें आपण कर्ज घेऊन व्यापार आरंभला, तर तो दक्षतेनें व हुशारीनें करून त्यांच्या देण्याची फेड करावी, असा कांहींच विचार न करितां हा साधूपणाचें सोंग करून भलताच विक्षिप्तपणा करितो आणि लोकांचें कर्ज बुडवितो; आणि असें एकदां नव्हे तर अनेकवेळां करूनही हा शुद्धीवर येत नाहीं. आपली साऱ्या गावांत नापत होत चालली आहे; आपणास लोक भ्रमिष्ट समजतात; आपल्या कुटुंबाचे हाल होत आहेत; आपली जनांत फजिती होत आहे; असा कांहींच विचार याच्या मनांत येत नाहीं. तेव्हां याचा साधेल तेवढा छळ करून याला वाटेवर आणावें असा त्यांनीं निश्चय केला होता. पण या त्यांच्या करण्यानें तुकारामाचें मन जें थोडेंबहुत संसारांत गुंतून राहिलें होतें तेंही हळूहळू उडत चाललें. लोकांकडून जितका जास्त छळ होऊं लागला तितका तो अधिकच विरक्त होत चालला. असो.

ह्याच सुमारास देशांत अवर्षण होऊन दुष्काळ पडला. तेव्हां तर तुकारामाच्या कुटुंबाचे फारच हाल होऊं लागले. या समयीं त्यानें दोन तीन बैल मोठ्या प्रयासानें मिळवून त्यांवर मिरच्यांच्या गोण्या घालून त्या विकण्याकरितां तो खालीं कोंकणांत उतरला. पण ह्यावेळीं

आमच्या चरित्रनायकास संसाराचा पुरा वीट आला होता. तो सोडून मोकळें होण्याचा त्याचा बहुतेक निर्धार झाला होता. कोंकणांत गांवोगांव मिरच्या हिंडवून त्यानें त्या सगळ्या विकल्या. पण ह्या व्यापारांत त्यास ह्मणण्यासारखा नफा झाला नाहीं. कारण तुकशेटींच्या अंतर्यामींचा आपपरभाव बहुतेक लोपून, सर्वां भूतीं एकच परमात्मा भरला आहे अशी त्याची वृत्ति झाल्यामुळें, त्याजकडे आलेले गिऱ्हाईक मागतील त्या दरानें त्यानें मिरच्या विकल्या. ह्याप्रमाणें माल विकून जो कांहीं पैसा मिळाला तो घेऊन **तुकाराम** परत येत असतां वाटेंत त्याला एक ठक भेटला. त्या ठकानें **तुकारामा**ची वृत्ति व चालचलणूक पाहून ताडलें कीं, आपली ठकविद्या चालविण्यास ही असामी बरी आहे. मग त्यानें त्याच्याशीं मोठें मानभावीपणाचें बोलणें लावून ह्मटलें कीं, शेटजी, हीं एवढीं सोन्याचीं कडीं घ्याल तर मी हीं आपणास विकण्यास राजी आहें. **तुकशेटी**नें ह्मटलें, एवढा ऐवज घेण्यापुरते माझ्याकडे पैसे नाहींत. असें ह्मणून त्यानें आपल्याकडची सारी रोकड त्याला दाखविली. तेव्हां तो ठक ह्मणाला, तुमच्याकडे तूर्त जें कांहीं नगद नाणें असेल तें मला द्या, आणि बाकीचे पैसे मागाहून सवडीप्रमाणें द्या; मी तुह्मांस ओळखतों. तुमच्यावर माझा पूर्ण विश्वास आहे. **तुकशेटी**नें पाहिलें कीं, हा मनुष्य फार अडला आहे; तर आपण याची गरज करावी; आणि यांत आपलाही फायदा होईल. असा विचार करून त्यानें तीं कडीं घेऊन आपल्या जवळचे सारे पैसे त्याच्या पदरांत मोजले. ह्या फायदेशीर सौद्याबद्दल त्यास मोठा हर्ष वाटून तो लगबगीनें घरीं यावयास निघाला. तो मनांत ह्मणूं लागला कीं, हें सोनें सावकारास देऊन त्यांचें थोडेंसें कर्ज वारावें, आणि त्यांच्याकडून कांहीं आपल्या खर्चासही मागून घ्यावें. **तुकाराम** परत आला असें कळतांच सावकारलोक त्याच्याकडे येऊन, त्यास, काय आणलेंस तें आह्मांला

दाखीव, असें ह्मणूं लागले. तेव्हां त्यानें बैल बाहेर दावणीस बांधून आपलें गांठोडें त्यांच्या समक्ष सोडलें आणि तीं सोन्याचीं कडीं त्यांच्या पुढें करून ह्मटलें, माझ्याकडचें सारें द्रव्य देऊन मीं हें सोनें घेतलें आहे. तर हें तुह्मीं घेऊन आपल्या कांहीं देण्याची वजावाट करावी, व मलाही थोडेसे पैसे वरीं खर्चास द्यावे. सावकारांनीं तीं कडीं हातीं घेऊन परीक्षा करून पाहिलीं, तों तीं पितळेचीं असून वरून त्यांस सोन्याचा मुलामा दिला आहे, असें त्यांच्या नजरेस आलें. तेव्हां त्यांनीं त्याचा पुष्कळ उपहास करून त्यास ह्मटलें: अरे वेड्या, त्या ठकावर विश्वास ठेवून तूं खचीत फसलास, आणि आपल्या बरोबर तूं आह्मांसही बुडविलेंस. तूं एकदांचा मरशील तर सगळ्या गांवाची पीडा टळेल. तूं जोंपर्यंत विठोबाची भक्ति करीत रहाशील, तोंपर्यंत तुझी अशीच दशा व्हावयाची. यापुढें तुझा संसार चालणें मोठें कठीण आहे. असें ह्मणून ते सावकार निराश होऊन आपआपल्या घरीं निघून गेले. इकडे त्याच्या बायकांना ही गोष्ट कळतांच त्या ऊर बडवून घेऊं लागल्या. त्या बिचाऱ्या तर आपल्या नवऱ्याची चातकासारखी वाट पाहत बसल्या होत्या. मिरच्या विकून आल्यावर कांहीं दिवस तरी पोटभर अन्न मिळेल अशी त्यांस आशा होती. पण हा भोळा भगवद्भक्त ठकाच्या नादीं लागून सफाई बुडाला, असें कळतांच त्यांस पराकाष्ठेचें दुःख झालें.

ते दिवस दुष्कळाचे असल्याकारणानें तुकारामाच्या कुटुंबाचे फारच हाल होऊं लागले. जुनें घेतलेलें कर्ज न फिटल्यामुळें त्यास कोणी नवें कर्ज देईना. तशांत तुकोबाची वृत्ति अगदींच विरक्त झालेली. तेव्हां त्याच्यावर कोणीच विश्वास ठेवीना. ही अशी भयंकर स्थिति आपल्या नवऱ्यास प्राप्त झालेली पाहून, त्याची धाकटी बायको अवलाई हिनें असा विचार केला कीं, आपली पत खर्चून थोडेसें भांडवल यांस आणून द्यावें. मग ती एका सावकारकडे जाऊन त्यास ह्मणाली:

मी माझ्या नांवें खत लिहून देतें. मला थोडे रुपये कर्जी द्या. त्या सावकारानें पाहिलें कीं, ही बाई श्रीमंताची मुलगी असून हिचे भाऊ पुण्यांत मोठे धनाढ्य सावकार आहेत, तेव्हां हिला आपण कर्ज दिलें तर तें वसूल करण्यास पंचाईत पडणार नाहीं. असा विचार मनांत आणून त्यानें तिला दोनशें रुपये कर्जी दिले. ते अवलाईनें आणून तुकारामाच्या स्वाधीन करून म्हटलें: हे पैसे मीं आपल्या अंगावर काढले आहेत. तर हे घेऊन आतां तरी नीट व्यापार करा. कोठें तरी लांबच्या गांवीं जाऊन उदीम करा. हें भांडवल मिळाल्यावर तुकारामानें आपल्या बैलांवर मीठ भरून, कांहीं उदमी बालेघाटाकडे चालले होते, त्यांच्या बरोबर प्रयाण केलें. घरांतून निघते वेळीं अवलाईनें त्यास असें निक्षून सांगितलें कीं, हें भांडवल चांगलें जतन करा. हेंही जर का घालवून याल, तर तो सावकार माझ्या नांवानें खडे फोडील. वाटेंत कोणी याचक किंवा ठक भेटल्यास त्याला कांहींएक देऊं नका; आणि विठोबाच्या भक्तीचें वेड किंचित् कमीकरून कुटुंबाची उपासमर होत आहे याचा कांहीं तरी विचार मनांत येऊं द्या. ह्याप्रमाणें बायकोचा उपदेश ऐकून तुकाराम व्यापारास निघून गेला.

बरोबरच्या उदम्यांनीं ज्या गांवीं आपला माल विकला, त्याच गांवीं आपल्या मालाची व्यवस्था लावून तो त्यांच्या बरोबर परत यावयास निघाला. वाटेंत एके ठिकाणीं ते उतरले असतां, तेथें एक ब्राह्मण गळ्यांत लांकडाचा नांगर अडकवून याचना करावयास आला. तेव्हां कांहीं उदम्यांनीं तर त्यास मुळींच झिडकारून लावलें; आणि जे कित्येक अंमळ दयाळू होते त्यानीं त्यास चवली पावली देऊन वाटेस लाविलें. हें पाहून तुकारामास त्याची दया आली. त्यानें त्याला आपल्या जवळ बोलावून वसवून घेतलें, आणि आपली सांद्यंत हकीगत निवेदन करावयास सांगितलें. तेव्हां तो ब्राह्मण ह्म-

णालाः मीं पाटिलकीचें वतन होतें तें माझ्या दायादांनीं हिरावून घेतलें, आणि दिवाणास अवदानें चारून मला बंदींत टाकलें. पुढें माझ्या तर्फेनें पंचांनीं सरकारास समजूत दिल्यानुळें मला बंदमुक्त केलें. परंतु मी तुरुंगांतून सुटलों यावद्दल हरकी* ह्मणून मजकडून तीनशें रुपये घ्यावे, असें त्या अविचारी व दुष्ट दिवाणानें ठरविलें. माझ्याकडे जें कांहीं होतें तें सगळें विकून मीं त्यापैकीं पन्नास रुपये भरले. आतां बाकी राहिलेल्या रकमेसाठीं राजाचा तगादा माझ्या पाठीशीं लागला आहे. हा पहा सरकारचा शिपाई. हा मजबरोबर रात्रंदिवस असतो. हा मला घटकाभर सुद्धां कोठें चैन पडूं देत नाहीं. ह्मणून मी आणि माझीं बायकोमुलें जिकडे तिकडे याचना करीत फिरत आहों. हा त्या गरीब ब्राह्मणाचा हृदयद्रावक वृत्तांत ऐकून तुकारामाचें हृदय अगदीं कळवळून गेलें, आणि तो त्यास ह्मणालाः तुह्मी चिंता करूं नका. माझ्या पाशीं हे पहा अडीचशें रुपये आहेत. ते नेऊन तुमच्या उरलेल्या राजदंडाची भरपाई करा. असें ह्मणून त्यानें आपल्या जवळचे सगळे रुपये त्या ब्राह्मणाच्या हातावर ठेविले. तेव्हां त्या ब्राह्मणास पराकाष्ठेचा आनंद वाटून त्यानें तुकारामाचे फार आभार मानले. हें त्याचें विलक्षण औदार्य पाहून सोबतच्या उदमयांस परम विस्मय वाटला. पण ते त्याचा उपहास करून ह्मणूं लागले कीं, वाहवारे दाता! घरीं बायका पोरांस खावयास मिळण्याची पंचाईत असतां, व दुसऱ्याचें कर्ज काढून भांडवल जमविलें असतां, त्याची अशी विल्हेवाट करावयाची काय? अवलाईस हें वर्तमान कळलें ह्मणजे तीं तर अगदीं धाय मोकलील. असें ह्मणून उदमी त्याला तेथेंच सोडून पुढें चालते झाले. इकडे तुकारामानें एक न्हावी बोलावून आणून त्या ब्राह्मणाचे डोईदाढीचे वगैरे

* पूर्वी ज्या कुळाच्या तर्फेचा न्याय होत असे त्याच्याकडून राजेलोक कांहीं द्रव्य घेत असत. त्या द्रव्याला हें नांव आहे. हा शब्द हर्ष या संस्कृत शब्दाचा अपभ्रंश असावा.

केंस वाढले होते ते उतराविले; आणि त्याच्या बायकोस बोलावून आणून तिला आपल्याकडची सामग्री दिली, व तिच्या हातीं स्वयंपाक करवून दहा ब्राह्मणांस भोजन घातलें.

ह्याप्रमाणें त्या गरीब ब्राह्मणास ऋणमुक्त व सुखी केल्याबद्दल तुकारामास मोठा संतोष वाटला; आणि आपल्याकडचा पैसा सत्कार्यीं लागला असें तो मनांत म्हणूं लागला. परंतु त्यास लागलीच अवलाईच्या सांगण्याची आठवण झाली; आणि आतां घरीं गेल्यावर तिला काय सांगावें याचा त्याला विचार पडला. त्याच्या बरोबरचे उदमी जे पुढें गेले त्यांनीं ही गोष्ट तिला अगोदरच कळवून ठेविली होती. तुकारामानें घरीं जाण्यास कांहीं वेळ अळंटळं केली. पण शेवटीं अवलाईच्या शिव्याशाप सोसण्याचा निर्धार करून त्यानें घरची वाट धरली. तो घरीं गेल्यावर अवलाईनें त्याला किती दोष दिला असेल त्याची वाचकांनींच कल्पना करावी. यानंतर तुकारामाला कोणाकडूनही कर्जी पैसा मिळेनासा झाला. दुष्काळ तर एवढा जबर पडला कीं रुपयास दोन पायल्या धान्य मिळूं लागलें. पाऊस कसा तो मुळींच पडेना. गुरेंढोरें चाऱ्यावांचून पटापट प्राण सोडूं लागलीं. ह्यावेळीं तुकारामाची स्थिति फारच कठीण झाली. जो तो त्याची हेळणा करूं लागला. त्यास कोणी आपल्या दारीं उभा करीना. घरांत मुळींच अन्न नसल्यामुळें बायकापोरांस खडखडीत उपास पडूं लागले. कोणी कांहीं उसनवार देईना. मग आप्तसोयऱ्यांच्या दारोदार हिंडून काय मिळे तें तो घरांतील माणसांस आणून घाली. तो कोणांपाशीं कर्ज मागावयास गेला म्हणजे ते त्याला म्हणत कीं, आधीं जुनें कर्ज फेड आणि मग नवें माग; असें म्हणून ते त्याला आपल्या दारांतून हांकून देत! त्याला कोणीं आपल्या घरीं येतांना पाहिलें म्हणजे त्यांच्या कपाळास अठ्या पडत; आणि ते त्याला म्हणत कीं, तूं आपल्या संसाराचें मातेरें करून आतां आमच्या

पाठीस लागव ास आला आहेस काय ? चल नीच येथून. ह्याप्रमाणें तो जिकडे जाई तिकडे लोक त्याला पिसाळलेल्या कुत्र्याप्रमाणें हांकून देत ! त्यानें आपल्या आप्तसोयऱ्यांपाशीं एक वेळ अशी करुणा भाकिली कीं, ह्या दुष्काळांत जर तुम्ही आम्हांस मदत करणार नाहीं, तर आम्ही खचीत मरून जाऊं. यासाठीं आम्हांस थोडेंसें कर्ज द्या. परंतु त्याची कोणा-सही करुणा आली नाहीं. ते त्यास म्हणाले कीं, आमचीही तुझ्या सारखीच अवस्था झाली आहे. ह्याप्रमाणें तुकारामाची भयंकर स्थिति झाली असतां दुष्काळ तर एकसारखा वाढतच गेला; आणि शेवटीं एक शेराची धारण झाली. तेव्हां तर कोणासही अन्न मिळेनासें झालें. तुकारामाच्या माणसांस चार चार आठ आठ दिवस नुसतें पेजेचें पाणीही मिळण्याची पंचाईत पडूं लागली. अशा स्थितींत त्याची थोरली बायको अन्न अन्न करून प्राणांस मुकली. यामुळें तर तो फारच लज्जित झाला. त्याचे आप्तजन या प्रसंगीं त्याला म्हणाले कीं, तूं आतां हा विठ्ठलभजनाचा नाद सोड. या वेड्या नादानें तुझ्या संसाराचें वाटोळें झालें. तुला आतां जनांत तोंड दाखवावयाला मार्ग उरला नाहीं. तेव्हां अजून तरी सावध हो; आणि हें खूळ सोड. नाहीं तर तुझी याहूनही वाईट स्थिति होऊन तुझा सत्यनाश होईल. हें त्यांचें भाषण ऐकून तुकाराम त्यांस म्हणाला: विठोबाच्या भक्तीचा दुष्काळांत प्राप्त होणाऱ्या विपत्तीशीं काय संबंध आहे ? जे विठो-बाची भक्ति करीत नाहींत, ते ह्या दुष्काळांत मरत नाहींत काय ? आम्ही कांहीं केलें तरी होणारें कधीं चुकणार नाहीं. तेव्हां मला उगीच दोष देऊन आपली वाणी कशाला शिणविता ? पुढें कांहीं दिव-सांनीं, तुकारामाचा वडील मुलगा संतोबा म्हणून होता, त्याचें देहा वसान झालें. ह्या मुलावर तुकारामाचें फारच प्रेम होतें. यास्तव तो गेला तेव्हां तर त्याला संसाराचा पुरा वीट आला.

ह्याप्रमाणें केवळ तेरावे वर्षीं संसाराचा व्याप गळ्यांत पडला
तां, तो मोठ्या दक्षतेनें चालवून तुकारामानें आपल्या माता-
तरांस संतुष्ट केलें. परंतु हीं प्रिय मातापितरें फार दिवस जगलीं
ीत. त्याच्या वयाच्या सतराव्या वर्षीं त्यांचा त्यास वियोग घडला.
अठराव्या वर्षीं वडील बंधु **सावजी** याची स्त्री आटपली. तेव्हां
वजी विरक्त होऊन घरदार सोडून तीर्थयात्रेस गेला. तो पुनः परत
लाच नाहीं. पुढें एकविसावेवर्षीं तुकारामाचें दिवाळें निघून चोहों-
मोठा दुष्काळ पडला. त्यांत त्याची एक बायको आणि एक मुल-
यांचा अंत झाला. ह्या अशा एकामागून एक विपत्ति प्राप्त झाल्या-
संसार हा केवळ दुःखमय आहे. त्याच्या पाठीस लागलें असतां
ा विपत्ति प्राप्त होऊन सर्व जन्माचें मातेरें होतें. असें त्याच्या पूर्ण-
लक्षांत आलें. हें आपलें क्षणभंगुर जीवित अशा अशाश्वत संसा-
या खटपटींत व्यर्थ घालविणें सर्वथा चांगलें नव्हे. तर आतां हा
राचा उपद्व्याप सोडून निखालस मोकळें व्हावें, असा त्यानें आप-
मनाचा पूर्ण निर्धार केला. ह्याप्रमाणें अगदीं उद्विग्न व विरक्त
न तो त्या आवेशासरशीं घरांतून बाहेर पडला, आणि **भांवनाथ**
च्या एका डोंगरावर जाऊन अगदीं ध्यानस्थ होऊन बसला. इकडे
राम कोठें दिसेनासा झाला तेव्हां त्याचा धाकटा भाऊ **कान्होबा**
ह्या शोधास निघाला. आपल्या बंधूस शोधून काढल्या वांचून अन्न-
करावयाचें नाहीं असा निश्चय करून, तो त्यास रानावनांत व
ादरींत धुंडूं लागला. हा शोध त्यानें एकसारखा सात दिवस पर्यंत
वेला. पण त्याचा कांहींच पत्ता लागेना. शेवटीं सातवे दिवशीं
वचित **भांवनाथ** पर्वतावर गेला. तेथें त्यानें आपला भाऊ डोळे
विठोवाचें नामस्मरण करीत पडला आहे असें पाहिलें. **तुकारा-**
पाहून **कान्होबाला** अत्यंत हर्ष वाटला. त्यानें धांवत जाऊन

मोठ्या प्रेमानें त्याचे पाय घट्ट धरले, आणि घरीं परत येण्याविषयीं त्यास विनंति केली. भावाचा फारच आग्रह पाहून तुकाराम देहूस परत आला, आणि घरीं न जातां इंद्रायणीच्या तिरींच बसला. तेथें दुसरे दिवशीं स्नान वगैरे करून त्या सात दिवसांच्या उपवासाचें त्या दोघां बंधूंनीं पारणें सोडलें. मग तुकारामानें आपल्या भावास सांगून घरीं असलेलीं एकंदर खतेंपत्रें आणविलीं. तीं सगळीं हातीं घेऊन तो कान्होबास ह्मणाला कीं, यांवरून पाहतां आपलें लोकांकडे बरेंच येणें निघतें. परंतु तें त्यांच्याकडे मागावयास जाण्यांत कांहीं अर्थ नाहीं आपल्या देण्याची त्यांच्याकडे मागणी करून त्यांचें शत्रुत्व पत्करावें त्यापेक्षां हीं खतें नाहींतशीं करून टाकावीं तें बरें. असें ह्मणून तें नीं नदींत टांकून देण्यास तयार झाला. तें पाहून कान्होबा हात जोडून म्हणाला: वडिलांस मीं सांगावें असें नाहीं; पण आपण वैराग्य घेतलें तरी माझ्या मागें अजून संसार आहे. माझ्या मुलांमाणसांच चरितार्थ मला चालविणें आहे. तेव्हां तुकारामानें त्याच्या स्वाधी त्यांतलीं अर्धीं खतेंपत्रें करून बाकीचीं आपल्या वांट्याचीं म्हणू इंद्रायणींत बुडवून टाकलीं; आणि तो त्यास म्हणाला: आजपासू मला संसाराची दगदग करणें नाहीं; भिक्षा मागून उदरनिर्वाह कराव व कोठें तरी पडून रहावें हेंच मला योग्य वाटतें. तेव्हां तुला ज कांहींतरी व्यवसाय करून संसार चालवावयाचा असेल, तर तुझें मा जुळावयाचें नाहीं. हें वडील बंधूचें निश्चयाचें वचन ऐकून कान्होबा आपला निराळा संसार आरंभिला.

यानंतर तुकारामानें आपल्या वडिलांनीं स्थापलेल्या देवळामध्ये रात्रंदिवस राहून भजनपूजनादिकांचा नित्यक्रम आरंभिला. प्रातःकाळीं उठून स्नानादि विधि उरकून विठोबाच्या प्रतिमेची पूजार्चा करीत असे, आणि मग बाकी उरलेला दिवसाचा वेळ

रानांत बसून काढीत असे. देहूगांवाच्या पश्चिमेस तीन कोसांवर भांडार नांवाचा एक डोंगर आहे, त्यावर तो वेळोवेळां जाऊन एकांत बसे; आणि विठोबाचें ध्यान व भजन निर्विघ्नपणे करीत असे. सायंकाळ झाला ह्मणजे त्यानें परत विठोबाच्या देवळांत येऊन मोठ्या प्रेमानें देवाचें भजन करावें. ही त्याची वृत्ति पाहून लोक त्याच्या संबंधानें नाना कुतर्क करीत. कोणी ह्मणत कीं, याला वेड लागल्यामुळें हा असें रात्रंदिवस न विसंबतां नामस्मरण करितो. कोणी ह्मणत कीं, याला व्यापारांत तोटा आल्यामुळें हा बावचळला असावा. एरवीं संसाराची परवा न करून हा असा फाटिंग झाला नसता. कोणी ह्मणत कीं, यानें आपलीं खतेंपत्रें बुडवून व बायकोपोरांस सोडून विशेष तें काय केलें? याला पोट कोठें सुटलें आहे? पोटाची खळी भरण्यासाठीं याला नेहमीं गांवांत येऊन दारोदार भिक्षा मागावी लागत आहे. तेव्हां दररोज उठून पर्वतावर किंवा रानांत जाऊन बसण्यांत अर्थ काय? कोणी त्याचा पक्ष घेऊन बोलत कीं, उगीच रिकामे बसून त्याची निंदा करितां, यांत काय हांशील आहे? आजपर्यंत संसारांत विपत्ति आल्यामुळें तो सोडून कितीसे ईश्वरभजनीं लागले आहेत बरें? आपण तर नेहमीं असें पाहतों कीं, संसारांत कितीही दुःख भोगावें लागलें तरी त्याची आवड कोणासही सुटत नाहीं. असें असतां यानें त्यावर लात मारून वैराग्य धारण केलें आहे, हें कांहीं लहानसान काम नव्हे. ह्याप्रमाणें ज्याला जसें वाटे, तसें तो तुकारामाविषयीं बोले. पण त्याचा त्यास मुळींच विषाद वाटत नसे. त्याचें चित्त ईश्वरभजनीं सदा रममाण होऊन त्यास खऱ्या भक्तिसुखाचा अनुभव घडूं लागल्यामुळें त्यास जनप्रवादाची मुळींच क्षिति वाटेनाशी झाली. पुढें एके प्रसंगीं कांहीं संतांनीं त्यास वैराग्य धारण करण्यास काय कारण झालें? असा प्रश्न विचारिला असतां, त्याचें समाधान त्यानें पुढील अभंग ह्मणून केलें:.

याती शूद्रवंश केला व्यवसाव ॥ आदि तो हा देव कुळपूज्य ॥ १ ॥
नये बोलों परी पाळिलें वचन ॥ केलियःचा प्रभ तुह्मीं संतीं ॥ २ ॥
संसारें झालों अतिदुःखें दुःखी ॥ मायबाप सेखीं क्रमिलिया ॥ ३ ॥
दुष्काळें आटिलें द्रव्यें नेला मान ॥ स्त्री एकी अन्न अन्न करितां मेली ॥४॥
लज्जा वाटे जीवा त्रासलों या दुःखें ॥ व्यवसाय देखें तुटी येतां ॥ ५ ॥
देवाचें देऊळ होतें तें भंगलें ॥ चित्तासी जें आलें करावेंसें ॥ ६ ॥
आरंभीं कीर्तन करीं एकादशी ॥ नव्हतें अभ्यासीं चित्त आधीं ॥ ७ ॥
कांहीं पाठ केलीं संतांचीं उत्तरें ॥ विश्वासें आदरें करोनियां ॥ ८ ॥
गातीं पुढें त्यांचें धरावें धृपद ॥ भावें चित्त शुद्ध करोनियां ॥ ९ ॥
संतांचें सेविलें नीर्थ पायवणी ॥ लाज नाहीं मनीं येऊं दिली ॥ १० ॥
टाकला तो कांहीं केला उपकार ॥ केलें हें शरीर कष्टवूनि ॥ ११ ॥
वचन मानिलें नाहीं सुहृदांचें ॥ समूळ प्रपंच वीट आला ॥ १२ ॥
सत्य असत्यासी मन केलें ग्वाही ॥ मानियेलें नाहीं बहुमतां ॥ १३ ॥
मानियेला स्वप्नीं गुरूचा उपदेश ॥ धरिला विश्वास दृढ नामीं ॥ १४ ॥
यावरी या झाली कवित्वाची स्फूर्ति ॥ पाय धरिले चित्तीं विठोबाचे ॥१५॥
निषेधाचा कांहीं पडिला आघात ॥ तेणें मध्यें चित्त दुखविलें ॥ १६ ॥
बुडविल्या वह्या बैसलों धरणें ॥ केलें नारायणें समाधान ॥ १७ ॥
विस्तारीं सांगतां बहुत प्रकार ॥ होईल उशीर आतां पुरे ॥ १८ ॥
आतां आहे तैसा दिसतो विचार ॥ पुढील प्रकार देव जाणे ॥ १९ ॥
भक्ता नारायण नुपेक्षी सर्वथा ॥ कृपावंत ऐसा कळों आलें ॥ २० ॥
तुका ह्मणे माझें सर्व भांडवल ॥ बोलविले बोल पांडुरंगें ॥ २१ ॥

ह्या अभंगांत **तुकारामानें** आपलें सारें चरित्र मोठ्या खुबीनें अगदीं संक्षिप्त व साध्या रीतीनें सांगितलें आहे. ह्याप्रमाणें त्यानें कोणाची परवा न करितां व कोणाचा बुद्धिवाद मनास न आणितां संसारत्याग करून **पांडुरंग**भजनांत आपला सर्व काळ घालविण्याचा क्रम मोठ्या निश्चयानें सुरू केला; आणि तो त्यानें आमरण तसाच एकसारखा चालविला. या संसारांतील सुखविषयांनीं व नानाविध मोहप्रसंगांनीं त्याच्या चित्तास यत्किंचित्ही व्यामोह झाला नाहीं; आणि त्याच्या हातून कोणतेंही अन्याय्य कर्म किंवा अनाचार कधींही घडला नाहीं.

अशी निःसीमभक्तिपरायणता, निश्चयाची दृढता व आचरणाची शुद्धता फारच थोड्या नररत्नांच्या ठायीं आढळते. त्यानें जो एकदां वैराग्याचा अंगीकार केला तो केलाच. त्याचें तें वैराग्य स्मशानवैराग्य, किंवा प्रसूतिवैराग्य यांसारखें क्षणिक नव्हतें. त्यांत दंभाचा तर लवलेशही नव्हता. ह्मणून तें त्याच्या अंगीं पूर्णपणें बाणून आजन्म शुद्ध व अढळ राहिलें. असो, आतां **तुकारामानें** वैराग्यवृत्तीचा अवलंब केल्यावर त्याच्या हातून काय काय गोष्टी घडल्या, त्यांचें निरूपण पुढील प्रकरणांत करूं.

वैराग्यवृत्ति.

रुसलों संसारा ॥ आह्मी आणीक व्यापारा ॥ १ ॥
ह्मणऊनि केली सांडी ॥ देऊनि पडिलों मुरकुंडी ॥ २ ॥
परतोचिना मागें ॥ मोहों निष्ठुर झालों अंगें ॥ ३ ॥
सांपडला देव ॥ तुका ह्मणे गेला भेव ॥ ४ ॥

काय माझें नेती वाईट ह्मणोन ॥ करूं समाधान कशासाठीं ॥ १ ॥
काय मज लोक नेती परलोका ॥ जातां कोणा एका निवारे ॥ २ ॥
न ह्मणे कोणासी उत्तम वाईट ॥ सुखें माझी कूट खावो मागें ॥ ३ ॥
सर्व माझा भार असे पांडुरंगा ॥ काय माझें जगासवें काज ॥ ४ ॥
तुका ह्मणे माझें सर्वही साधन ॥ नामसंकीर्तन विठोबाचें ॥ ५ ॥

ह्याप्रमाणें संसारचिंताताप नष्ट होऊन चित्तास अढळ शांति प्राप्त झाल्यावर **तुकाराम** आपला सगळा काळ ईश्वरभजनपूजनादिकांत व आध्यात्मिकज्ञानसंपादनांत घालवूं लागला. त्याच्या पूर्वजांनीं बांधलेलें **विठोबाचें** देऊळ या वेळीं अगदीं मोडकळीस आलें होतें. तें त्यानें देहूकरांच्या साहाय्यानें पुनः नीट केलें. हा जीर्णोद्धार चालला असतां, **तुकाराम** जातीनें हातांत कुदळपावडें घेऊन केवळ मजुरासारखा खपला. ह्या देवळांत तो प्रत्येक एकादशीस मोठा उत्सव करीत असे. कोणातरी हरिदासास बोलावून आणून त्या रात्रीं तो

कीर्तन करवी; आणि आपण त्याच्या मागें उभाराहून टाळ, विणा वगैरे वाजवी. कीर्तन आटोपल्यावर सर्व रात्र जागून तो भजन करी, आणि दुसरे दिवशीं यथाशक्ति ब्राह्मणभोजन घालून पारणें करी. देवळांतील झाडलोट व सारवण वगैरे तो स्वतः आपल्या हातानें करी. कोणी प्रवासी तेथें उतरावयास आला असतां त्याचा परामर्ष तो यथाशक्ति घेत असे. एकाद्या प्रवाशास भूक लागली असून, त्याच्यापाशीं कांहीं खावयास नसल्यास त्याला तो हरप्रयत्न करून भोजनाची सामग्री मिळवून देत असे. लांबचा प्रवास करून आलेल्या यात्रेकरूंचे पाय सुजले असतां, ते शेकण्याकरितां त्यांस पाणी तापवून देत असे, आणि त्यांचे पाय चेपून व अंग रगडून त्यांला झालेल्या वाटेच्या श्रमाचा परिहार करी. त्यांपैकीं कोणी साधुसंत असल्यास त्यांपाशीं बसून आत्मानात्मविचार मोठ्या भक्तीनें ऐके. कोणी प्रवासी वाटेंत आजारी होऊन त्या गांवीं आला असतां, तुकाराम त्यास देवळांत नेऊन ठेवी. तेथें तो त्याच्या औषधपाण्याची व खाण्यापिण्याची तरतूद घरांतल्या अगदीं मायेच्या माणसाप्रमाणें ठेवी, आणि तो चांगला बरा झाला म्हणजे त्याला जाऊं देत असे. कोणी वाटसरू तृषाक्रांत झाला असतां त्याला पाणी मिळावें म्हणून तो मार्गांत पाण्याच्या घागरी भरून ठेवी. कोणी डोकीवर मोठा बोजा घेऊन चालतां चालतां टेंकीस आला तर त्याचें ओझें हलकें व्हावें म्हणून त्याला तो मदत करी. गांवांतील गाईबैल निर्बळ व निरुपयोगी झाले म्हणजे निर्दय लोक त्यांस रानांत सोडून देत असत. अशा पशूंना तुकाराम चारापाणी घालून त्यांची जोपासना करी. सारांश काय कीं, कोणीही मनुष्य अथवा प्राणी विपत्तींत आहे असें दृष्टीस पडलें असतां, त्याचें चित्त कळवळून जात असे, आणि तो त्याला आपल्या कडून होईल तेवढें साहाय्य करण्यास सदा तत्पर असे. ब्राह्मणांच्या घरीं तर तो एकाद्या पगारी चाकराप्रमाणें राबत

असे. त्यांच्या वरचा झाडलोट, सडासंमार्जन वगैरे कामें तो मोठ्या प्रेमानें करी. कोणी कांहींहीं करावयास सांगितलें असतां त्याला तो नकार असा सहसा सांगत नसे. सर्वां भूतीं समदृष्टि झाल्याकारणानें आपल्याकडून कोणास तिळप्रायही दुखवूं नये, असा त्याच्या मनाचा निर्धार असे. ह्याप्रमाणें लोकांच्या उपयोगीं पडण्यांत त्याला मोठा संतोष वाटे. तो नेहमीं अल्पाहार करून निद्राही बेताचीच घेत असे. सारा दिवस कांहीं ना कांहीं लोकोपकारांचें काम करून रात्रीस थकवा आला ह्मणजे त्यास झोंप लवकर येई. येणेंकरून त्याच्या नित्याच्या भजनक्रमास अंतराय घडे. हा अंतराय न घडावा ह्मणून तो आपल्या शेंडीस दोरी बांधून ती तो वरती खुंटीस किंवा दुसऱ्या कशास तरी अडकवी. ह्मणजे मग भजन करितां करितां डुलकी आल्यास त्याच्या मानेस हिसडा बसून त्याची झोंप टळे, आणि पुनः पूर्वीप्रमाणें त्याचें भजन चाले.

तुकाराम आपला उदरनिर्वाह भिक्षा मागून करीत असे, हें मागें सांगितलेंच आहे. तरी ह्या वृत्तीचा त्यास मनापासून कंटाळा असे. आपला व आपल्या बायकोमुलांचा योगक्षेम कसा तरी चालला पाहिजे, ह्मणून तो निरुपायास्तव काखेस झोळी लावून दारोदार हिंडत असे. ह्या भिक्षावृत्तीची निर्भर्त्सना त्यानें एका अभंगांत केवळ स्वानुभवावरून केली आहे. तो अभंग हाः

भिक्षापात्र अवलंबणें । जळो जिणें लाजिरवाणें ॥
ऐसियासी नारायणें । उपेक्षिजे सर्वथा ॥ १ ॥
देवा पायीं नाहीं भाव । भक्ति वरी वरी वाव ॥
समर्पिला जीव । नाहीं तो हा व्यभिचार ॥ २ ॥
जगा घालावें सांकडें । दीन होऊनि बापुडें ॥
हेंचि अभाग्य रोकडें । मूळ आणि विश्वास ॥ ३ ॥
काय न करी विश्वंभर । सत्य करितां निर्धार ॥
तुका ह्मणे सार । दृढ पाय धरावे ॥ ४ ॥

हें भिक्षावृत्तीचें निंद्यत्व केवळ ढोंगी व दांभिक लोकांच्या संबंधानें यथार्थ होय. परंतु तुकारामासारख्या ज्या निःसीम भगवद्भक्तास संसाराविषयीं पुरा वीट आला असून, कोणत्याही प्रकारच्या व्यवसायांत मन घातलें तर ईश्वरभक्तीस अंतराय घडतो असें वाटतें, त्यानें लोकांपाशीं घांसभर अन्न मागून खाऊन शरीरयष्टि कशीबशी उभी ठेविल्यास त्यांत कांहीं वावगें होत नाहीं; आणि तुकारामासारख्या परोपकारार्थ अहर्निश देह झिजविणाऱ्या महात्म्यास पोसावें लागल्यानें लोकांस मोठें 'सांकडें' पडलें असें सहसा होत नाहीं. मोठ्या धर्मगुरुत्वाचा आव घालून, व संसारी जनांस अधिकच संसारनिमग्न करण्यास कारणीभूत होऊन, केवळ परान्न सेवनानें पुष्टतुष्ट होणाऱ्या जनांपेक्षां तुकारामासारखे विदेही व विरक्त पुरुष लक्षपट चांगले होत. असो. तरी आपलें लोकांवर विनाकारण ओझें आहे, हा विचार त्याच्या मनास नेहमीं टोंचीत असे. ह्मणून तो लोकांच्या उपयोगीं पडण्यास सदोदित झटत असे. कोणी कांहीं काम करूं सांगितल्यास तो तें मोठ्या उत्साहानें करीत असे.

एकादां असें घडलें कीं, इंद्रायणीतीरच्या एका शेतकऱ्याचें शेत पिकास यावयाच्या ऐन समयास त्याला दुसऱ्या गांवीं धान्य खरेदी करावयाला जाणें प्राप्त झालें. ह्मणून तो शेतराखणीसाठीं कोणी तरी इसम पाहूं लागला. तेव्हां आपल्या शेताजवळील विठोबाच्या देवळांत तुकाराम रात्रंदिवस विठोबाचें नामस्मरण करीत बसलेला असतो; त्याला, 'आपल्या शेतांतील माळ्यावर बसून शेतराखतोस काय' ह्मणून विचारावें, असें त्याच्या मनांत आलें. मग तो शेतकरी तुकारामापाशीं येऊन ह्मणाला, तुकारामबाबा, तुह्मी सारा दिवस ह्या देवळांत देवाचें भजन करीत बसतां, ते माझ्या शेतांतील माळ्यावर बसून रहाल तर माझ्या शेताची राखण होऊन तुमचाही

ईश्वरभजनाचा क्रम अखंड चालेल. मी बाहेरगांवीं जात आहें. तिकडून परत यावयास मला निदान एक माहिना लागेल. तर एवढा काळ तुम्हीं माझ्या शेताचें रक्षण केल्यास मी तुम्हाला अर्धा मण धान्य देईन. तुकारामानें हें त्याचें म्हणणें मान्य केलें, आणि त्याच्या माळ्यावर जाऊन तो बसला. ह्याप्रमाणें शेतकरी निर्धास्त होऊन आपल्या योजलेल्या कामास पर गांवीं निघून गेला. इकडे तुकाराम जो एकदां त्या माळ्यावर जाऊन बसला तो तेथून दिवसभर हललाच नाहीं. दोन प्रहरीं अवलाई नवऱ्याची वाट पाहून पाहून थकली. तो जेवल्यावांचून ती कधींही जेवीत नसे. तेव्हां तिनें आपल्या मुलीला त्याच्या शोधास पाठविलें. तिनें देवळांत येऊन पाहिलें तों तुकाराम तेथें नाहीं. मग ती त्याला शोधीत शोधीत त्या माळ्यापाशीं आली, आणि त्याला घरीं येण्याविषयीं विनंति करूं लागली. तेव्हां तुकारामानें तिला सांगितलें कीं, मी हें शेत राखावयास बसलों आहें. माझी भाकर इकडेच घेऊन ये. त्याप्रमाणें अवलाईनें त्याची भाकर शेतांत पाठवून दिली. पुढें दररोज सकाळपासून संध्याकाळपर्यंत तो त्या माळ्यावर भजन करीत बसत असे. पहांटेस उठून स्नानादि विधि आटपून तो विठोबाची पूजा करी, आणि दिसूं लागलें न लागलें तों माळ्यावर येऊन बसे; व रात्र पडली म्हणजे पुनः देवळांत जाऊन, बायकोनें पाठविलेला भाकरतुकडा खाऊन, तो देवाच्या भजनांत दंग असे. पण ह्या राखणदाराच्या हातून शेताचें रक्षण मुळींच झालें नाहीं. शेतावर येऊन बसलेल्या पक्ष्यांस हांकून लावणें हें मोठें क्रूरपणाचें काम आहे, असें त्या सदय भगवद्भक्तास वाटे. तो मनांत म्हणे कीं, गेल्या दुष्काळामध्यें ह्या बिचाऱ्या पक्ष्यांस कांहींएक खावयास न मिळाल्यामुळें यांना खडखडीत उपास पडले असतील. आतां देवाच्या कृपेनें पर्जन्य चांगला पडून शेतें पिकास आलीं आहेत. तर ह्या पक्ष्यांना

पोटभर दाणा खाऊं द्यावा. यांस हाकूं नये. कारण हे पक्षी क्षुधा शमन होण्यास जेवढें पाहिजे तेवढेंच येथें खातात, घरीं एक दाणाही घेऊन जात नाहींत. यास्तव अशा निरपेक्ष प्राण्यांच्या तोंडांतला दाणा काढणें हें मोठेंच पातक होय. हे विचार त्याच्या मनांत येऊन तो त्या पक्ष्यांना मुळींच हांकून देत नसे. यामुळें त्या शेतावर पक्ष्यांचे मोठमोठाले थवे येऊन नेहमीं बसूं लागले! असा क्रम सारा महिना चालला होता. पुढें तो शेतकरी आपल्या गांवीं परत आला; आणि शेताची कशीकाय स्थिति आहे ती पाहण्याकरितां लगबगीनें तेथें आला, व पाहूं लागला तों जिकडे तिकडे शेताची नासाडी होऊन गेली आहे. एकाही कणसावर धड दाणा नाहीं. सगळें शेत काळें ठिक्कर पडलें आहे. असें त्याच्या दृष्टीस पडलें. तेव्हां त्याला पराकाष्ठेचा संताप येऊन, त्यानें तुकारामास माळ्यावरून खालीं ओढलें, आणि त्याला खरपूस मार देऊन ढकलीतबुकलीत गांवच्या पाटील-कुळकरण्यांपाशीं नेलें. त्यांनीं त्या कुणब्याचें सारें म्हणणें ऐकून घेऊन, तुकाराम खरी हकीकत काय घडली म्हणून विचारलें. तेव्हां त्यानें आपल्या हातून झालेली गोष्ट त्यांस कळविली. ती ऐकून त्यांस हसूं आलें. परंतु शेतकरी अगदीं विनकदलीवर येऊन त्रागा करण्याच्या बेतांत आला आहे, असें पाहून त्यांनीं अशी तोड काढली कीं, ह्या कुणब्याच्या नुकसानाची भरपाई करण्यापुरता ऐवज तुकारामापाशीं मुळींच नाहीं. तेव्हां यानें ह्याच्या नुकसानीबद्दल रोखा लिहून द्यावा. ही तोड त्या कुणब्यास पसंत पडून त्यानें आपल्या नुकसानीचा अंदाज त्यांस सांगितला; आणि तेवढ्या ऐवजाबद्दल तुकारामाकडून रोखा लिहून घेतला.

अशा प्रकारें भूतमात्राच्या ठायीं तुकारामाची समदृष्टि झाल्यामुळें त्याच्या हातून वेळोवेळां लोकव्यवहारदृष्ट्या वेड्यासारखें आचरण

होत असे. त्याच्या ठायींचा ममत्वभाव नाहींसा होऊन शमदमकरुणादि सद्वृत्तींचा विकास उत्तरोत्तर अधिकच होत गेला. स्वदेह परोपकारीं झिजविणें हेंच आपलें परम कर्तव्य होय असें त्याला वाटत असे. त्याच्या ठायींच्या आपपरबुद्धीचा जसजसा लोप होत चालला तसतसा अखील विश्वामध्यें विठोबारखुमाई वास करीत आहे असा त्याच्या बुद्धीचा निश्चय झाला. त्याचा एकंदर आचारविचार ह्या वृत्तीस अनुरूप असा होऊं लागला. तो सर्व लोकांस आपले मायबाप ह्मणत असे. त्याच्यापाशीं कोणी बोलावयास आला असतां त्याला तो 'मायबाप' असें संबोधन करीत असे. कोणी कांहीं काम करावयास सांगितलें असतां 'करितों मायबाप' असें ह्मणून तें तो मनापासून करी. एकदां एक ह्मातारी बाई तेलाचा नळा घेऊन तेल आणण्या करितां बाजारांत चालली होती. तिला चालण्याची मुळींच शक्ति नव्हती; चार पावलें चालली कीं ती थकून खालीं बसे आणि पुनः उठून पुढें चाले. ही तिची अवस्था पाहून तुकाराम तिच्याकडे धांवत जाऊन ह्मणाला, माई, तुला चालण्याची शक्ति नाहीं. माझ्या पाठीवर बस ये. मी तुला बाजारांत वाहून नेतों, व परत घरीं नेऊन पोंचवितों. ते मायेचे शब्द ऐकून ती त्याला ह्मणाली, बाबा, मला बाजारापर्यंत उचलून नेण्याचे श्रम न करितां, हा माझा तेलाचा नळा व हे पैसे घेऊन जा; आणि यांचें काय तेल येईल तें घेऊन ये. त्याप्रमाणें त्यानें तिचें तेल आणून दिलें. ही गोष्ट दुसऱ्या लोकांस कळली तेव्हां तेही आपले तेलाचे नळे तुकारामाकडे तेल आणण्यासाठीं देऊं लागले. त्याच्या गळ्यांत एक पिशवी अडकविली असे. तींत जो तो आपले पैसे आणून टाकी, आणि तेलाचा नळा त्याच्या स्वाधीन करी. तुकाराम त्यांचे ते सगळे नळे तेल्याच्या दुकानीं नेई, आणि त्यांत तेल भरून ते ज्यांचे त्यांस परत नेऊन देई. पण पुढें असें होऊं लागलें

कीं, पुष्कळच लोक आपआपले नळे त्याच्याकडे देऊं लागले, तेणेंकरून कोणाचें किती तेल आणावयाचें याची आठवण त्यास राहूं नये; यामुळें सर्वच घोटाळा होऊं लागला. तेव्हां मग ते त्याला तेल आणावयाचें काम सांगतनासे झाले. ह्या एका गोष्टी वरून तुकारामाच्या ठायींची अहंकारवृत्ति कितपत नाहींशी झाली होती हें स्पष्ट होतें. परंतु लोकांस वाटे कीं, हा आपला वेडा झाला आहे, तर याच्याकडून आपलें साधेल तेवढें काम करून घ्यावें. ह्मणून ते त्याला हवें तें काम सांगत; आणि तो तें 'होय मायबाप करितों' ह्मणून करावयास लागे. असें सांगतात कीं, गांवांतील लोक आठवड्याच्या बाजारास गेले ह्मणजे तुकारामास बरोबर घेऊन जात, आणि त्याच्या डोकीवर आपला बोजा चढवून घरीं घेऊन येत! कोणी तर इतके नीच असत कीं, आपल्याकडचें ओझें किंचित् जड झालें, किंवा न्यावयास कठीण पडूं लागलें तर त्यांतलें थोडेंसें तुकारामाच्या हवालीं करीत; आणि हा भगवद्भक्त 'द्या मायबाप' ह्मणून खुशाल घेत असे; आणि डोकीवरचा बोजा अतिशयित जड होऊन तो अगदीं मेटाकुटीस आला तरी तो कुरकुर अशी मुळींच करीत नसे. मुखानें विठोबाच्या नांवाचा गजर करीत तो आनंदानें वाट चालत असे. ह्याप्रमाणें लोक त्याच्याकडून जें कांहीं वाटेल तें काम करून घेत असत; आणि तुकाराम तें मोठ्या संतोषानें करी. कारण त्याची अशी दृढ भावना झाली होती कीं, सर्वांच्या अंतर्यामीं विठोबारखमाई वसत आहे. यास्तव त्यांचें काम करणें ह्मणजे देवास संतुष्ट करणें होय असें तो समजे.

ह्याप्रमाणें भूतमात्राच्या उपयोगीं पडल्यानें देहाचें सार्थक होईल असें त्यास वाटत असे. कोणी संत भेटले असतां त्यांस दंडवत घालून त्यांची साधेल तेवढी सेवा करण्यास तो नेहमीं तत्पर असे. संतसेवेसारखें दुसरें सुकृत नाहीं असा त्याच्या बुद्धीचा दृढ निश्चय

असे. संतजनांचा मेळा विठ्ठलभजनांत दंग होऊन नाचूं लागला ह्मणजे त्यांच्या पायांस खडेबिडे लागूं नयेत ह्मणून **तुकाराम** आपल्या हातानें जागा साफ करून ठेवी. संतजन कीर्तनास बसले असतां त्यांचीं पायतणें राखीत त्यानें बाहेरल्या बाजूस बसून कीर्तन ऐकावें. कीर्तनाच्या वेळीं दिवटी धरावयास कोणी नसल्यास **तुकाराम** स्वतः हातांत दिवटी धरून उभा रहात असे. कोणी संत कीर्तन करूं लागले असतां त्यांच्यामागें तो उभा राहून ध्रुपद धरीत असे, आणि मोठ्या प्रेमानें त्यांच्याबरोबर गात असे. उन्हाळ्यामध्यें कीर्तन करणाऱ्या व कीर्तनास बसलेल्या संतांस आणि इतर जनांस उष्मा होऊं नये ह्मणून हातांत पंखा घेऊन तो वारा घालीत असे. तुळशीच्या व फुलांच्या माळा तयार करून तो त्यांच्या गळ्यांत घाली. त्यांस शिधासामग्री हवी असल्यास ती तो हरप्रयत्न करून मिळवी. त्यांचे पाय, अंग वगैरे दाबून त्यांस आराम वाटेल असें करी. संतांनीं कितीही कष्टाचें काम सांगितलें तरी तो तें मोठ्या उल्हासानें करी. कोणी ब्राह्मण भेटला असतां त्याचाही आदरमान व सेवा तो मोठ्या प्रीतीनें करी. संतसेवेविषयीं त्याचा निर्धार पुढील अभंगांत पूर्णपणें व्यक्त होतो.

संतांच्या पादुका घेईन मोचे खांदीं ॥ हातीं टाळ दिंडी नाचेन पुढें ॥१॥
भजनाविधि नेणें साधन उपाय ॥ सकळ सिद्धि पाय हरिदासांचे ॥ २ ॥
ध्यानगति माते आसन समाधि ॥ हरिनाम गोविंदीं प्रेमसुख ॥ ३ ॥
नेणता निर्लज्ज नेणें नादभेद ॥ सुखें हा गोविंद गाऊं गीतीं ॥ ४ ॥
सर्व जोडी मज गोत आणि वित्त ॥ तुका ह्मणे संतमहंतपाया ॥ ५ ॥

तुकारामापाशीं असलेली कोणतीही वस्तू कोणी मागितली असतां ती त्याला तो नाहीं ह्मणत नसे; मग तिच्यावांचून त्याचें कितीही अडण्यासारखें असलें तरी त्याची तो परवा करीत नसे. एकदां असें घडलें कीं, **अवलाई** आपलें जुनें लुगडें चुणून ठेवून स्नानास गेली

होती, आणि तुकाराम बाहेर नामस्मरण करीत बसला होता. इतक्यांत एक गरीब बाई त्याच्याकडे येऊन एकादें जुनेंपुराणें वस्त्र अस-ल्यास द्या असें ह्मणूं लागली. तेव्हां त्या भगवद्भक्तानें बायकोनें ठेवलेलें तें वस्त्र हळूच आणून तिच्या स्वाधीन केलें, आणि तिला येथून लवकर गुपचूप जा ह्मणून सांगितलें. तेव्हां ती त्यास आशीर्वाद देत निघून गेली; आणि तुकारामही तेथून उठून इंद्रायणीच्या तीरीं जाऊन बसला. इकडे अवलाई स्नान आटोपल्यावर वस्त्र ठेवल्या ठिकाणीं येऊन पाहते तों तें तेथें नाहीं. तेव्हां तिला पहिल्यानें असें वाटलें कीं, तें कोणींतरी चोरून नेलें असावें. परंतु तिला नंतर कळलें कीं, एक बाई आपल्या नवऱ्यापाशीं येऊन वस्त्र मागत होती. तिला त्यानें तें दिलें. घरांत वस्त्र तेवढेंच असल्यामुळें तिला ओलेंच वस्त्र अंगावर धरावें लागलें. इतक्यांत कोणा नातलगाच्या घरीं लग्न निघून अवलाईच्या येथें आमंत्रण सांगावयास लोक आले, आणि तिला बाहेर येण्याविषयीं हाका मारूं लागले. तेव्हां अवलाईस मोठें संकट पडलें; आणि ती नवऱ्यास शिव्याशाप देऊन खेद करूं लागली. त्या दिवशीं तुकाराम मुळींच घरीं आला नाहीं. अवलाईनें नित्यक्रमाप्रमाणें भाजीभाकर केल्यावर ती स्वतः घेऊन न जातां त्या दिवशीं मुलीच्या हातीं पाठवून दिली. याप्रमाणें आपपरभावाचा लोप होऊन तुकाराम अगदीं विदेही बनल्यामुळें अवलाईस वेळो-वेळां त्रास होत असे. तिनें कोणाचें तरी दळणकांडण वगैरे मोल-मजुरी करून कांहीं दाणे मिळवून आणावे, आणि तुकारामानें कोणातरी संतास किंवा अपंगास घरीं आणून त्यांचा फन्ना उडवावा. कोणास शिधासामग्री पाहिजे असली ह्मणजे त्यानें पहिल्यानें घरीं येऊन कांहीं दाणा असल्यास पाहावा. आपली व आपल्या मुलां-बाळांची उपासमर झाली तरी चिंता नाहीं, पण दुसऱ्यांचे अन्न न मिळून हाल झालेले त्याच्यानें पाहवत नसत.

याप्रमाणें **तुकाराम** मनुष्य मात्रावरच दया करून रहात नसे, तर गुरेंढोरें, पशुपक्षी, किडीमुंग्या यांच्यावर ही त्याची कृपादृष्टि असे. पशुपक्षांस चारापाणी, फळें मुळें वगैरे व किडीमुंग्यांस मैदासाखर तो घालीत असे. चालतांना पायांखालीं एकादा प्राणी सांपडून प्राणांस मुकेल या भीतीनें तो फार जपून पावलें टाकी. तो एकदां वाटेनें चालला असतां त्याच्या सर्व अंगावर डांस येऊन बसली. तेव्हां तिला मुळींच न उडवितां तो स्वस्थ उभा राहिला. वाटेनें जाणारे वाटसरू ती त्याची दशा पाहून दुरून जात. त्याच्या अंगावरची ती डांस हांकण्याचें कोणास धैर्य होईना. इतक्यांत कोणी त्याच्या ओळखीचे लोक तेथें येऊन त्यांनीं ती मोठ्या प्रयासानें झाडली, आणि त्याला मोकळें केलें. असा सर्व प्रकारें विदेही झालेला हा साधुशिरोमणी एकंदर जीवसृष्टीचा मित्र होऊन राहिला होता असें सांगतात कीं, एके ठिकाणीं कांहीं पक्षी दाणा खात असतां तिकडून **तुकाराम** जाऊं लागला. तेव्हां ते पक्षी त्याला भिऊन उडून गेले. तें पाहून त्यास फार वाईट वाटलें, आणि तो मनांत म्हणाला कीं ह्या बिचाऱ्या प्राण्यांनीं मला भिऊन दाणा खात असतां उडून जावें हें कांहीं चांगलें नव्हे. असें म्हणून तो तेथेंच अगदीं निश्चळ बसला; आणि ते पक्षी अगदीं निर्भय होऊन तेथें येऊन दाणा खाईपर्यंत मुळींच हलावयाचें नाहीं असा त्यानें निर्धार केला. तेव्हां कांहीं वेळानें आसपास उडून गेलेले पक्षी, तो अगदीं दगडा सारखा बसलेला पाहून त्याच्या जवळ आले, व तो मुळींच हालत नाहीं असें दिसल्यावरून ते त्याच्या अंगावरही बिनधोक येऊन बसले! या प्रसंगास अनुलक्षून **तुकारामानें** एक अभंग म्हटला आहे. तो असा:—

अवघीं भूतें साम्या आलीं ॥ देखिलीं म्यां कैं होतीं ॥ १ ॥
विश्वास तो खरा मग ॥ पांडूरंग कृपेचा ॥ २ ॥

माझी कोणी न धरो शंका ॥ होकां लोकां निर्द्वंद्व ॥ ३ ॥
तुका ह्मणे जें जें भेटे ॥ तें तें वाटे मी ऐसें ॥ ४ ॥

या सर्व गोष्टी वरून त्याच्या अंगीं साधुत्वाची सर्व लक्षंणें किती पूर्णपणें बिंबलीं होतीं हें चांगल्या प्रकारें ध्यानांत येईल. खऱ्या संतांच्या लक्षणांचें वर्णन **तुकारामानें** आपल्या अभंगांत अनेक प्रकारीं केलें आहे. हीं सारीं लक्षणें त्याच्या अंगीं पूर्णपणें बाणलीं होतीं. त्याच्या संतवर्णनपर अभंगांपैकीं एक वचन येथें उतरून घेतों. ह्मणजे त्याच्याच शब्दांनीं त्याचें वर्णन केलेंसें होईल.

तरी संत ह्मणवावें ॥ नेणे आपुलें परावें ॥ १ ॥
भूतमात्रीं हरीविण ॥ न पाहेची दुजेपण ॥ २ ॥
प्रेम अंतरीं निःसीम ॥ मुखीं ज्याचें रामनाम ॥ ३ ॥
तुका ह्मणे देहभाव ॥ संतीं सोडियेला गांव ॥ ४ ॥

कवित्वस्फूर्ति.

नामदेवें केलें स्वप्नामाजी जागें ॥ स्वयें पांडुरंगें येऊनियां ॥ १ ॥
सांगितलें काम करावें कवित्व ॥ वावगें निमित्त बोलों नको ॥ २ ॥
माप टाकी सळ धरोनि विठ्ठलें ॥ थापटोनि केलें सावधान ॥ ३ ॥
प्रमाणाची संख्या सांगे शतकोटी ॥ उरले ते शेवटीं लावी तुका ॥ ४ ॥

मागें सांगितलेंच आहे कीं **तुकारामास** कीर्तनाची आवड अतोनात असून कोणी कीर्तन करूं लागला ह्मणजे त्याच्या पाठीशीं त्यानें ध्रुपद धरण्यास मोठ्या प्रेमानें उभें रहावें. तो हरिदासाच्या पाठीशीं उभा राहिला ह्मणजे कीर्तनास उत्तम रंग यावयाचा. असें करतां करतां स्वतांला कीर्तन करतां यावें अशी त्याच्या मनांत इच्छा उद्भवली. त्याला नामदेवाचे वगैरे बरेच अभंग पाठ येत असत. परंतु ते केवळ ऐकून ऐकून त्याला पाठ झाले होते. मुद्दाम अभंगांच्या वह्या घेऊन पाठांतर असें त्यानें अगोदर फारसें केलें नव्हतें. परंतु कीर्तन करतां येण्याची इच्छा त्याच्या मनांत उद्भवल्यापासून त्यानें अभंगांच्या वह्या मिळवून त्यांचा रात्रंदिवस ध्यास घेतला. त्याचप्रमाणें आध्यात्मिक

विषयांचें साधारण प्रकारें प्रतिपादन करण्याचें सामर्थ्य अंगीं यावें ह्मणून त्यानें पूर्वी होऊन गेलेल्या निरनिराळ्या साधुसंतांनीं लिहून ठेवलेल्या आध्यात्मिक ग्रंथांचें परिशीलन केलें. त्यांपैकीं कांहींकांचीं नांवें येथें सांगतों. एतद्विषयक पहिला प्रख्यात ग्रंथ ह्मटला ह्मणजे **ज्ञानेश्वरी** होय. या ग्रंथाची शुद्ध प्रत मोठ्या प्रयासानें आमच्या वैष्णववीरानें मिळविली. त्याचप्रमाणें **भागवतांतर्गत** एकादश स्कंधावर **एकनाथ** स्वामींनीं प्राकृत टीका केली आहे. ती मोठा प्रयत्न करून त्यानें पैदा केली; तसेंच **भावार्थरामायण, योगवासिष्ट, अमृतानुभव** आदिकरून आध्यात्मिक ग्रंथांचा त्यानें यथावकाश व्यासंग केला. ह्या साऱ्या ग्रंथांचा मननपूर्वक अभ्यास करण्यासाठीं त्यानें **भांडार** पर्वतावर एकांतीं जाऊन वसावें; आणि तेथें चित्तवृत्ति एकाग्र करून ह्या महाग्रंथांचें यथार्थ ज्ञान करून घ्यावें, आणि त्यांतील एकंदर ऊहापोह चित्तांत चांगला ठसण्यासाठीं त्यानें प्रत्येक प्रकरण पुनः पुनः वाचून त्यावर मनन करावें. त्याचप्रमाणें **भागवत, रामायण** वगैरे पुराणग्रंथांचें श्रवण तो एकाग्रचित्तानें व सद्भावपूर्वक पुनः पुनः करी. **तुकारामाची** बुद्धि मूळचीच चलाख असून त्यांत आणखी असें. मोठ्या आस्थेनें व परम उल्हासानें सदरील ग्रंथांचें त्यानें अध्ययन केल्यामुळें त्या ग्रंथांतील प्रतिपाद्य विषय त्याच्या ध्यानांत पूर्णपणें येऊन गेला; आणि त्याची स्मरणशक्ति अत्यंत तीव्र असल्याकारणानें त्याला अधीत विषयांची उपस्थिति उत्तम प्रकारें असे. फार तर काय पण त्या त्या ग्रंथांतील बहुतेक भाग त्यास अगदीं मुखोद्गत झाले होते. याप्रमाणें तयारी चालली असतां त्यानें हळूहळू आपल्या देवळांत कीर्तन करण्याचा क्रम सुरू केला. पुढें या कलेंत तो उत्तरोत्तर चांगला घटावत जाऊन सर्व **महाराष्ट्रांत** उत्तम कीर्तनकार ह्मणून प्रसिद्ध झाला. याचें कीर्तन किती प्रेमळ व भक्तिरसानें परिपूरित असे याविषयीं पुढें

क्रमाक्रमानें सांगावयाचेंच आहे. प्रस्तुत त्यानें हें अप्रातिमत्व प्राप्त करून घेण्यासाठीं कसा काय परिश्रम केला याविषयींच मुख्यतः सांगूं. तुकारामास अध्यात्मविषयांचा निदिध्यास लागल्यापासून एकांतांत बसून मनन करण्याची सवय लागली. पूर्वी तो जो एकांतांत जाऊन बसे तो केवळ देवाचें भजन, प्रार्थना, स्मरण वैगेरे करण्यासाठींच केवळ होय. पण आतां त्यास आत्मानात्मविचारांत गढून जाणें विशेष आवडूं लागलें. ह्या विवेचनांत निमग्न होऊन तो **भांडार** पर्वतावर तासांचे तास जाऊन बसत असे. यामुळें **अवलाई**स फार त्रास होऊं लागला. तिचा नेम असा असे कीं, नवरा घरीं जेवावयास न आल्यास तो कोठें असेल तेथें ती त्याची भाकर पोंचवीत असे. कीर्तन करण्याची योग्यता आपल्या अंगीं यावी ह्मणून तो **भांडार**पर्वतावर जाऊन बसूं लागला तेव्हां पासून **अवलाई**ला प्रतिदिवशीं दोनप्रहरीं भाकर व भोपळाभर पाणीं घेऊन ह्या पर्वतावर जावें लागे. एके दिवशीं नित्यक्रमाप्रमाणें ती भाकरपाणी घेऊन चालली असतां तिच्या पायांत एक भला मोठा करवंदीचा कांटा रुतला. आधींच भर दोनप्रहरच्या उनांतून चालत आल्यामुळें ती अगदीं बेदम होऊन गेली होती, त्यांत आणखी कांटा पायांत भरला. तेव्हां ती व्याकुळ होऊन तेथेंच मूर्च्छा येऊन पडली; आणि हातांतला भोंपळा उलंडून सर्व पाणी बाहेर सांडलें. अशा स्थितींत ती बराच वेळ होती. शेवटीं त्या मार्गानें एक इसम जात होता, त्याच्या दृष्टीस तिची ती अवस्था पडून तो तिच्या जवळ गेला, आणि तिच्या डोळ्यांला पाणी लावून व तिला वारा घालून सावध केलें. मग तिच्या पायांत खोलवर गेलेला तो कांटा काढून तिला उभी केली; तेव्हां ती भाकरी व रिता भोंपळा घेऊन **तुकाराम** होता तेथें गेली आणि त्याच्यापुढें भाकरी ठेवून ह्मणाली कीं, तुम्ही आपल्यामुळें दुसऱ्यास

त्रास देतां हें कांहीं चांगलें नव्हे. असें ह्मणून तिनें आपली हकीकत त्याला सांगितली. तेव्हां तुकारामाचें चित्त कळवळून त्यानें असा विचार केला कीं, अतःपर हिला उगीच त्रास देऊं नये. देव सर्वत्र आहे. त्याची प्रार्थना, भजन व चिंतन करण्यास इतकें लांब येण्याची कांहींएक आवश्यकता नाहीं. असें मनांत आणून तो त्या दिवसापासून एकांत साधण्यासाठीं इतका दूर जाऊन बसेनासा झाला.

ह्याप्रमाणें पूर्वी होऊन गेलेल्या **महाराष्ट्र** साधूंच्या वाङ्मयाचा त्यास अहर्निश निदिध्यास लागून त्याची चित्तवृत्ति केवळ तन्मय होऊन गेली. उठतां बसतां, हिंडतां फिरतां साधुसंतांचीं वचनें त्यानें एकसारखीं ह्मणत असावें. त्यांतून विशेषतः नामदेवाच्या अभंगांचा ध्यास त्याला फारच असे. लहानपणापासून त्या महासाधूचे बरेच अभंग त्याला पाठ येत असत; आणि आतां तर त्याला त्या कविवराच्या एकंदर अभंगवाणीची पूर्ण उपस्थिति प्राप्त झाली होती. हा असा रात्रंदिवस अभ्यास चालला असतां त्यास एके दिवशीं रात्रीं असें स्वप्न पडलें कीं, **नामदेव** व **विठोबा** यांनीं येऊन त्यास थोपटून जागें केलें. आणि सांगितलें कीं, **वाल्मिकी**नें शंभर कोटी **रामायण** केलें होतें त्याप्रमाणें शंभर कोटी अभंग करण्याचा **नामदेवा**नें निर्धार केला. पण एवढी संख्या पुरी होण्यापूर्वीच नामदेवाचें देहावसान झालें. तेव्हां बाकी राहिलेले अभंग तूं करावे.* हें स्वप्न त्या भावीक भक्तानें सत्यवत् मानून दुसरे दिवसापासून कविता करण्यास सुरुवात केली. कोऱ्या कागदांची वही करून तीवर तो आपली कविता स्वहस्तें लिहून ठेवीत असे. त्याला पूर्वी बाळबोध लिहिण्याचा सराव नसल्यामुळें त्याचें अक्षर चांगलें नसें. तरी तो वेडेंवांकडें जसें येई तसें कागदावर टिपून ठेवीत असे. **महिपति** सांगतो कीं, **तुकारामा**चें

* एकावन्न लक्ष पांच कोटी जाण ॥ शेष राहिलें याचें बोलणें. भ० ली०.

पहिलें काव्य ओवीबद्ध असून त्यांत भागवतांतील दशमस्कंधांत कृष्णाची बाळक्रीडा वर्णिली आहे ती सांगितली आहे. ह्या ओव्या एकंदर नउशें आहेत. यानंतरचा तुकारामाचा मुख्य कवित्व प्रकार झटला झणजे अभंगात्मकच होय. हे अभंग करूं लागल्यापासून त्याच्या कीर्तनास विशेषच रंग येऊं लागला. तुकाराम स्वकृत अभंग आपल्या कीर्तनांत झणून दाखवी. पुढें पुढें त्याला ही कवित्वकला इतकी अंगवळणीं पडून गेली कीं, तो कीर्तन चाललें असतां समयीं एकादें पूर्व कविवचन आटवलें नाहींतर तत्काळ तदर्थवाहक अभंग रचून ती वेळ मारून नेत असे. कधीं कधीं तर प्रसंग विशेषास अनुरूप असा बोध तो तात्कालिक स्फूर्तीनें अभंग रचून करीत असे. हे असे सहज रचलेले त्याचे अभंग फारच सरस झाले आहेत. ह्याप्रमाणें त्याची कवित्वशक्ति उद्भूत होऊन विकास पाऊं लागली असतां त्याची लोकांत विशेष चहा होऊं लागली. आधींच त्याची कीर्तनपद्धति परम प्रेमळ व चित्तवेधक असून त्यांत आणखी वाटेल तेव्हां नवीन कविता करून कीर्तनांत झणण्याचें सामर्थ्य त्यास आल्यामुळें त्याचे श्रोतृजन नेहमीं तल्लीन होत असत; आणि त्यानें केलेला बोध व ईश्वरयशोवर्णन हीं त्यांच्या मनावर उत्तम प्रकारें ठसत. त्याचें कीर्तन असलें झणजे लोकांची अगदीं गर्दी होत असे. त्यानें स्वतः करून झटलेले अभंग लोकांस फारच आवडूं लागले. जो तो त्याचे अभंग ध्यानांत ठेवून किंवा टिपून घेऊन पाठ झणत असे. तो आपल्या कवितेमध्यें जो बोध करी त्याप्रमाणें त्याचें स्वतांचें वर्तन असल्यामुळें त्याच्या वचनांचा लोकांच्या अंतःकरणावर उत्कृष्ट परिणाम होत असे. त्याची वाक्शक्ति, त्याची प्रसादगुणयुक्त कवित्वशक्ति, त्याच्या अंतःकरणाचा प्रेमळपणा, त्याच्या अंगचें अमर्याद वैराग्य, त्याची निःसीम ईश्वरभक्तिपरायणता इत्यादि गुण पाहून लोकांच्या मनांत

त्याच्या विषयीं हळू हळू पूज्यताबुद्धि उत्पन्न होत गेली. या त्याच्या अंगच्या परम उज्ज्वल व अप्रतिम गुणांस्तव हा कोणी अलौकिक पुरुष आहे अशी त्याची जिकडे तिकडे ख्याति झाली. आसपासच्या गांवचे लोक त्याचें कीर्तन ऐकण्यासाठीं मोठ्या उत्साहानें येत; आणि त्याचें बोधामृत सेवन करून कृतकृत्य होत. **तुकाराम पंढरी**ची वारी वर्षास दोन वेळां नेमानें करित असे, हें मागें सांगितलेंच आहे. तो **पंढरी**स गेला झणजे तेथें स्वतः केलेले **विट्ठल**स्तुतिपर, वैराग्यपर वगैरे अभंग झणून भजनकीर्तनादि करीत असे. त्या वेळीं निरानिराळ्या प्रांतांतून आलेली संतमंडळी त्याचें कीर्तन व अभंग ऐकून व त्याची वैराग्यशीलता पाहून नवल करित आणि तो मोठा वक्ता, प्रासादिक कवि व महान् भगवद्भक्त आहे अशी त्यांची खात्री होत असे.

छळ.

माझें मन पाहें कसून ॥ चित्त नढळे तुजपासून ॥ १ ॥
कापुनि देईन शिर ॥ पाहा कृपण कीं उदार ॥ २ ॥
मजवरी घालीं घण ॥ परि मी न सोडीं चरण ॥ ३ ॥
तुका झणे अंतीं ॥ तुजवांचुनि नाहीं गति ॥ ४ ॥
माझी आतां लोक सुखें निंदा करूं ॥ झणती विचारू सांडियला ॥ १ ॥
कारण होय तो करावा विचार ॥ काय भीड भार करूं देवा ॥ २ ॥
तुका म्हणे काय करूं लापनिक ॥ जनाचार सुख नासिवंत ॥ ३ ॥

तुकारामाची प्रासादिक अभंगवाणी व भक्तिरसपरिपूरित आणि सद्बोधप्रचुर असा कीर्तनप्रकार ऐकून व पाहून लोक त्याच्या भजनीं लागले. त्याचें सच्चरित्र व सन्मार्गप्रवर्तक वाङ्मय यांची कीर्ति सर्वत्र प्रसृत झाली. ही त्याची महती जसजशी वृद्धिंगत होऊं लागली तसतसे खलजन त्याचा विशेष मत्सर व द्वेष करूं लागले. परंतु जें बावन्न कशी सोनें असतें त्यास कितीही तावून सुलाखून पाहिलें तरी त्याच्या योग्यतेंत लेशमात्रही न्युनाधिक्य व्हावयाचें नाहीं. मात्र अग्नि प्रदीप्त

करून मुशींत घालून तापविणारांची खटपट व्यर्थ होते. तद्वत्च तुकारामाची कीर्ति असह्य होऊन ज्यांनीं त्यास उपद्रव देण्याचा प्रयत्न केला त्यांचा तो प्रयत्न निष्फळ झाला. आतां ज्यांनीं ज्यांनीं तुकारामाचा थोडाबहुत छळ केला, त्यांविषयीं येथें थोडेंसें निरूपण करितों; ह्मणजे तुकारामाच्या अंगचे वैराग्यादिसद्वृत्ति किती उज्ज्वल व दृढ होत्या याचा वाचकांस चांगला प्रत्यय येईल.

देहू गांवापासून कांहीं कोशांवर चिंचवड ह्मणून एक गांव आहे. तेथें मंबाजी नांवाचा एक ब्राह्मण रहात असे. तो पुढें वैराग्य धारण करून गोसावी बनून देहूस येऊन राहिला होता. त्या ठिकाणीं मठ बांधून त्यांत आपल्या कुटुंबासह तो रहात असे. त्यानें त्या गांवांत व आसपासच्या इतर गांवांत कांहीं शिष्य केले होते. या शिष्यांच्या आधारावर त्याचा योगक्षेम चालत असे. पुढें जेव्हां त्यानें पाहिलें कीं, तुकारामाचें महत्व वाढून लोक त्याच्या भजनीं लागले, तेव्हां त्यास फार वाईट वाटलें. ज्यानें आपल्या देखत वह्या मिळवून पाठांतर केलें त्याची अगदीं अल्प काळांत येवढी प्रतिष्ठा वाढावी, आणि ब्राह्मणांनीं सुद्धां त्याला नमस्कार करूं लागावें. तो जातीचा केवळ शूद्र आणि मी मोठा प्रतिष्ठित महंत, असें असतां त्याची जनात कीर्ति पसरावी आणि मला कोणीच पुसूं नये. हें कांहीं चांगले नव्हे. असे विचार त्याच्या मनांत येऊन तो तुकारामाचा मनापासून द्वेष करूं लागला. शेवटीं त्यानें असा निर्धार केला कीं, त्याची केव्हां तरी लोकांदेखत चांगली फजिती करून त्याच्यावर आपला द्वेष उगवून घ्यावा.

ह्या मंबाजीनें तुकारामाच्या देवालयाच्या दक्षिणेकडील बाजूस कांहीं झाडें लावून वही केली होती. एकदां असें घडलें कीं, अवलाईला तिच्या बापानें दिलेली एक म्हैस होती. तिनें मंबजीच्या बागांत

शिरून झाडापेडांची बरीच नासाडी केली. तेव्हां त्यानें रागावून तुका रामास व अवलाईस पुष्कळ शिव्या दिल्या. परंतु तुकारामानें त्याला उलट जवाब असा मुळींच केला नाहीं. पुढें त्यानें देवळाच्या एका बाजूपासून आपल्या बागेपर्यंत कुडून देवळासभोंवती प्रदक्षिणा घालण्याची वाट अगदीं बंद करून टाकली. नंतर कांहीं दिवसांनीं एकादशीचा उत्सव आला. तेव्हां आसपासच्या खेड्यांतले हजारों लोक त्या देवळाशीं उत्सवानिमित्त जमा झाले. त्या वेळीं तुकारामानें पाहिलें कीं, मंबाजीच्या कुडामुळें देवळासभोंवतीं प्रदक्षिणा घालण्यास लोकांला अडचण पडते. ह्मणून त्यानें प्रदक्षिणेच्या वाटेवरच्या काटक्या आपल्या हातानें काढून टाकल्या हें त्या ब्राह्मणास कळतांच तो शिव्याशाप देत तेथें धांऊन आला, आणि उपटून टाकलेल्या काटक्यांपैकीं एक काटकी उचलून तुकारामास तिनें मारूं लागला. तरी तुकाराम एक शब्दही बोलला नाहीं. तो मुकाट्यानें त्याच्या शिव्या व मार खात उभा राहिला. मंबाजी मागें पुढें न पाहतां त्याला एकसारखा झोडीत सुटला. एक काटकी पिंजली ह्मणजे त्यानें दुसरी व्यावी. याप्रमाणें दहावीस काठ्या त्याच्या पाठीवर मारून त्यानें फोडल्या; तरी तुकाराम अगदीं शांतपणें विठोवाचें नांव घेत उभा राहिला. ह्याप्रमाणें खरपूस मार देऊन मंबाजी अगदीं बेदम झाला तेव्हां हात आटपून परत गेला. त्याचा मार आटोपल्यावर तुकाराम तेथून देवळांत गेला. तेव्हां त्याची ती अवस्था लोकांच्या नजरेस पडून ते हळहळूं लागलें; व त्यांच्या डोळ्यांतून खळखळां अश्रुधारा लोटल्या. मग अवलीनें व इतर यात्रेस जमलेल्या लोकांनीं त्याच्या अंगांत रुतलेले कांटे काढून उठलेल्या वळांवर व पडलेल्या क्षतांवर शामक उपचार केले. नंतर संध्याकाळीं तुकाराम कीर्तनास उभा राहिला. तेव्हां सर्व यात्रा मोठ्या प्रेमानें व उत्साहानें

श्रवणास बसली. गांवचे सर्व भाविक लोकही तेथें आले. पण **मंबाजी**-बोवा कोठें दिसेना. तो **तुकारामा**च्या कीर्तनास नेहमीं येत असे. या प्रसंगी तो आला नाहीं, असें पाहून त्यानें त्याला यावयास उशीर कां लागला तें पाहण्यासाठीं एक मनुष्य पाठविला. मंबाजीनें सांगून पाठविलें कीं, आपलें सर्व अंग दुखत आहे, ह्मणून आपल्याच्यानें येववत नाहीं. हें ऐकून **तुकाराम** त्याच्या घरीं तत्काळ गेला, आणि त्याला साष्टांगदंडवत घालून त्याचें अंग रगडीत बसला. व ह्मणाला कीं महाराज मी आपल्या झाडांस इजा होईल असें काम केलें नसतें तर आपल्यास राग येताना; आणि आपणास स्वतः आपल्या हातानें मला मारण्याचा प्रसंग आला नसता तरी यांबद्दल मला क्षमा करा, आणि आतां कीर्तनास चला. ही अशी **तुकारामा**ची अलौकिक क्षमावृत्ति पाहून **मंबाजी** लज्जित झाला, आणि लागलाच उठून **तुकारामा**च्या कीर्तनास गेला. या उदाहरणावरून तुकारामाची शत्रुमित्रांविषयीं किती समबुद्धि झाली होती हें चांगलें ध्यानांत येतें. या प्रसंगास अनुलक्षून त्यानें सहा अभंग केले आहेत. ते अभंग हेः—

न सोडीं न सोडीं न सोडीं ॥ विठोबा चरण न सोडीं ॥ १ ॥
भलतें जड पडो भारी ॥ जीवावरी आगोज ॥ २ ॥
शतखंड देह शास्त्रधारीं ॥ करितां परी न भियें ॥ ३ ॥
तुका ह्मणे केली आधीं ॥ दृढ बुद्धि सावध ॥ ४ ॥

बरवें बरवें केलें विठोबा बरवें ॥ पाहोनि अंत क्षमा अंगीं काठीवरी मारविलें ॥१॥
शिव्यागाळी नीत नाहीं ॥ बहु फार विटंबिलें ॥ २ ॥
तुका ह्मणे क्रोधा हातीं ॥ सोडवूनि घेतलेंरे ॥ ३ ॥

पावलों पावलों ॥ देवा पावलों रे ॥ १ ॥
बरवें संचित होतें तैसें आलें रे ॥ आतां काय बोलों रे ॥ २ ॥
सोळ्वळ कंटकवाटा भावें करूं गेलोंरे ॥ तुका ह्मणे करूनी वेगळा केलों रे ॥ ३ ॥

कां होती कां होती ॥ देवा एवढी फजिती ॥ १ ॥
मुळीं वर्म नसतों चुकलों ॥ तो भी ऐसें चित्तीं ॥ २ ॥

होणार होऊनि गेलें ॥ मिथ्या आनां खंती रे ॥ ३ ॥
तुका ह्मणे पुरे आतां ॥ दुर्जनाची संगति रे ॥ ४ ॥
सोडवा सोडवा ॥ सोडवा हो अनंता ॥ १ ॥
तुजविण ऐसा ॥ कोण दुजा प्राणदाता ॥ २ ॥
कोणा लाज नेणा ऐसें ॥ आणिका शरण आह्मी जातां ॥ ३ ॥
तुका ह्मणे सखया ॥ माझ्या रखुमाईच्या कांता ॥ ४ ॥
पुत्राची वारता ॥ शुभ ऐके जेवीं माता ॥ १ ॥
तैसें राहो माझें मन ॥ गातां ऐकतां हरिगुण ॥ २ ॥
नादें लुब्ध जाला मृग ॥ देह विसरला अंग ॥ ३ ॥
तुका ह्मणे पाहे ॥ कासवीचें पिलें माये ॥ ४ ॥

ह्याप्रमाणें सत्कवींच्या वृत्तीस अनुसरून **तुकाराम**नें चित्तक्षोभास सदरीं सांगितल्याप्रमाणें कारण होतांच तो क्षोभ कवितारूपानें प्रकट केला. असो आतां त्याच्या छळाचें दुसरें उदाहरण सांगतों.

एके समयीं **लोहगांवीं तुकाराम** कीर्तन करीत असतां तेथें कांहीं सन्यासी येऊन त्याचें कीर्तन श्रवण करावयास बसले. तेव्हां **तुकाराम**नें आपल्या कीर्तनांत जपतपादि मोक्षसाधनांची व्यर्थता स्थापित करून भगवन्नाममहात्म्याचें वर्णन केलें, आणि जनांनीं हा स्वल्प भक्तिमार्ग आचरून इतर मार्ग तुच्छ मानावे, असें मोठ्या आवेशानें व श्रोतृवृंदाच्या चित्तावर पूर्णपणें ठसे अशारीतीनें प्रतिपादन केलें. हा बोध ऐकून त्या सन्याशांस फार वाईट वाटलें, आणि त्यांनीं पुण्यास **दादोजी कोंडदेव** मोकाशी होता त्याच्याकडे जाऊन कागांळी केली कीं, **तुकाराम** ह्मणून कोणी एक साधु देहू गांवीं आहे. तो वेदोक्त कर्ममार्गाच्या उच्छेदार्थ प्रवृत्त होऊन जनांस त्यापासून निवृत्त होण्याविषयीं आपल्या कीर्तनांत नेहमीं बोध करीत असतो; आणि केवळ नाममहात्म्याची प्रौढी गाऊन सनातन धर्ममार्गाचा निषेध करीत असतो. तर त्याला योग्य शासन करून या अनुचित मार्गापासून

त्यास परावृत्त करा. दादोजी कोंडदेवास तुकारामाची योग्यता केवढी आहे, आणि तो जो जनांस उपदेश करीत आहे तो सन्यासी सांगतात तसा अयोग्य किंवा सद्धर्मविध्वंसक आहे किंवा कसें हें चांगलें कळत होतें. त्यानें त्यांची एकंदर फिर्याद ऐकून घेऊन त्यांस सांगितलें कीं, तुकारामास येथें बोलावून आणतों, आणि त्याचा तुमचा वादविवाद होऊन जो वादांत हरेल त्याला शासन करितों. हें ह्मणणें त्या सन्याशांस मान्य होऊन मोकाशानें तुकारामास बोलावणें पाठविलें. हा निरोप पोंचतांच तुकाराम लोहगांवच्या ब्राह्मणादि भाविकजनांसह पुण्यास आला आणि संगमापाशीं उतरला. तो आल्याची वार्ता गांवांत पसरतांच भाविक लोक त्याच्या दर्शनास आले; आणि त्याचा त्यांनीं यथोचित आदरमान केला. इतर जनांप्रमाणें दादोजी कोंडदेवही त्याच्या भेटीस निघाले. तेव्हां सन्यांशांनीं त्याचा निषेध केला. तरी तो ह्मणाला मी त्यांस गांवांत घेऊन येतों. मग तुह्मी त्याच्याशीं वादप्रतिवाद करून त्यास फजीत करा; ह्मणजे मी त्यास शासन करीन. असें ह्मणून दादोजीनें तुकाराम उतरला होता तेथें जाऊन त्यास मोठ्या आदरानें गांवांत आणलें. नंतर कीर्तनाची तयारी होऊन तुकाराम कीर्तनास उभा राहिला. त्याचें कीर्तन ऐकण्यासाठीं गांवांतील लोकांची गर्दी झाली होती. तींत ते सन्यासीही आले होते. त्यांनीं तुकारामाचा तो प्रेमळ व भक्तिरसानें ओतप्रोत भरलेला सद्बोध श्रवण केल्यावर व त्याची ती निःसीम विरक्तता व सद्भाव पाहिल्यावर त्यांची चित्तवृत्ति तटस्थ झाली, आणि त्यांचें प्रतिपादन यथार्थ आहे व त्याचा भक्तिमार्ग खरी कैवल्यप्राप्ति करून देणारा आहे अशी त्यांच्या मनाची खात्री झाली. तेव्हां त्यांचा सर्व अभिमान विगलित होऊन ते अगदीं नम्र झाले. हा त्यांच्या वृत्तींत फरक पडलेला पाहून दादोजी त्यांस ह्मणाला कीं,

अशा महासाधूशीं तुम्हीं विरोध केला. सबब तुम्हांस गाढवावर बसवून मी तुमची धिंड काढितों. परंतु तुकारामानें मध्यस्थी केल्यामुळें दादोजीनें त्यांस असें पुनः न करण्याविषयीं ताकीद देऊन सोडून दिलें. या वेळीं तुकारामानें चार अभंग म्हटले. ते हेः

काखे कडासन आड पडे ॥ खडबड खडबडे हुसकलें ॥ १ ॥
दाद करा दाद करा ॥ फजितखोरा लाज नाहीं ॥ २ ॥
अवघा जाला राम राम ॥ कोणी कर्म आचरेना ॥ ३ ॥
हरिदासांच्या पडती पायां ॥ म्हणती तयां भागवावें ॥ ४ ॥
दोहीं ठायीं फजित जालें ॥ पारणें केलें अवकळा ॥ ५ ॥
तुका म्हणे नाश केला ॥ विटंबिला वेश जिंहीं ॥ ६ ॥

कुटुंबाचा केला त्याग ॥ नाहीं राग जंव गेला ॥ १ ॥
भजन तें बोंगळवाणें ॥ नरका जाणें चुकेना ॥ २ ॥
अक्षराची केली आटी ॥ जरी पोटीं संतनिंदा ॥ ३ ॥
तुका म्हणे मागें पाय ॥ तया जाय स्थळासी ॥ ४ ॥

तारतीम वरी तोंडाच पुरतें ॥ अंतरा हें येतें अंतरींचें ॥ १ ॥
ऐसी काय बरी दिसे ठकाठकी ॥ दिसतें लौकिकीं सत्या ऐसें ॥ २ ॥
भोजनांत द्यावें विष कालवूनि ॥ मोह चाळवणी मारावया ॥ ३ ॥
तुका म्हणे मैंद देखों नेदी कुडें ॥ आदरेंचि पुढें सोंग दावी ॥ ४ ॥

ब्रह्मनिष्ठ काडी ॥ जरी जीवा नांवें मोडी ॥ १ ॥
तया घडली गुरुहत्या ॥ गेला उपदेश तो मिथ्या ॥ २ ॥
सांगितलें कानीं ॥ रूप आपुलें वाखाणी ॥ ३ ॥
भूतांच्या मत्सरें ॥ ब्रह्मज्ञान नेलें चोरें ॥ ४ ॥
शिकल्या सांगे गोष्टी ॥ भेद क्रोध वाहे पोटीं ॥ ५ ॥
निंदा स्तुति स्तवनीं ॥ तुका म्हणे वेंची वाणी ॥ ६ ॥

चिंचवडास चिंतामणीदेव म्हणून एक गणपतीची उपासना करणारा ब्राह्मण होता. त्यानें तुकारामाची कीर्ति ऐकून मनांत आणलें कीं, त्याला आपल्याकडे बोलावून आणून त्याची वास्तविक योग्यता किती आहे तें पाहावें; आणि जर करितां तो दांभिक आहे असें आढळलें तर त्यास शिक्षा लावावी. असा विचार करून त्यानें त्यास

बोलावयास पाठविलें. निरोप पोंचतांच **तुकाराम चिंचवड** गांवीं जाऊन देवास भेटला. तेव्हां त्या ब्राह्मणानें त्याची पुष्कळ कसून परीक्षा घेतली; आणि तो खरोखरीच महातेजस्वी व परम श्रेष्ठ भगवद्भक्त आहे अशी त्याची खात्री झाल्यावर तो त्यास शरण आला, आणि त्यानें त्याचें चांगलें आदरातिथ्य केलें. यानंतर हा ब्राह्मण त्याचा मोठा भक्त बनला, आणि त्यास वेळोवेळीं **चिंचवडास** नेऊन त्याचीं कीर्तनें करवी. **चिंतामणी देवानें तुकारामास चिंचवडास** बोलावून नेलें, त्यासंबंधाचे त्यानें पांच अभंग केले आहेत, त्यांपैकीं एकच येथें देतों:

माझा स्वामी तुझी वागवितो लात ॥ तेथें मी पतित काय आलों ॥ १ ॥
तीर्थें तुमच्या चरणीं जाहालीं निर्मळ ॥ तेथें मी दुर्बळ काय वाणूं ॥ २ ॥
तुका म्हणे तुम्ही देवा द्विजवंद्य ॥ मी तों काय निंद्य हीन याती ॥ ३ ॥

ह्या एका अभंगावरून **तुकाराम** ब्राह्मणांस किती वंद्य मानीत असे हें स्पष्टपणें ध्यानांत येतें. ब्राह्मण हे भूदेव आहेत. तेव्हां त्यांचा सहसा अनादर करूं नये. त्यांनीं आपला कितीही छळ, द्वेष किंवा तिरस्कार केला तरी तो निमूटपणें सोसावा; त्यांच्या मनास वाईट वाटेल अशी कोणतीही गोष्ट कधीं करूं नये, असा त्याच्या मनाचा निर्धार होता. परंतु त्याचा भगवत्प्राप्तीचा मार्ग सर्वत्र रूढ असलेल्या कर्ममार्गाहून सर्वथा विपरीत असल्याकारणानें कर्मठ ब्राह्मणलोक त्याचा फार द्वेष करीत. परंतु त्याच्या सद्बोधामृताचा लाभ ज्यांस घडे त्यांची भ्रांति फिटून ते त्याचे अनुयायी बनत, आणि आपला जात्यभिमान सोडून त्याच्या चरणीं लागत.

तुकारामाचें कीर्तन ऐकावें व त्याची प्रासादिक अभंगवाणी कानीं पडावी ह्मणून त्याच्या कीर्तनास जवळपासच्या गांवांतून लोकांचे थवेच्याथवे येत. कित्येक गांवचे लोक तर त्याला मोठ्या आदरानें आपल्या गांवीं बोलावून नेऊन त्याचीं कीर्तनें करवीत. था-

प्रमाणें लोकांचा त्याच्यावर भाव बसत जाऊन त्याची कीर्ति सर्वतोमुख झाली. तेव्हां त्याचा शास्त्री, पंडित वगैरे लोक फारच द्वेष करूं लागले. तो जातीचा शूद्र असून व अंगी विद्वत्ताही कांहीं नसून नवीन कवित्व करितो व जनांस भक्तिमार्गाचा बोध करितो हें पाहून त्यांना फारच वाईट वाटूं लागलें. कवित्वकीर्तनादि करून जनांस उपदेश करण्याचें काम ब्राह्मणांचें असतां ह्या शूद्रानें त्यांत प्रवीण होऊन ब्राह्मणांस खालीं पाहावयास लावावें हें त्यांस कसें सहन व्हावें ? **तुकारामा**चें नुसतें नांव ऐकलें कीं त्यांचें चित्त अगदीं संतापून जात असे. अशा ब्राह्मणांपैकीं **रामेश्वरभट्ट** ह्मणून एक गृहस्थ **पुण्या**जवळ **वाघोली** नांवाचा एक गांव आहे तेथें रहात असे. तो चार शास्त्रें पढला असून आपल्या ब्राह्मण्याचा मोठा अभिमानी होता. सरकारदिवाणांत त्याचें मोठें वजन होतें. त्याला इतर कर्मठ ब्राह्मणांप्रमाणें **तुकारामा**चें कीर्तितेज सहन न होऊन त्याचा होईल तेवढा छळ करण्याचा त्यानें निश्चय केला. त्यानें दिवाणापाशीं जाऊन अशी कागाळी केली कीं, **तुकाराम** जातीचा केवळ शूद्र असून तो आपल्या अंभगांच्यारूपानें व कीर्तनांत श्रुतिमथितार्थाचा जनांस बोध करीत असतो. वास्तविक पाहतां जी वृत्ति ब्राह्मणांसच योग्य, तिचा त्यानें, आपला अधिकार न ओळखून, स्वीकार केला आहे. तेव्हां हा मोठाच अधर्म आहे. त्यानें आपल्या कीर्तन करण्याच्या शैलीनें तर सर्व साध्याभोळ्या लोकांस जशी काय मोहनीच घालून टाकली आहे. ती इतकी कीं, ब्राह्मणसुद्धां त्याच्या पायां पडतात. हें तर आम्हां ब्राह्मणांस अतिशयित अश्लाघ्य होय. पुनः तो आपल्या वाग्बलेंकरून वेदविहित धर्माच्या आचारांवरून लोकांची श्रद्धा उडवून भक्तिपंथाचें महात्म्य स्थापित आहे. हें तर निव्वळ पाखंडमत आहे. हें **रामेश्वरभट्टा**चें गाऱ्हाणें ऐकतांच दिवाणबुवा अगदीं संतापून गेले; आणि त्या चित्त-

क्षोभासरशीं त्यांनीं देहूगांवच्या पाटलास ताकीद केली कीं, तुकारामास गांवांतून हांकून द्यावें. हा पाटलास आलेला हुकूम तुकारामास कळला तेव्हां तो विचारांत पडला. ज्या गांवांत आपण इतकीं वर्षें काढून लोकांचा स्नेह व प्रेम संपादिलें, व ज्या गांवच्या लोकांच्या पारमार्थिक हितासाठीं कायावाचामनेंकरून झटण्याचा आपला निर्धार आहे, तो गांव ग्रामाधिकाऱ्याच्या हुकमामुळें आपणास सोडून जावें लागणार हें पाहून त्यास फार वाईट वाटलें. पुनः ज्या वडिलांनीं स्थापलेल्या देवस्थानांत राहून त्यानें इतकीं वर्षें विठोबाची सेवा केली होती तें सोडून जाणें त्याच्या जीवावर आलें. ह्मणून तो तत्काळ रामेश्वरभट्टाकडे गेला. तुकाराम त्याच्या भेटीस गेला तेव्हां तो स्नानसंध्येंत गुंतला होता. तेव्हां तुकारामानें त्याला दंडवत घालून एकदम कीर्तनास सुरुवात केली. त्यावेळीं त्यानें त्या प्रसंगास अनुरूप असे कांहीं अभंग ह्मणून त्याचें मन वळविण्याचा प्रयत्न केला. तरी तो अभिमानी ब्राह्मण त्याला ह्मणाला, तूं जातीचा शूद्र असून कीर्तनामध्यें स्वकृत कविता बोलतोस, तींत वेदवचनांचा अर्थ असतो. वेदाचा अधिकार फक्त ब्राह्मणांस आहे, तुला वेदवचनांचा अनुवाद करण्याचा मुळींच अधिकार नाहीं. यास्तव तुझें हें करणें आम्हांला शास्त्राविरुद्ध वाटतें. अधिकारावांचून श्रुतिवचनांचा अर्थ सांगणारा व त्याचें वक्तृत्व ऐकणारे हे निःसंशय रौरवनरकाप्रत जातात. ह्यामाठीं तूं आजपासून मुळींच कविता करूं नये. हें त्याचें बोलणें ऐकून तुकारामास जरा बरें वाटलें. मग तो रामेश्वरास म्हणालाः महाराज, आपण मला केवळ देवासमान आहां. आपण मला जी आज्ञा केली आहे ती मी शिरसा वंद्य मानितों. तिच्या उलट मी कांहींच बोलत नाहीं. आजपासून पुढें मीं कधींही कविता करून लिहून ठेवणार नाहीं. परंतु महाराज, आजपर्यंत जी कविता मी केली

आहे तिची वाट काय ? तेव्हां रामेश्वरभट्ट म्हणाला कीं, तूं आजपर्यंत जें कांहीं कवित्व लिहून ठेविलें आहेस तें सारें आपल्या हातानें नेऊन पाण्यांत बुडीव. ठीक आहे, आपल्या सांगण्याप्रमाणें मी अवश्य करितों, असें म्हणून तुकाराम आपल्या गांवीं परत आला. रामेश्वरभट्टास आपलें कवित्व बुडविण्याचें त्यानें वचन दिलें खरें. तरी तें त्यानें स्वप्नांत झालेल्या देवाज्ञेस्तव केलें असल्यामुळें त्याचा असा नाश करणें त्याला मुळींच चांगलें वाटलें नाहीं. तो विठोबाच्या देवळांत जाऊन ह्या संकटाबद्दल देवापाशीं करूणा भाकूं लागला. इकडे त्याला आपली कविता बुडविण्याची आज्ञा झाल्याची वार्ता गांवांत पसरतांच त्याचा द्वेष करणारे ब्राह्मण त्याच्यापाशीं येऊन त्याला आपल्या वह्या बुडविण्याविषयीं सांगूं लागले. ह्याप्रमाणें त्यांनीं त्याचा पाठपुरावा केल्यामुळें त्यानें आपल्या सगळ्या वह्या एका कपड्यांत गुंडाळून व त्यांत मोठमोठे दगड घालून त्या इंद्रायणीच्या डोहांत नेऊन बुडविल्या.

हा असा तुकारामाच्या कवित्वाचा नाश झालेला पाहून भाविक लोक चित्तांत फारच हळहळ करूं लागले. परंतु जे कुटिल होते ते मनांत संतोष पावले, आणि म्हणूं लागले कीं, अंगीं अधिकार नसतां कवित्व करून नसतें महत्त्व मिळविण्याचा प्रयत्न हा करीत होता. परंतु तें टिकणार कोठवर ? रामेश्वर भट्ट विद्वान् खरा. त्यानें हा असा असत्याचा मोड केल्यामुळें त्याचे लोकांवर मोठे उपकार झाले. इकडे तुकाराम फारच कष्टी झाला. त्यानें इतके दिवस लोकहितार्थ म्हणून जी कविता केली तिचा असा शेवट झालेला पाहून तो मनांतल्या मनांत झुरूं लागला. या गोष्टीस पांच दिवस लोटल्यावर ब्राह्मण वगैरे कांहीं कुटिल लोक त्याच्याकडे येऊन त्याची निर्भर्त्सना करून म्हणूं लागले कीं, तूं मागें आपलीं खतें पाण्यांत सोडून आपला प्रपंच बुडविलास, आणि आतां परमार्थबुद्धीनें केलेलें कवित्वही पाण्यांत बुडविलेंस. याप्रमाणें तुझा प्रपंच व परमार्थ

हे दोन्ही बुडाले आतां तूं जिवंत कशास राहिला आहेस? तुला लोकांस तोंड तरी कसें दाखववतें? दुसरा कोणी तुझ्या जागीं असता तर त्यानें प्राणच दिला असता. लोकांच्या ह्या तीक्ष्ण वाग्बाणांनीं तर त्याचें हृदय अगदीं भेदून गेलें; आणि हा जीव आतां ठेवूं नये असें त्यास वाटलें. परंतु आत्महत्या करून एकदम मरणें बरें नाहीं, असें त्यानें मनांत आणलें आणि अन्नपाणी वर्जून देवालयाच्या द्वारासमोरील वृंदावनांत एक शिळा होती तीवर जाऊन निजला. या समयीं त्याच्या चित्ताचा पराकाष्ठेचा क्षोभ होऊन त्यासरशीं पुढीलप्रमाणें त्याच्या तोंडून हृदयोद्गार निघाले. हे एकंदर वीस अभंग आहेत. त्यांचें येथें समग्र अवतरण करितों.

भूतबाधा आह्मां । हें तों आश्चर्य गा हरी ॥ १ ॥
जाला भक्तीचा कळस । आले वसतीसी दोष ॥ २ ॥
जागरणाचें फळ । दिली जोडोनी तळमळ ॥ ३ ॥
तुका ह्मणे देवा । आहाच कळों आली सेवा ॥ ४ ॥

नाहीं जों वेचलों जिवाचिया त्यागें । तोंवरी वाउगें काय बोलों ॥ १ ॥
जाणिवलें आतां करीं ये उद्देश । जोडी किंवा नाश तुमची जीवें ॥ २ ॥
ठायींचेंचि आलें होतें ऐसें मना । जावें ऐसें वना दृढ जालें ॥ ३ ॥
तुका ह्मणे मग वेचीन उत्तरें । उद्देशिलें खरें जाल्यावरी ॥ ४ ॥

करूं कवित्व काय नाहीं आतां लाज । मज भक्तराज हांसतील ॥ १ ॥
आतां आला एका निवाड्याचा दिस । सत्याविण रस विरसला ॥ २ ॥
अनुभवाविण कोण करी पाप । रितेचि संकल्प लाजलावे ॥ ३ ॥
तुका ह्मणे आतां न धरवे धीर । नव्हे जीव स्थिर माझा मज ॥ ४ ॥

नाहीं आइकत तुझी माझे बोल । कासया हें फोल उपणूं भूस ॥ १ ॥
येसी तें करीन वैसलिया ठाया । तूंचि बुझावया जवळी देवा ॥ २ ॥
करावे ते केले सकळ उपाय । आतां पाहों काय अझुनी वास ॥ ३ ॥
तुका ह्मणे जाला आझेसी सेवट । होऊनियां नीट पायां पडों ॥ ४ ॥

नव्हे तुह्मां सरी । येवढें कारण मुरारी ॥ १ ॥
मग जैसा तैसा काळ । दाट सारावा पातळ ॥ २ ॥
स्वामीचें तें सांडें । पुत्र होतां काळतोंडें ॥ ३ ॥

शब्दा नाहीं रुचि । मग कोठें तुका वेची ॥ ४ ॥
केल्यापुरती आळी ॥ कांहीं होते टाळाटाळी ॥ १ ॥
सत्य संकल्पाचें फळ । होतां न दिसेचि बळ ॥ २ ॥
दळणाच्या ओव्या । रित्या खव्या मापें घ्याव्या ॥ ३ ॥
जातीं उखळें चाटूं । तुका ह्मणे राज्य घाटूं ॥ ४ ॥

आतां नेम जाला । याच कळसीं विठ्ठला ॥ १ ॥
हातीं न धरीं लेखणी । काय भुसकट ते वाणी ॥ २ ॥
जाणें तेंणें काळ । उरला सारीन सकळ ॥ ३ ॥
तुका ह्मणे घाटी । चाटूं कोरडा शेवटीं ॥ ४ ॥

पावावे संतोष । तुह्मी यासाठीं सायास ॥ १ ॥
करीं आवडी वचनें । पालटूनी क्षणक्षणें ॥ २ ॥
द्यावें अभयदान । भूमीं न पडावें वचन ॥ ३ ॥
तुका ह्मणे परस्परें । कांहीं वाढवीं उत्तरें ॥ ४ ॥

बोलतां वचन असा पाठमोरे । मज भाव बरे कळों आले ॥ १ ॥
मागितलें नये अरुचीनें हाता । नाहीं वरी सत्ता आदराची ॥ २ ॥
समाधानासाठीं लाविलासे कान । चोरिलें तें मन दिसतसां ॥ ३ ॥
तुका ह्मणे आह्मां तुमचेचि फंद । वरदळ छंद कळों येती ॥ ४ ॥

काशासाठीं वेसों करूनियां हाट । वाउगा बोभाट डांगोरा हा ॥ १ ॥
काय आलें एका जिवाच्या उद्धारें । पावशी उच्चारें काय होतें ॥ २ ॥
नेदी पट परी अन्नें तो न मारी । आपुलिये थोरीसाठीं राजा ॥ ३ ॥
तुका ह्मणे आतां अव्हेरिलें तरी । मग कोण करी दुकान हा ॥ ४ ॥

माझा मज नाहीं । आला उबग तो कांहीं ॥ १ ॥
तुमच्या नामाची जतन । नव्हतां थोर वाटे सीण ॥ २ ॥
न पडावी निंदा । कानीं स्वामीची गोविंदा ॥ ३ ॥
तुका ह्मणे लाज । आह्मां स्वामीचें तें काज ॥ ४ ॥

कांहीं मागणें हें आम्हां अनुचित । वडिलांची रीत जाणतसों ॥ १ ॥
देह तुच्छ जाले सकळ उपाधी । सेवेपाशीं बुद्धि राहिलीसे ॥ २ ॥
उपाधि अचळ निश्चय । अनुभव हा काय नाहीं अंगीं ॥ ३ ॥
तुका म्हणे देह फांकिला विभागीं । उपकार अंगीं उरविला ॥ ४ ॥

मागितल्यास कर पसरी । पळतां भरी वाखती ॥ १ ॥
काय आम्ही नेणों वर्म । केला श्रम नेणतां ॥ २ ॥

बोलतां बरें येतां रागा । कठीण लागा मागें मागें ॥ ३ ॥
तुका म्हणे येथें बोली । असे चाली उफराटी ॥ ४ ॥

असो तुझें तुजपाशीं । आम्हां त्यासी काय चाडं ॥ १ ॥
निरोधें कां कोंडूं मन । समाधान असोनी ॥ २ ॥
करावा तो उरे आट । खटपट वाढतसे ॥ ३ ॥
तुका म्हणे येउनि रागा । कां मी भागा मुकेन ॥ ४ ॥

आहे तेंचि पुढें पाहों । बरे आहों येथेंचि ॥ १ ॥
काय वाढवूनी काम ! उगाच श्रम तृष्णेचा ॥ २ ॥
स्थिरावतां ओघीं बरें । चाली पुरें पडेना ॥ ३ ॥
तुका म्हणे वळितां मन । आम्हां क्षण न लगे ॥ ४ ॥

सांगा दास नव्हें तुमचा मी कैसा । ऐसें पंढरीस विचारूनी ॥ १ ॥
कोणासाठीं केली प्रपंचाची होळी । या पायां वेगळी मायबापा ॥ २ ॥
नसेल तो द्यावा सत्यत्वासी धीर । नये भाजूं हीर उफराटे ॥ ३ ॥
तुका ह्मणे आह्मां आहिक्य परत्रीं । नाहीं कुळगोत्रीं दुजें कांहीं ॥ ४ ॥

अनन्यासी ठाव एक सर्व काजें । एकाविण दुजें नेणें चित्त ॥ १ ॥
न पुरतां आळी देवधडी व्हावें । हें काय वरवें दिसतसे ॥ २ ॥
लेकराचा भार माउलीचे शिरीं । निढळ तें दुरी धरिलिया ॥ ३ ॥
तुका ह्मणे किती घातली लांबणी । समर्थ होऊनी केवढ्यासाठीं ॥ ४ ॥

स्तुति तरी करूं काय कोणापाशीं । कीर्ति तरी कैसी वाखाणावी ॥ १ ॥
खोट्या तंव नाहीं अनुवादाचें काम । उरला तो भ्रम वरी बरा ॥ २ ॥
म्हणवावें त्याची खूण नाहीं हातीं । अवकळा फजिती सावकाशें ॥ ३ ॥
तुका म्हणे हें गे तुमचें माझें तोंड । होऊनियां लंड आळवितों ॥ ४ ॥

कांहींच नलगे आदि अवसान । बहुत कठीण दिसतसां ॥ १ ॥
अवघ्याच माझ्या वेचविल्या शक्ति । न चलेसी युक्ति जाली पुढें ॥ २ ॥
बोलिलें वचन हारपलें नभीं । उतरलों तों उभीं आहों तैसीं ॥ ३ ॥
तुका म्हणे कांहीं न करावेंसें जालें । थकितचि ठेलें चित्त उगें ॥ ४ ॥

रूपें गोविलें चित्त । पायीं राहिलें निश्चित ॥ १ ॥
तुम्ही देवा अवघेचि गोमटे । मुख देखतां दुःख न भेटे ॥ २ ॥
जाली इंद्रियां विश्रांति । भ्रमतां पीडित होती ॥ ३ ॥
तुका म्हणे भेटी । सुटली भवबंदाची गांठी ॥ ४ ॥

ह्या एवढ्या अभंगांमध्यें त्यानें **रामेश्वरभट्ट** वगैरे ब्राह्मणांस मुळींच दोष दिला नाहीं, तर आपल्या हातून हा अधर्मच घडत होता असें त्या भावीक पुरुषास वाटलें असावेंसें दिसतें. या सर्व उद्गारांचा इत्यर्थ ह्मणून एवढाच दिसतो कीं, देव ठेवील तसें रहावें, त्याच्या व्यवस्थेंत दोष असा मुळींच नसावयाचा. आतां हे असे उद्वेगयुक्त उद्गार त्यानें काढण्याचें कारण एवढेंच कीं, देवानें स्वप्नांत येऊन त्यास हें कवित्व करावयास सांगितलें असून तें करण्यास तो सर्वथा अनधिकारी आहे असें त्याच देवाचें शास्त्र सांगतें. ह्या विरोधाचा त्यास उलगडा पाडतां आला नाहीं. असो तर याप्रमाणें शोकानें अगदीं उद्विग्न व विव्हल होऊन तो त्या शिळेवर एकसारखा तेरा दिवस निश्चेष्ट पडून होता. तेवढ्या अवकाशांत त्यानें अन्नपाणी किंवा फळमूळ कांहीं एक खालें नाहीं, किंवा डोळे उघडून तो कोणाशीं बोलला नाहीं. त्याची अशी जनांत फजिती झालेली पाहून अवली सुद्धां घराबाहेर पडेनाशी झाली. तिनें त्याच्यापाशीं येऊन त्याचा त्या तेरा दिवसांत मुळीं समाचारदेखील घेतला नाहीं. जे कित्येक लोक त्याचें कीर्तन मोठ्या प्रेमानें ऐकत असत व त्याची कविता ऐकून तल्लीन होत असत, त्यांच्या मनांत विक्षेप येऊन ते त्याच्याकडे येईनातसे झाले. जे कोणी फारच भावीक होते ते मात्र वरचेवर येऊन त्याची समजूत करण्याचा प्रयत्न करीत व त्यास कांहीं तरी खाण्याविषयीं आग्रह करीत. पण तो त्यांच्याशीं एक शब्दही बोलत नसे. उपास करतां करतां आपोआप प्राण जावा ह्मणून त्यानें अन्नादिकांचें सेवन न करण्याविषयीं जो दृढ निश्चय केला होता तो मुळींच ढळला नाहीं. पुढें त्याचा श्वासोच्छ्वासही कमी कमी होऊं लागला. त्याचें शरीर अगदीं काठीसारखें निश्चेष्ट पडलें होतें. तो जो एका अंगावर निजला होता तें अंग त्यानें मुळीं हलविलेंच नाहीं. त्याची ही अशी दशा पाहून

निंदक लोक ह्मणूं लागले कीं, याची एक बायको जशी दुष्काळामध्यें अन्न अन्न करून मरण पावली तसें याला मरण येईल. परंतु भावीक लोक ह्मणत कीं, तुकारामाचें देव रक्षण करीत आहे. त्यानें आज इतके दिवस अन्नपाणी सेवन केलें नाहीं तरी त्याचें तेज आहे तसें आहे, जरासुद्धां कमी झालेंसें दिसत नाहीं. देव त्याचा साहाय्यकारी नसता तर त्याचे प्राण कधींच गेले असते. जवळ जाऊन कान द्याल तर त्याच्या मुखावाटे नामस्मरणाचा ध्वनि चांगला स्पष्ट उमटत आहे, तो तुह्मांस ऐकूं येईल. ह्याप्रमाणें ज्याला जसें वाटे तसें तो त्याच्याविषयीं बोले.

शेवटीं तेरावे दिवशीं विठोबा बाळरूप धारण करून जवळ येऊन आपली समजूत करितो आहे असा तुकारामास भास झाला. विठोबानें त्यास असें सांगितल्यासारखें वाटलें कीं, मी तुझा पाठिराखा असतां तुला चिंता करण्याचें मुळींच कारण नाहीं. मी तुझ्या वह्या पोटाशीं धरून पाण्यांत होतों. त्या तुला उद्‌ईक दिसतील. असें सांगतात कीं, तुकारामास जो हा दृष्टांत झाला त्याच वेळीं दुसऱ्याही कित्येक भावीक लोकांस अमा दृष्टांत झाली कीं, तुकारामाच्या वह्या पाण्यावर तरंगत आहेत; त्या कोणीं तरी बाहेर काढून आणाव्या. तेव्हां ते लोक दुसरे दिवशीं वह्या बुडविल्या ठिकाणीं येऊन पाहतात तों त्या पाण्यावर अगदीं कोरड्या तरत आहेत. त्या पाहून भावीक लोकांस मोठा आनंद झाला; आणि ते भगवन्नामाचा मोठ्यानें गजर करूं लागले. त्या जमलेल्या लोकांपैकीं जे कित्येक पोहणारे होते त्यांनीं लागलीच डोहामध्यें उड्या टाकून त्या वह्या तडीस आणल्या. त्या अगदीं सुरक्षित आहेत असें पाहून भक्तमंडळीस मोठाच हर्ष झाला. हा सर्व अद्भुत प्रकार ऐकून तुकारामानें डोळे उघडले, आणि तो पाहतो तों वह्या खरोखरीच सुरक्षित आहत. या वेळीं जो त्यास हर्ष झाला त्यापरमे त्यानें सात अभंग ह्मटले. ते येणेंप्रमाणें:—

थोर अन्याय केला तुझा अंत म्यां पाहिला। जनांचिया बोलासाठीं चित्त क्षोभविलें॥
भागविलासी केला सीण अधम मी यातहीन। झांकूनी लोचन दिवस तेरा राहिलों॥
अवघें घालुनियां कोडें तानभुकेचें सांकडें। योगक्षेम पुढें तुज करणें लागेल ॥३॥
उदकीं राखिले कागद चुकविला जनवाद। तुका म्हणे श्रीद साच केलें आपुलें ॥४॥
तूं कृपाळू माउली आह्मां दीनांची साउली। न संरीत आली बाळनेशें जवळी ॥१॥
माझें केलें समाधान रूप गोजिरें सगुण। निवविलें मन आलिंगन देऊनी ॥ २ ॥
कृपा केली जनां हातीं पायीं ठाव दिला संतीं। कळों नये चित्तीं दुःख कैसें आहे तें॥३॥
तुका म्हणे मी अन्यायी क्षमा करीं वो माझे आई। आतां पुढें काई तुज घालूं सांकडें॥४॥

कापो कोणी माझी मान सुखें पीडोत दुर्जन।
तुज होय सीण तें मी न करीं सर्वथा ॥ १ ॥
चुकी जाली एक वेळा मजपासूनी चांडाळा।
उभें करोनियां जळामाजी वह्या राखिल्या ॥ २ ॥
नाहीं केला हा विचार माझा कोण अधिकार।
समर्थासी भार नकळे कैसा घालावा ॥ ३ ॥
गेलें होऊनियां मागें नये बोलों तें वाउगें।
पुढलिया प्रसंगें तुका ह्मणे जाणावें ॥ ४ ॥

काय जाणें मी पामर पांडुरंगा तुझा पार।
धरिलिया धीर काय एक न करिसी ॥ १ ॥
उनाविळ जालों आधीं मतिमंद हीनबुद्धि।
परि तूं कृपानिधि नाहीं केला अव्हेर ॥ २ ॥
तूं देवांचाही देव अवघ्या ब्रह्मांडाचा जीव।
आह्मां दासां कींव कां भाकणें लागली ॥ ३ ॥
तुका म्हणे विश्वंभरा मी तों पतितचि खरा।
अन्याय दुसरा दारीं धरणें बैसलों ॥ ४ ॥

नव्हती आलीसी सासुरी अथवा घाय पाठीवरी।
तो म्यां केला हरी एवढा तुह्मां आकांत ॥ १ ॥
वांटिलासी दोहीं ठायीं मजपाशीं आणि डोहीं।
लागों दिला नाहीं येथें तेथें आघात ॥ २ ॥
जीव घेती मायबापें थोड्या अन्यायाच्या कोपें।
हें तो नव्हे सोपें साहों तोंचि जाणीतलें ॥ ३ ॥
तुका ह्मणे कृपावंता तुज ऐसा नाहीं दाता।

काय वाणूं आतां वाणी माझी कुंठली ॥ ४ ॥
तूं माउलीहून मयाळ चंद्राहूनी शीतळ ।
पाणियाहूनी पातळ कल्लोळ प्रेमाचा ॥ १ ॥
देऊं काशाची उपमा दुजी तुज पुरुषोत्तमा ।
ओंवाळूनी नामा तुझ्यावरूनी टाकिलों ॥ २ ॥
तुवां केलें रे अमृता गोड त्याही तूं परता ।
पांचा तत्वांचा जनिता सकळ सत्तानायक ॥ ३ ॥
कांहीं न बोलोनी आतां उगाच चरणीं ठेवितों माथा ।
तुका ह्मणे पंढरीनाथा क्षमा करीं अपराध ॥ ४ ॥

मी अवगुणी अन्यायी किती ह्मणोन सांगों काईं ।
आतां मज पायीं ठाव देईं विठ्ठले ॥ १ ॥
पुरे पुरे हा संसार कर्म बळिवंत दुस्तर ।
राहों नेदी स्थिर एके ठायीं निश्चळ ॥ २ ॥
अनेक बुद्धीचे तरंग क्षणक्षणां पालटती रंग ।
धरूं जातां संग तंव तो होतो बाधक ॥ ३ ॥
तुका ह्मणे आतां अवघी तोडीं माझी चिंता ।
येऊनी पंढरीनाथा वास करीं हृदयीं ॥ ४ ॥

ह्याप्रमाणें हा जो अद्भुतचमत्कार घडला त्याची वार्ता लागलीच चोहोंकडे पसरली. दूरदूरच्या गांवचे भाविक लोक देहूगांवास येऊन त्या वह्या पाहत असत आणि त्यांच्या प्रती करून घेऊन जात असत. या गोष्टीमुळें तुकारामाची जिकडे तिकडे फारच ख्याति झाली, आणि त्याच्याविषयीं लोकांच्या मनांत सन्मान्यबुद्धि अधिकच उत्पन्न होऊन कुटिल लोकांचीं तोंडें अगदीं बंद झालीं.

आतां या चमत्कारासारखाच दुसरा एक चमत्कार महिपतीनें सांगितला आहे, त्याचें निरूपण येथें कथेच्या अनुसंधानासाठीं करितों. वर सांगितलेला रामेश्वरभट्ट तुकारामाच्या वह्या पाण्याबाहेर काढण्याच्या सुमारास नागनाथाच्या दर्शनासाठीं पुणेशहरीं गेला होता. तो त्या देवळाजवळील एका बागेंत आपल्या शिष्यांसहवर्तमान शिरला.

हा बाग **अनगडशा** नामक एका सिद्धाचा होता. त्या बागेंत त्याच्या दृष्टीस एक जलाशय पडला. त्यांत प्रवेश करून त्यानें आपले स्नानादि विधि उरकून घेतले. इकडे त्या सिद्धानें निमाजाच्यावेळीं हातपाय व तोंड धुण्याचें आपलें पाणी त्या ब्राह्मणानें गढूळ केलें आहे असें पाहिलें तेव्हां त्यानें रागास चढून त्यास असा शाप दिला कीं, माझें पाणी ज्यानें खराब केलें आहे त्याच्या अंगाचा एकसारखा दाह होत राहील. हें त्याचें शापवचन कानीं पडतांच **रामेश्वरा**च्या सर्व अंगाची बेसुमार आग होऊं लागली, आणि तो अगदीं कासावीस झाला. पुढें काय करावें तें त्यास सुचेना. तेव्हां त्याला लोकांनीं सांगितलें कीं, आपण त्या फकिरासच शरण जाऊन कृतापराधाची क्षमा मागावी. ही सूचना त्या गर्विष्ठ ब्राह्मणास मुळींच रुचली नाहीं. तो म्हणाला कीं, मी जातीचा ब्राह्मण असून तो अगदीं हीन जातीचा यवन आहे. मी त्याच्याकडे सहसा जाणार नाहीं. मग तो तेथून अंगावर ओलीं वस्त्रें घेऊन त्यांवर शिष्य झाऱ्यांतून पाण्याच्या धारा धरताहेत अशा थाटानें आपल्या घरीं गेला. परंतु त्याच्या अंगाचा दाह कांहीं केल्या शमेना. रात्रंदिवस तो एकसारखा तळमळूं लागला. त्या वेळीं त्याला वाटूं लागलें कीं, आपले प्राण आतां खचीत जातात. ही अशी **रामेश्वरा**ची दशा पाहून निरनिराळे लोक निरनिराळ्या कल्पना करूं लागले. परंतु बहुतेक लोक ह्मणूं लागले कीं, यानें **तुकाराम** साधूचा नाहक छळ केला त्याचें हें फळ याला प्राप्त झालें. हें यथायोग्यच झालें. पुढें तो आपलें घरदार सोडून **आळंदीस** येऊन राहिला. अजानवृक्षास गळती बांधून तिच्या खालीं बसून त्यानें **ज्ञानदेवा**पाशीं धरणें घेतलें. त्यानें रात्रंदिवस तेथेंच बसून **ज्ञानदेवा**ची आराधना चालविली. असें करतां करतां एके रात्रीं त्यास असा दृष्टांत झाला कीं, महाभगवद्भक्त **नामदेवा**चा अवतार जो **तुकाराम**

त्याची निंदा व द्वेष तुजकडून घडल्यामुळें तुझें सारें सुकृत नष्ट होऊन तुला ही व्यथा प्राप्त झाली आहे. तरी आतां मनांत खरा भाव धरून त्या महासाधूस शरण जा, म्हणजे तुझी ही महापत्ति दूर होईल. हा दृष्टांत होतांच रामेश्वरभट्ट जागा झाला; आणि त्याला कृतकर्माबद्दल अनुताप झाला. तुकारामाच्या वह्या पाण्यांतून तेरा दिवसांनीं कोरड्या निघाल्याची वार्ता त्यानें पूर्वी ऐकिलीच होती. त्यांत आणखी सदरी सांगितल्याप्रमाणें त्याला ज्ञानदेवाचा दृष्टांत झाला. तेव्हां त्यानें तुकारामास एक पत्र भीत भीत लिहिलें; आणि तें आपल्या शिष्यांच्या हातीं देऊन त्यांस देहूस रवाना केलें. त्या पत्रांत त्यानें तुकारामाची स्तुति करून कृतापराधाबद्दल त्याची अनन्यभावें क्षमा मागितली होती. हें पत्र त्या शिष्यांनीं तुकारामाच्या हातीं देऊन घडलेली सर्व हकीगत त्याला निवेदन केली. तो त्याचा दुःखकारक वृत्तांत ऐकून तुकारामास फारच वाईट वाटलें; आणि तो म्हणाला कीं, रामेश्वरभट्टासारख्या सुशील पंडितावर असा संकटप्रसंग कां वरें गुदरावा? या वेळीं वास्तविक पाहतां त्यानें केलेला अपराध त्याच्या लक्षांत यावा. पण नाहीं. त्या महाविरक्त भगवद्भक्तास शत्रुमित्र समान होऊन गेले असल्यामुळें त्या ब्राह्मणाचे त्या पत्रांतील करुणापर शब्द वाचून त्याचें अंतःकरण लागलीच द्रवून गेलें. मग तुकारामानें त्याच्या पत्रास उत्तर म्हणून एक अभंग करून त्या शिष्यांपाशीं दिला तो अभंग हा:

चित्त शुद्ध तरी शत्रु मित्र होती ॥ व्याघ्र हे न खाती सर्प तया ॥ १ ॥
विष तें अमृत आघात तें हित ॥ अकर्तव्य नीत होय त्यासी ॥ २ ॥
दुःख तें देईल सर्व सुख फळ ॥ होतील शीतळ अग्निज्वाळा ॥ ३ ॥
आवडेल जिवां जीवाचिये परी ॥ सकळां अंतरीं एक भाव ॥ ४ ॥
तुका म्हणे कृपा केली नारायणें ॥ जाणिजे तें येणें अनुभवें ॥ ५ ॥

हा अभंग घेऊन शिष्यमंडळी रामेश्वराकडे परत आली. त्यानें [illegible]

अभंग मोठ्या प्रेमानें पुनः पुनः वाचला. तेव्हां त्याच्या अंगाचा दाह हळू हळू उपशम पावला. हा अद्भुत प्रत्यय येतांच त्यानें तुकारामास तेथूनच लोटांगण घातलें, आणि तो ह्मणाला कीं, आह्मी वेद, उपनिषदें वगैरे महाग्रंथांचें अध्ययन केलें खरें, परंतु तुकारामाच्या अंगीं जो हा पराक्रम आहे तो केवळ अलौकिक होय. ज्यानें आपल्या वह्या पाण्यांत बुडविल्या असतां त्या पुनः वरती जशाच्या तशा कोरड्या आल्या, त्याचें सामर्थ्य काय सांगावें? याप्रमाणें तुकारामाची स्तुति करून तो त्याच्या दर्शनासाठीं देहूस जावयास निघाला. परंतु तो आपल्या भेटीस येत आहे असें कळतांच तुकाराम त्याला सामोरा गेला. वाटेंत दोघांची गांठ पडली, तेव्हां रामेश्वरभट्टानें त्याची पुष्कळ स्तुति करून ह्मटलें, महाराज, आपण परम वैराग्यशील भगवद्भक्त आहां. हें मी पामरानें न जाणून आपला निरर्थक छळ केला, त्याबद्दल मला क्षमा करा. हें त्याचें नम्रपणाचें भाषण ऐकून तुकाराम ह्मणालाः महाराज, मी कसा झालों तरी हीन जातीचा मनुष्य. आपली मजवर नित्य कृपा असावी एवढेंच माझें आपल्या चरणांपाशीं मागणें आहे. हें त्याचें अत्यंत निष्कपटपणाचें व गरिबीचें भाषण ऐकून रामेश्वर भट्टाचें मन अगदीं विरघळून गेलें; आणि तो त्यास ह्मणालाः महाराज आपण आपल्या हातानें लिहिलेला अभंग वाचून माझ्या अंगाचा दाह शमला आहे, आणि त्या एका अभंगाच्या योगानें माझ्या चित्तवृत्तींतही सर्वतोपरि पालट झाला आहे. आतां मी आपला समागम सोडून परत आपल्या घरीं कदापि जाणार नाहीं. आपल्या चरणांपाशीं या पामराला नित्य ठाव द्यावा. असें ह्मणून तुकारामाचे पाय त्यानें धरले! या प्रमाणें त्या कर्मठ ब्राह्मणानें आपल्या विद्वत्तेच्या व उच्चवर्णोत्पत्तीच्या घमंडींत तुकारामाचा विनाकारण छळ केला असतां, त्याच्या गर्वाचा अगदीं परिहार होऊन तो त्याचा अनुयायी बनला.

ह्या रामेश्वरभट्टाच्या किंवा दुसऱ्या ब्राह्मणांच्या चिथावणीवरून देहूगांवच्या अधिकाऱ्यानें तुकारामाची एक वेळ धिंडही काढली होती, असें त्याच्या पुढील अभंगांवरून दिसून येतें:

दारिद्रही आम्हा सुख ते सोहळे ॥ झालेंसें गबाळ लंगणाचें ॥ १ ॥
कोण तेथें काय करितसे कोड ॥ जन्मीं आम्हां घोडें ठावें नाहीं ॥ २ ॥
फार दीस हौस राहिली अंतरीं ॥ पुरवितां हरी ऐसें झालें ॥ ३ ॥
जन साधु तुम्हीं केलें असें कोड ॥ गाढवाचें घोडें दिल्हें ऐसें ॥ ४ ॥
तुका म्हणे आतां बैसों द्यावें वर ॥ सर्व चला स्थिर मागें पुढें ॥ ५ ॥

नेसणें आलें होतें गळ्या ॥ लोक रळ्या करिती ॥ १ ॥
आपणिया सांवरिलें ॥ जग भलें आपण ॥ २ ॥
संबंध तो तुटला येणें ॥ जागेपणें चेष्टांचा ॥ ३ ॥
भलती सेवा होती अंगें ॥ वारस वेगें पडिलें ॥ ४ ॥
सांवरिलें [illegible]ीट वोजा ॥ दृष्टि लाजा पुढिलांच्या ॥ ५ ॥
बरें उघडिलें डोळे ॥ हळहळे पासुनि ॥ ६ ॥
तुका म्हणे विटंबना ॥ नारायणा चुकली ॥ ७ ॥

गांवींच्या प्रभूनें बोलाऊनि वरी ॥ हजामत बरी केली माझी ॥ १ ॥
माझ्या मायबापें नव्हतें केलें कोड ॥ गाढवाचें घोडें देवें दिलें ॥ २ ॥
कंदर्पाच्या माळा घालुनियां गळां ॥ ऐसा हा सोहळा नव्हता झाला॥ ३ ॥
सोईरे धाईरे आणिक सहोदर ॥ धरियलें छत्र मजवरी ॥ ४ ॥
मायबापें दोन्ही आणि करवली ॥ वरात मिरवली ऐसी नव्हती ॥ ५ ॥
तुका म्हणे तुम्ही हळूहळू चला ॥ उगाच गलबला करूं नका* ॥ ६ ॥

हे अभंग वाचले ह्मणजे आमच्या चरित्रनायकाच्या अंगीं शमदमकरुणातितिक्षादि सात्विक गुण किती पूर्णत्वानें वसत होते, तें उत्तम प्रकारें दिसून येतें.

* हे अभंग फक्त रा. तुकाराम तात्यानीं छापलेल्या गाथ्यांत आढळतात. दुसऱ्या कोणत्याही छापील गाथ्यांत आढळत नाहींत; व महिपतिही या गोष्टीचा उल्लेख करीत नाहीं. परंतु एकंदर भाषासरणी व कवित्वाचें स्वरूप पाहतां हे अभंग खुद्द तुकारामाचेच आहेत असें ह्मणावें लागतें. तेव्हां हा छळाचा प्रकार महिपतीनें कसा वर्णिला नाहीं नकळे. तुकारामानें कांहीं सरी खोटेंच लिहून ठेवलें आहे असें सहसा ह्मणतां येत नाहीं. तेव्हां हा असा छळ लोकांनीं त्याचा केला होता यांत संशय नाहीं.

शिष्यवर्ग.

हिरा ठेवितां ऐरणीं ॥ वांचे मारितां जो घणीं ॥ १ ॥
तोचि मोल पावे खरा ॥ करणीचा होय चुरा ॥२ ॥
मोहरा होय तोचि अंगें ॥ सूत न जणे ज्याचे संगें ॥ ३ ॥
तुका ह्मणे तोचि संत ॥ सोसी जगाचे आघात ॥ ४ ॥

आह्मी वैकुंठवासी । आलों याची कारणासी ॥
बोलिले जे ऋषि । साच भावें वर्तोया ॥ १ ॥
झाडूं संतांचे मारग । आडरानीं भरलें जग ॥
उच्छिष्टाचा भाग । शेष उरलें तें सेवूं ॥ २ ॥
अर्थें लोपलीं पुराणें । नाश केला शब्दज्ञानें ॥
विषयलोभी मनें । साधनें बुडविलीं ॥ ३ ॥
पिटूं भक्तीचा डांगोरा । कळिकाळासी दरारा ॥
तुका ह्मणे करा । जयजयकार आनंदें ॥ ४ ॥

M. S. NIMKAR

मागील प्रकरणांत सांगितल्याप्रमाणें **तुकारामाचा** लोकांकडून एकसारखा छळ होत होता, तरी त्याची सात्विक वृत्ति, चित्तावर ठसण्यासारखा बोध व निःसीम निरपेक्षबुद्धि यांच्या योगानें तो लोकांस हळूहळू पूज्य, मान्य व प्रिय होत गेला. आसपासच्या गांवांतले लोक त्याला मोठ्या आदरानें आपल्या गांवीं घेऊन जात, आणि त्याचीं कीर्तनें करवीत. हीं कीर्तनें ऐकावयास दूरदूरचे लोक मोठ्या प्रेमानें येत; आणि त्याच्या त्या अत्यंत चित्तवेधक व बोधपर वाङ्मयानें त्यांच्या ठायीं सात्विक भावाची स्फूर्ति होऊन त्यांची थोडी बहुत मानसिक उन्नति होत असे. तो जनांस ज्या गोष्टींचा बोध करीत असे, तदनुसार त्याचें अहर्निश आचरण असून आणखी तो बोध मोठ्या कळवळ्यानें व केवळ लोकहितबुद्धीनें त्याच्या कडून होत असे. याशिवाय त्याची वाक्शक्ति अप्रतिम असून, तो जे स्वकृत अभंग कीर्तनसमयीं ह्मणत असे, ते अत्यंत प्रासादिक व चित्तवृत्ति तल्लीन करणारे असत. या सर्व गोष्टींमुळें लोकांच्या मनांत

त्याच्याविषयीं परमपूज्यत्वाची बुद्धि उत्पन्न होऊन, त्याचा समागम अहर्निश असावा असें त्यांस वाटूं लागलें. परंतु तुकारामाच्या बोधानें ज्यांच्या ठायीं वैराग्यवृत्ति उत्पन्न होत असे, ते सारे संसारी जन असल्या कारणानें त्यांस सर्वसंगपरित्याग करून त्याचे अनुयायी होणें साधत नसे. चित्तांत एकादी वृत्ति उत्पन्न झाली असतां सर्व मोहांस न जुमानतां तदनुसार वर्तन ठेवणें फारच थोड्यांना साधतें. त्यांतूनही संसारांत प्राप्त होणाऱ्या एकंदर सुखविषयांचा त्याग करून व पुत्रदारादिकांच्या प्रेमाचा पाश तोडून केवळ निवृत्तिमार्गाचा अवलंब करण्याचें धैर्य फारच थोड्यांना असतें. अशा कमी धैर्याच्या लोकांना तुकारामाचा असा सर्वप्रसिद्ध उपदेश आहे कीं, 'सुखें संसार करावा माजी विठ्ठल आठवावा.' असो आतां आमच्या चरित्रनायकाचे कोण कोण शिष्य कोण कोणत्या प्रसंगीं झाले तें थोडेंसें येथें सांगूं. हें सांगण्यापूर्वी स्वतः तुकारामानें कोणास गुरु केलें होतें तें येथें कळविणें इष्ट होय. हा तुकारामाचा गुरु घेण्याचा प्रकार सारा स्वप्नांतच घडून आला. त्याला एक वेळ असें स्वप्न पडलें कीं, तो इंद्रायणींत स्नान करून व हातांत तुळशीपत्रें घेऊन विठोबाच्या देवळांत चालला असतां त्याला एक ब्राह्मण भेटला. तेव्हां आपल्या नित्याच्या परिपाठाप्रमाणें त्या ब्राह्मणाच्या पायीं तुळशीपत्र वाहून त्यानें त्यास साष्टांग नमन केलें. तेव्हां त्या ब्राह्मणानें संतुष्ट होऊन त्याच्या मस्तकावर हस्त ठेविला, आणि त्यास रामकृष्णनामाचा मंत्र सांगितला. त्या वेळीं तुकारामानें त्यास आपली गुरुपरंपरा कोणती ह्मणून विचारलें असतां, त्या ब्राह्मणानें त्याला असें सांगितलें कीं, राघवचैतन्य नामक वैष्णव भक्ताचा शिष्य चैतन्यकेशव ह्मणून होता. तो माझा गुरु असून माझें नांव बाबा चैतन्य असें आहे. इतकें झाल्यावर तुका-

रामानें आपल्या त्या स्वप्नांतल्या गुरूस असा आग्रह केला कीं, स्वामीमहाराज माझ्या आश्रमीं आपले हे पवित्र पाय लागावे. मी आपणास शिधासामग्री आणून देतों. आपल्या हातानें स्वयंपाक करून यथेष्ट भोजन करावें. तेव्हां तो ब्राह्मण ह्मणाला कीं, मला पावशेर तूप देशील तर मी येतों. तें देण्याचें **तुकारामा**नें कबूल केलें, आणि त्याचा हात धरून त्यास स्वगृहीं आणलें; आणि आपल्या स्त्रीस हाक मारून ह्मटलें कीं, आपल्या घरीं हे द्विजवर्य आले आहेत. यांस भोजनाचें सगळें साहित्य पुरवून मागतील तेवढें तूप मिळवून द्यावें. हे त्याचे शब्द ऐकतांच **अवली** अगदीं क्रोधाविष्ट झाली. ती ह्मणूं लागली कीं, हा आपला जेव्हां तेव्हां कोणाना कोणातरी ब्राह्मणास घरीं घेऊन येतो, आणि त्यास शिधा देऊं सांगून भांडींकुंडींही काय लागतील तीं द्यावयास सांगतो. माझीं भांडीं तर या लोकांनीं अगदीं जाळून फोडून टाकलीं. हा जर नेहमीं असेच भिक्षुक आणूं लागला तर माझा संसार तरी चालावा कसा? ही तिची चडफड ऐकून तो ब्राह्मण तेथून निघून गेला. येणेंप्रमाणें स्वप्न पाहून **तुकाराम** गलबलून जागा झाला; आणि आपल्या मनाशीं खेद करूं लागला कीं, माझ्या बायकोच्या वाईट स्वभावामुळें मला सद्गुरूचा सहवास अंतरला. मी करंटा ह्या अशा कष्टमय संसारास कशासाठीं अजून चिकटून राहिलों आहे? असा तीव्र पश्चात्ताप त्याला झाला असतां, मनाच्या ह्या सुक्षोभ अवस्थेंत त्यानें सात अभंग केले आहेत; ते हेः—

सद्गुरुरायें कृपा मज केली । परि नाहीं घडली सेवा कांहीं ॥ १ ॥
सांपडविलें वाटे जातां गंगास्नाना । मस्तकीं तो जाणा ठेविला कर ॥ २ ॥
भोजना मागती तूप पावशेर । पडिला विसर स्वप्नामाजी ॥ ३ ॥
कांहीं कळे उपजला अंतराय । ह्मणोनियां काय त्वरा झाली ॥ ४ ॥
राघव चैतन्य केशव चैतन्य । सांगितली खूण माळिकेची ॥ ५ ॥
बाबाजी आपलें सांगितलें नाम । मंत्र दिला राम कृष्ण हरि ॥ ६ ॥
माघशुद्ध दशमी पाहुनि गुरुवार । केला अंगिकार तुका ह्मणे ॥ ७ ॥

ओस झाल्या दिशा मज भिगुळवाणें । जिवलग नेणें मज कोणी ॥ १ ॥
भय वाटे देखें श्वापदांचे भार । नव्हे मज धीर पांडुरंगा ॥ २ ॥
अंधकारापुढें न चलवे वाट । लागतील खुंट कांटे अंगा ॥ ३ ॥
एकला निःसंग फांकती मारग । भितों नव्हे लाग चालावया ॥ ४ ॥
तुका म्हणे वाट दावूनि सद्गुरु । राहिला हा दुरु पांडुरंग ॥ ५ ॥
माझिये मनींचा जाणोनियां भाव तो करी उपाव गुरुराजा ॥ १ ॥
आवडीचा मंत्र सांगितला सोपा । जेणें नव्हे गुंपा कांहीं कोठें ॥ २ ॥
जाती पुढें एक उतरले पार । भवसागर साधुसंत ॥ ३ ॥
जाणत्या नेणत्या ज्या जैसी आवडी । उतार सांगडी तापे पेटीं ॥ ४ ॥
तुका म्हणे मज दावियेला तारू । कृपेचा सागरू पांडुरंग ॥ ५ ॥
सद्गुरूनें मज आशीर्वाद दिला । हरुष भरला हृदयीं माझे ॥ १ ॥
हृदयींचा भाव कळला गुरूशीं । आनंद उल्हासीं बोले मज ॥ २ ॥
बोले मज गुरु कृपा तो करूनि । तुका म्हणे मनीं आनंदलों ॥ ३ ॥
अनंत जन्मींचा शीण उतरला । सद्गुरु भेटला सदानंद ॥ १ ॥
सदानंद माझा पांडुरंग पूर्ण । मायादि कारण विश्वबीज ॥ २ ॥
देउनियां हातीं निज बोधरत्न । तोडिला प्रयत्न संसारींचा ॥ ३ ॥
तुका म्हणे गुरु उपकारासी पाहीं । न मिळेच कांहीं ब्रह्मांडांत ॥ ४ ॥
मज अनाथासीं घेउनी पदरीं । निघाले बाहेरी गुरुराज ॥ १ ॥
आकाराचें माथां देउनीयां पाय । ठेविलें अक्षय निज पदीं ॥ २ ॥
काय सांगूं माझी वाचा हे निमली । सद्गुरु माउली दयाळू जे ॥ ३ ॥
तुका म्हणे येथें मरोनी जन्मलों । आपुलें पावलों अधिष्ठान ॥ ४ ॥
धन्य धन्य सद्गुरुराज । ज्योत दाखविली मज ॥ १ ॥
काळें पिवळें ढवळें । रूप गोजिरें सावळें ॥ २ ॥
जैसे रंग उमटति । पाहे आत्मज्योति ॥ ३ ॥
चक्रें उमटति । मध्यें हिरे झळकती ॥ ४ ॥
अनुहाताचा गजर । सोहंनादाचा प्रकार ॥ ५ ॥
तुका म्हणे ऐसें दावी । त्याचे पाय माझे जिवीं ॥ ६ ॥

याप्रमाणें स्वप्नांतील गुरुप्राप्ति सत्य मानून तुकारामानें आपला विठ्ठलभक्तीचा क्रम मोठ्या उत्साहानें व प्रेमानें आजन्म अव्याहत चालविला. मनुष्य कितीही ज्ञानसंपन्न व ईश्वरभक्तिपरायण असला तरी त्यास गुरूपसत्ति व गुरूपदेश घडल्यावांचून धर्माचें खरें रहस्य

कळत नाहीं; व तें कळल्यावांचून अत्यंत इष्ट जी कैवल्यप्राप्ति ती होण्याची मुळींच आशा नाहीं. अशी समजूत सर्वत्र रूढ असल्या कारणानें **तुकारामास** गुरुप्रसादाची अपेक्षा भासणें साहजिक होतें. गुरूवांचून सर्व धर्माचरणाचा अटाट लटका असा त्याचा निर्धार होऊन, रात्रंदिवस त्याला हा गुरूपसत्तीचा निदिध्यास लागून शेवटीं वर सांगितल्याप्रमाणें त्यास स्वप्नामध्यें गुरुदर्शन घडलें. ह्या स्वप्नांतल्या गुरूनें त्याला इष्ट असाच मंत्रोपदेश केल्यामुळें त्याला कृतार्थता वाटून पुढें जागृतींतील खराखुरा गुरु शोधण्याचा हव्यास त्यानें सोडून दिला. तो परम भावीक असून जागृतींत व स्वप्नांत जे अनुभव आपणास घडतात ते सर्व ईश्वरीमायेचे खेळ आहेत; यास्तव ते व्यवहारांत सत्यवत् मानूनच चाललें पाहिजे; एरवीं हा भवसागर तरून जाणें मोठें दुर्घट आहे असें त्यास वाटलें, यांत कांहीं नवल नाहीं. असो तर याप्रमाणें स्वप्नांतील गुरूपदेशाप्रमाणें पुढें त्यानें आपलें आचरण किती चोख रीतीनें ठेवलें हें त्याच्या चरित्रांत दिसून येतें. असे भावीक, प्रेमळ व दृढनिश्चयी शिष्य ज्या गुरूंस प्राप्त होतात ते धन्य होत. नाहींतर हल्लीं गुरु करणें ह्मणजे केवळ औपचारिक प्रकार होऊन राहिला आहे. गुरूनें कानांत कांहीं तरी ठरीव वचन सांगावें, आणि या कृत्रिम शिष्यमंडळीनें त्या वचनाचा भंग आपल्या आचरणांत प्रतिपदीं करावा, असा बहुतकरून जिकडे तिकडे क्रम आढळतो. पुनः आलीकडे गुरुही अगदीं सामान्य प्रतीचे मनुष्य असतात. त्यांचें आचरण किंवा धर्मज्ञान त्यांच्या शिष्यवर्गाहून ह्मणण्यासारखें चांगलें नसतें. कित्येक ठिकाणीं तर गुरूंपेक्षां शिष्यांचींच योग्यता अधिक असते.

असो; आतां ह्या ब्रह्मनिष्ठ महापुरुषाच्या अत्यंत शुद्ध आचरणानें व प्रेमळ उपदेशानें पुष्कळ लोकांच्या मनाची उन्नति

होऊन ते त्याच्या भजनीं लागले. परंतु त्यांतून मुख्यतः सोळा असामी त्याच्या जवळ सर्वदा असत. त्यांतील कांहीं जणांचीं नांवें महिपतीनें दिलीं आहेत. तीं हीं: **गंगाधरपंत मवाळ कडूसकर** ब्राह्मण, **संताजी जगनाडे चाकणकर** तेली, **रामेश्वरभट्ट, कोंडभट** पुराणिक, **शिवजी** कासार, व **नांवजी** माळी. आतां यांची कांहीं ह्मणण्यासारखी हकीकत **महिपतीनें** दिलेली नाहीं. जी थोडीशी माहिती उपलब्ध आहे तिच्या आधारानें कांहीं लिहूं. **गंगाधरपंत मवाळ** हा **तुकारामा**च्या अंगचे अलोकसामान्य गुण पाहून व त्याच्या वैराग्यपर उपदेशानें विरक्त होऊन, सर्व संसार सोडून त्याच्या जवळ नेहमीं असे. त्यानें आपल्या ब्राह्मण्याचा अभिमान सोडून केवळ संतसंगानें व संतवचनश्रवणानें आपल्या जीविताचें सार्थक्य होईल असें मनांत आणून **तुकारामा**चें अंतेवासित्व स्वीकारलें होतें. तो नेहमीं **तुकारामा**च्या मागें टाळ घेऊन उभा रहात असे. **तुकारामा**ला जेव्हां जेव्हां कवित्व करण्याची स्फूर्ति होई तेव्हां तेव्हां हा तें लिहून ठेवण्यासाठीं हातीं दऊतलेखणी घेऊन तयार असे. **तुकाराम** कीर्तनास उभा राहिला असतां प्रसंगोपात्त तात्कालिक स्फूर्तीनें जे अभंग करीत असे, ते हा प्रेमळ ब्राह्मणशिष्य ध्यानांत ठेवून कीर्तन आटोपल्यावर वहींत लिहून ठेवीत असे. ह्याप्रमाणें हा सच्छिष्य सदैव **तुकारामा**पाशीं असल्याकारणानें जीं जीं अमृतरसोपम वचनें वेळोवेळां त्याच्या मुखावाटे निघत, तीं लिहून ठेवण्याची सोय होऊन आजला आह्मांस तीं पाहावयास मिळत आहेत. तेव्हां यावद्दल सर्व **महाराष्ट्र**जन ह्या **कडुसकर** ब्राह्मणाचे ऋणी आहेत. असो आतां त्याच्या दुसऱ्या शिष्याविषयीं लिहूं. **संताजी जगनाडे** हा जातीचा तेली असून **चाकण**चा रहाणारा होता. या पलीकडे त्याच्याविषयीं विशेष कांहीं माहिती नाहीं. एवढें मात्र खरें कीं, हा **तुकारा-**

माचा बहुतेक पहिला शिष्य असून तो त्याच्या मागें ध्रुपद धरण्यास नेहमीं असे. आतां वर ज्यांच्या नांवांचा उल्लेख केला आहे, त्यांपैकीं तिसरा जो **रामेश्वरभट्ट** त्याच्याविषयीं मागें सांगण्यांत आलेंच आहे. ह्यानें पूर्वी **तुकारामा**चा छळ केला असून, पुढें आपल्या उच्च वर्णोत्पत्तीचा व विद्वत्तेचा सर्व अभिमान एकीकडे ठेवून **तुकारामा**चें शिष्यत्व पत्करावें, व सर्व संसारापासून निवृत्त होऊन सर्व काळ त्याच्या सन्निध रहावें हें कांहीं लहानसान कर्म नव्हे. येणेंकरून **तुकारामा**ची वास्तविक योग्यता किती होती याचें दिग्दर्शन होतें, एवढेंच नव्हे तर मनुष्य कितीही अभिमानी व कुरेंबाज असला तरी त्याचा भ्रम नाहींसा झाला असतां, तो लागलाच कसा अगदीं शुद्धीवर येतो, व सर्व लोकाचाराची व स्वाभिमानवृत्तीची परवा न करितां कसा निःसंगपणें सन्मार्गवर्ती होतो हें कळतें. हा विद्वान् ब्राह्मण मोठा वेदांती असून **तुकारामा**शीं कोणी वाद करावयास आला असतां हा शिष्य त्याचें समाधान करीत असे. याच्याच तोडीचा **कोंडभट** पुराणिक हा होता. परंतु हा **तुकारामा**कडे येऊन रहाण्याच्या संबंधाचा वृत्तांत मोठा चमत्कारिक आहे. **शिवाजी** महाराजांच्या पदरीं एक पंडित होता. त्याच्या जवळ हा ब्राह्मण शागीर्दासारखा रहात असे. आपल्या गुरूप्रमाणें अपणास व्युत्पत्ति प्राप्त होऊन पुराण सांगतां यावें अशी त्याची फार इच्छा होती. एके प्रसंगीं ह्या ब्राह्मणानें **तुकारामा**च्या दर्शनास येऊन त्यास सद्भावपूर्वक नमन केलें. तेव्हां **तुकारामा**नें त्याला एक नारळ व अकरा अभंग एका कागदावर लिहून ठेवले होते ते दिले. **कोंडभटा**नें ते अभंग पुनः पुनः वाचून त्यांचें मनन केलें आणि **तुकारामा**नें दिलेला नारळ प्रसाद ह्मणून फोडला, तों आंत बहुमोल जवाहीर सांपडलें. आतां या नारळाची कथा अशी आहे कीं, **अमदाबाद**च्या एका सावकारानें **ज्ञानदेवा**पाशीं असा

नवस केला होता. कीं, आपल्या इष्ट कार्यांत आपणास यश आलें असतां एक लक्ष रुपयांचें जवाहीर आळंदी येथील समाधीवर वाहीन. पुढें त्या सावकाराची कार्यसिद्धि होतांच आपला नवस फेडण्यासाठीं जवाहीर घेऊन तो आळंदीस आला असतां, त्यास असा दृष्टांत झाला कीं, देहूगांवीं तुकारामबावा आहे त्यास हें जवाहीर नेऊन द्यावें. त्याप्रमाणें तो भाविक सावकार देहूस गेला. पण आमच्या चरित्र-नायकाच्या निःसीम विरक्ततेची व निरपेक्षतेची ख्याति त्यास ऐकून माहीत होती. हें जवाहीर त्यास अर्पण केलें असतां तो घेणार नाहीं हें तो पूर्णपणें जाणून होता. यास्तव त्यानें अशी युक्ति केली कीं, एक नारळ घेऊन त्यांतलें खोबरें त्यानें कोरून काढलें व त्यांत मोत्यें, रत्नें वगैरे भरून त्याचें भोंक बेमालूमपणें बंद केलें; आणि तुकारामाच्या दर्शनास जाऊन त्याच्या पुढें तो नारळ ठेवला. तेव्हां त्याच्या शिष्यमंडळीनें तो बाकीच्या नारळांसारखाच मानून उचलून ठेवला. ह्याप्रमाणें आपली युक्ति साधल्याबद्दल हर्ष पावून तो सावकार तेथून मुकाट्यानें निघून गेला. इकडे आळंदीस एका ब्राह्मणानें आपणास व्युत्पत्ति प्राप्त व्हावी ह्मणून ज्ञानदेवाच्या समाधीपाशीं धरणें घेतलें असतां, त्यास असा दृष्टांत झाला कीं, तूं तुकारामास शरण जा. तेव्हां तो ब्राह्मण तुकारामापाशीं आला, आणि आपणास झालेला ज्ञानदेवाचा दृष्टांत सांगून अनुग्रह होण्याविषयीं त्याची विनंति करूं लागला. तेव्हां तुकारामानें त्याला अकरा अभंग एका कागदावर लिहून दिले, आणि तो सावकारानें दिलेला नारळ त्यास द्यावयास सांगितला. त्या ब्राह्मणास ती देणगी अर्थात् आवडली नाहीं. तो ते अभंग आणि तो नारळ तेथेंच टाकून निराश होऊन रागानें चालता झाला. पुढें वर सांगितलेला कोंडभट तुकारामाच्या दर्शनास येऊन त्याला तो अलभ्य लाभ झाला. तेव्हां हा कोणी तरी सिद्धपुरुष आहे, याच्या

संनिध राहिल्यानें आपलें सर्वतोपरी कल्याण होईल असें त्यास वाटून तो त्याच्याजवळ येऊन राहिला. पुढें त्याच्या इच्छेप्रमाणें त्यानें संस्कृत भाषेमध्यें **रामेश्वर** भट्टाच्या साहाय्यानें चांगली गति होऊन तो त्याच्याच सारखा वेदांती झाला, आणि सर्व काळ **तुकारामापाशीं** राहूं लागला. आतां हे वर सांगितलेले अकरा अभंग येथें देतों:—

नको कांहीं पडों ग्रंथाचिये भरीं । शीघ्र व्रत करीं हेंचि एक ॥ १ ॥
देवाचिये चाडे आळवावे देवा । असे देहभावा पाडोनियां ॥ ध्रु० ॥
साधनें घालिती काळाचिये मुखीं । गर्भवास सेखीं न चुकती ॥ २ ॥
उधाराचा मोक्ष होय नव्हे ऐसा । पतनासी इच्छा आवश्यक ॥ ३ ॥
गोकडी पातली अंगसंगें जरा । आतां उजगरा कोठवरी ॥ ४ ॥
तुका म्हणे घालीं नामासाठीं उडी । पांडुरंग थडी पावविल ॥ ५ ॥
नाहीं देवापाशीं मोक्षाचे गाठोळें । आणूनि निराळें द्यावे हातीं ॥ १ ॥
इंद्रियांचा जय साधुनियां मन । निर्विषय कान्ण असे तेथें ॥ ध्रु० ॥
उपास पारणीं अक्षरांची आटी । सत्कर्मीं शेवटीं असे फळ ॥ २ ॥
आदरें संकल्प वारीं अतिशय । सहज तें काय दुःख जाण ॥ ३ ॥
स्वप्नाच्या घायें विवळसी वांयां । रडे रडतियासवें मिथ्या ॥ ४ ॥
तुका म्हणे फळ आहे मुळापाशीं । शरण देवासी जाय वेगीं ॥ ५ ॥
त्यजिलें भेटवी आणूनि वासना । दारिद्र्याचें जना काय काज ॥ १ ॥
आळवावें देवा भाकूनि करुणा । आपुलिया मना साक्ष करीं ॥ ध्रु० ॥
नाहीं जावें यावें दुरूनि लागत । आहे साक्षभूत अंतरींचा ॥ २ ॥
तुका म्हणे हा आहे कृपासिंधु । तोडी भवबंधु तात्काळिक ॥ ३ ॥
गोविंद गोविंद । मना लागलिया छंद ॥ १ ॥
मग गोविंद ते काया । भेद नाहीं देवा तया ॥ ध्रु० ॥
आनंदलें मन । प्रेमें पाझरती लोचन ॥ २ ॥
तुका म्हणे आळी । जेवीं नुरेचि वेगळी ॥ ३ ॥
ज्याचें जया ध्यान । तेंचि होय त्याचें मन ॥ १ ॥
म्हणऊनि अवघें सारा । पांडुरंग दृढ धरा ॥ ध्रु० ॥
सम खुण ज्याचे पाय । उभा व्यापक विटे ठाय ॥ २ ॥
तुका म्हणे नभा । परता अणूचा ही गाभा ॥ ३ ॥
पाहुनियां ग्रंथ करावें कीर्तन । तेव्हां आलें जाण फळ त्याचें ॥ १ ॥
नाहीं तरि वायां केलीं तोंडपिटी । उरी ते शेवटीं उरलीसे ॥ ध्रु० ॥

पंढरिया वेद हरिगुण गावे । ठावें तें जाणावें तेव्हां जालें ॥ २ ॥
तपतीर्थाटणें तेव्हां कार्यसिद्धि । स्थिर राहे बुद्धि हरिच्या नामीं ॥ ३ ॥
यागयज्ञादिक काय दानधर्म । तरि फळ नाम कंठीं राहे ॥ ४ ॥
तुका म्हणे नको काबाडाचे भरी । पडो सार धरीं होंचि एक ॥ ५ ॥
मुखें खावें अन्न । त्याचें करावें चिंतन ॥ १ ॥
त्याचें दिलें त्यासी । पावे फळ आपणासी ॥ ध्रु० ॥
आहे हा आधार । नाम त्याचें विश्वंभर ॥ २ ॥
नाहीं रिता ठाव । तुका म्हणे पसरीं भाव ॥ ३ ॥
संकोचोनि काय जालासी लहान । घेई अपोषण ब्रह्मांडाचें ॥ १ ॥
करोनि पाषाणें आंचवें संसारा । उशिर उशिरा लावूं नको ॥ ध्रु० ॥
घरकुलानें होता पांडला अंधार । तेणें केलें फार कासावीस ॥ २ ॥
झुगारूनि दुरी लपविलें काखे । तुका म्हणे वाखे कौतुकाचें ॥ ३ ॥
माझ्या बापे मज दिधलें भातुकें । म्हणोनि कौतुकें क्रीडा करीं ॥ १ ॥
केली आळी पुढें बोलिलों वचन । उत्तम हें ज्ञान आलें त्याचें ॥ ध्रु० ॥
घेटनि त्रिभाग जावें लवलाह्या । आलेति या ठाया आपुलिया ॥ २ ॥
तुका म्हणे ज्ञानदेवीं समुदाय । करावा मी पाय येईन वंदूं ॥ ३ ॥
ज्ञानियांचा गुरू राजा महाराव । म्हणती ज्ञानदेव ऐसें तुम्हां ॥ १ ॥
मज पामरा हें काय थोरपण । पायांची वाहाण पायीं बरी ॥ ध्रु० ॥
ब्रह्मादिक जेथें तुझां वोळणें । इतर तुळणें काय पुरे ॥ २ ॥
तुका म्हणे नेणें युक्तीची ते खोली । म्हणोनि ठेविली पायीं डोई ॥ ३ ॥
बोलिलों लेकुरें । वेडीं वाकुडीं उत्तरें ॥ १ ॥
करा क्षमा अपराध । महाराज तुम्ही सिद्ध ॥ ध्रु० ॥
नाहीं विचारिला । अधिकार म्यां आपुला ॥ २ ॥
तुका म्हणे ज्ञानेश्वरा । गळा पायांपें किंकरा ॥ ३ ॥

हे उपदेशपर अभंग त्या ब्राह्मणास काय होत? संस्कृत भाषेचें ज्ञान आयास केल्यावांचून प्राप्त व्हावें अशी त्याची उत्कट इच्छा होती. त्याला लोकांमध्यें पांडित्य मिरवून मानमरातब मिळवावयाचा होता. त्याला असलीं प्राकृत बोधवचनें काय कामाचीं? तेव्हां अर्थात् तो त्या वचनांचा अव्हेर करून तेथून निघाला. तो गेल्यावर **तुकारामानें ज्ञानदेवास पत्र** म्हणून आणखी तेरा अभंग लिहिले. तेही वाचण्यासारखे आहेत म्हणून त्यांचें येथें समग्र अवतरण करितों :—

काय तुझी जाणां । करूं अव्हेर नारायणा ॥ १ ॥
तरी या लटिक्याची गोही । निवडली दुसरे ठायीं ॥ धृ० ॥
कळों अंतरींचा गुण । नये फिटल्यावांचून ॥ २ ॥
आणिलें अनुभवा । जनाच्या हें ज्ञानदेवा ॥ ३ ॥
आणीक कोणी भिती । त्यांच्या चिंतनें विश्रांति ॥ ४ ॥
तुका ह्मणे बीज पोटीं । फळ तैसेंचि सेवटीं ॥ ५ ॥
अविश्वासीयाचें शरीर सुतकी । विटाळ पातकी भेद वार्ता ॥ १ ॥
काय त्याचा वेल जाईल मांडवा ॥ होता तैसा ठेवा आला पुढें ॥ धृ० ॥
मातेचा संकल्प व्हावा राजविंडा । कपाळींचा धोंडा उभा टाके ॥ २ ॥
तुका ह्मणे जैसा कुचराचा दाणा । परिपाकीं अन्ना न मिळे जैसा ॥ ३ ॥
तामसाचीं तपें पापाची सिदोरी । तमोगुणें भरी घातले ते ॥ १ ॥
राज्यमदा आड सुखाची संपत्ति । उलंघूनि जाती निरयगांवा ॥ धृ० ॥
इंद्रियें दमिलीं इच्छा जिती जीवीं । नागविती ठावीं नाहीं पुढें ॥ २ ॥
तुका ह्मणे हरिभजनावांचून । करिती तो सीण पाहों नये ॥ ३ ॥
हरिकथेवांचून इच्छिती स्वहित । हरिजन चित्त न घाला तेथें ॥ १ ॥
जाईल भंगोन आपुला विश्वास । होईल या नास कारणांचा ॥ धृ० ॥
ज्याचिया वंसावें भोजनपंगती । त्याचिया संगती तैसें व्हावें ॥ २ ॥
तुका ह्मणे काय जालेती जाणावे । देवाही परते थोर तुह्मीं ॥ ३ ॥
सेवकें करावें स्वामीचें वचन । त्यासी हुंतेपण कामा नये ॥ १ ॥
घेईल जीव कां सारील परतें । भंगलिया चित्तें सांदीजेना ॥ धृ० ॥
खद्योतें दावावी रवी केवीं वाट । आपुलेंचि नीट उसंतावें ॥ २ ॥
तुका ह्मणे तो ज्ञानाचा सागर । परि नेदी अगर भिजों भेदें ॥ ३ ॥
जयाचिये द्वारीं सोन्याचा पिंपळ । अंगीं ऐसें बळ रेडा बोले ॥ १ ॥
करील तें काय नव्हे महाराज । परि पाहे बीज शुद्ध अंगीं ॥ धृ० ॥
जेणें हे घातली मुक्तीची गवांदी । मेळविली मांदी वैष्णवांची ॥ २ ॥
तुका ह्मणे तेथें सुखा काय उणें । राहें समाधानें चित्ताचिया ॥ ३ ॥
बहुतां छंदांचे बहुवसे जन । नये बाटूं मन त्यांच्या संगे ॥ १ ॥
करावा जतन आपुला विश्वास । अंगा आला रस आवडीचा ॥ धृ० ॥
सुखाची समाधि हरिकथा माउली । विश्रांति साउली सिणलियांची ॥ २ ॥
तुका ह्मणे बुडे बांधोनि दगड । तेथें काय कोड धांवायाचें ॥ ३ ॥
हरिकथे नाहीं । विश्वास ज्याचे ठायीं ॥ १ ॥
त्याची वाणी अमंगळ । कान उंदराचें बीळ ॥ धृ० ॥

सांडुनि हा रस । करिती आणीक सायास ॥ २ ॥
तुका ह्मणे पिसीं । वायां गेलीं किती ऐसीं ॥ ३ ॥
प्रेम अमृताची धार । वाहे देवा ही समोर ॥ १ ॥
ऊर्ध्ववाहिनी हरिकथा । मुगुटमणि सकळां तीर्थां ॥ ध्रु० ॥
शिवाचें जिवन । जाळी महादोष कीर्तन ॥ २ ॥
तुका ह्मणे हरि । इची स्तुति वाणी थोरी ॥ ३ ॥
आतां माझ्या मना । इची घडो उपासना ॥ १ ॥
ऐसें करीं पांडुरंगा । प्रेम वोसंडेसें अंगा ॥ ध्रु० ॥
सर्व काळ नये । वाचे वीट आड भयें ॥ २ ॥
तुका वैष्णवांसंगती । हेंचि भजन पंगती ॥ ३ ॥
उपास कराडी । तिहीं करावीं बापुडीं ॥ १ ॥
आम्ही विठोबाचे दास । चिंता झुगारिली आस ॥ ध्रु० ॥
भक्तीच्या उल्कर्षें । नाहीं मुक्तीचें तें पिसें ॥ २ ॥
तुका म्हणे बळ । अंगीं आमुच्या सकळ ॥ ३ ॥
करविली तैसी केली कटकट । वांकडें कीं नीट देव जाणे ॥ १ ॥
कोणांकारणें हें जालेंसें निर्माण । देवाचें कारण देव जाणे ॥ २ ॥
तुका ह्मणे मी या अभिमाना वेगळा । घालूनि गोपाळा भार असें ॥ ३ ॥
तुह्मी येथें पाठविला धरणेकरी । त्याची जाली परी आइका ते ॥ १ ॥
आतां काय पुढें वाढवूनि विस्तार । जाला समाचार आइका तो ॥ ध्रु ॥
देवाचे उचित एकादश अभंग । महाफळ त्याग करूनि गेला ॥ २ ॥
तुका ह्मणे सेवा समर्पूनि पायीं । जालों उतराई देवें असो ॥ ३ ॥

हे एकंदर अभंग वाचले असतां **तुकारामा**च्या अंगीं कांहीं अद्भुत चमत्कार करण्याची शक्ति होती असें कोणीही ह्मणणार नाहीं. तो आपला साधा, भाविक, व प्रेमळ भगवद्भक्त होता. "आपण कोणी मोठा सिद्ध आहों असें त्यास मुळींच वाटत नसे. ब्राह्मणास देण्यासाठीं ह्मणून लिहिलेल्या सदरील अकरा अभंगांत त्यानें आपल्या समजुतीप्रमाणें जीवितसाफल्याचा उत्तममार्ग कोणता तें चांगल्याप्रकारें सांगिलें आहे. त्याचप्रमाणें **ज्ञानदे**वास लिहिलेल्या विनंतिपत्रांतही त्यानें हाच आशय मोठ्या खुबीदार रीतीनें व्यक्त केला आहे. आतां **कोंडभटास** हे अभंग वाचून

व्युत्पत्ति प्राप्त झाली असें महिपति लिहितो. परंतु त्याच्या वेळच्या लोकसमजुतीप्रमाणें हा उल्लेख त्यानें केला आहे. खरा प्रकार काय झाला असावा तें वर दिलेले अभंग मननपूर्वक वाचले असतां सहज कळण्यासारखें आहे. कोंडभटासारख्या साध्या वृत्तीच्या ब्राह्मणाच्या मनांत आपणास व्युत्पत्ति प्राप्त व्हावी अशी कितीही उत्कट इच्छा असली तरी हे अभंग वाचून त्याच्या अंगीं वैराग्य उत्पन्न होण्यासारखें होतें. आणखी असें कीं, त्यानें दिलेल्या नारळांत जवाहीर सांपडल्यामुळें त्याच्याविषयी त्याच्याठायीं विशेष पूज्यत्वभाव उत्पन्न होणें साहजिकच आहे.

आतां वर सांगितलेला तुकारामाचा पांचवा शिष्य जो शिवजी कासार त्याच्याविषयीं कांहीं लिहूं. हा गृहस्थ लोहगांवचा रहिवासी होता. ह्या गांवचे लोक तुकारामास आपल्या गांवीं वेळोवेळां नेऊन त्यांचीं घरोघर कीर्तनें करवीत. ज्याला जशी अनुकूळता असे तशी तो समाराधना घालून कीर्तनांची तयारी करी. ह्याप्रमाणें भक्तिरसपानांत त्या गांवचे लोक नेहमीं दंग असत. लोहगांवांतले बहुतेक लोक तुकारामचे भक्त बनले होते. परंतु त्या गांवांत हा शिवजी कासार मात्र त्याची नेहमीं अवहेलना करी. त्याचीं कीर्तनें ऐकणारांचीही तो खूप विटंबना करी. एके प्रसंगीं तुकाराम लोहगांवीं असतां आळंदीहून एक ब्राह्मण त्याचा शोध करीत करीत तेथें आला, आणि सांगूं लागला कीं, मला पुष्कळ कर्ज झालें आहे. तें फिटावें ह्मणून मी आळंदीस धरणें धरून बसलों होतों. तेव्हां मला आपणाकडे जाण्याविषयीं दृष्टांत झाला. त्याप्रमाणें मी आपणाकडे आलों आहें. मी अकिंचन ब्राह्मण आहें. मजवर दया करून मला ब्रह्मस्वांतून सोडवा. हें त्याचें संकट पाहून त्या दयाळू भगवद्भक्तास त्याची कींव आली. आणि त्यानें तेथल्या लोकांस

त्या ब्राह्मणाला देशावर करून देण्यास सांगितलें. तेव्हां त्यांनीं सर्व गांवांतील लोकांकडून कांहींना कांहीं मिळवून त्याच्या कर्जाची भरपाई केली: आणि तो ब्राह्मण अत्यंत हर्ष पाऊन तुकारामाची व लोहगांवच्या भाविक लोकांची स्तुति करीत आपल्या गांवीं गेला. इकडे ह्या कासाराला हा सारा वृत्तांत कळल्यावर त्याच्या चित्तांत तुकारामाविषयीं जो विरोध होता तो कमी झाला, आणि त्यास असें वाटूं लागलें कीं, अशा महापुरुषाशीं द्वेष करून आपलें नुकसान करून घेण्यांत कांहीं अर्थ नाहीं. असा पोक्त विचार करून तो तेव्हांपासून तुकारामाच्या सेवेस लागला. हा त्याच्या वृत्तींत पालट पडल्यानंतर लवकरच असा चमत्कार घडला कीं, त्यानें कथील आणण्याकरितां मुंबईस छत्तीस बैल गुमास्त्यांसहवर्तमान पाठविले होते. ते कथील घेऊन माघारे आल्यावर पाहतात तों तें कथील नमून रुपें आहे असें आढळून आलें. तेव्हां शिवजीनें मुंबईच्या व्यापाऱ्यांस कथीलच पाठविलें किंवा दुसरें कांहीं पाठविलें म्हणून विचारलें असतां त्यांनीं सांगून पाठविलें कीं, आम्हीं पाठविलें तें कथीलच आहे; दुसरें कांहींही नव्हे. मग त्यानें तुकारामाकडे येऊन या प्रकरणीं त्याचा सल्ला विचारिला. तुकारामानें त्याला सांगितलें कीं, हा असा अवचित धनलाभ तुला तुझ्या सुदैवानें झाला आहे. त्याचा सत्कार्यीं व्यय कर म्हणजे झालें. पुढें त्या कासारानें लोकहितार्थ एक मोठी विहीर लोहगांवीं बांधली. तिला कासारविहीर म्हणत. त्याचप्रमाणें त्यानें ब्राह्मणभोजनें घालून पुष्कळ दानधर्म केला. एवढें वैभव त्याला प्राप्त झालें असूनही त्यास भुलून तो संसारांत गुंतून राहिला नाहीं. त्याच्या चित्तांत वैराग्यवृत्ति पूर्णपणें बाणून तो घरदार सोडून नेहमीं तुकारामापाशीं असे. हें त्याचें वैराग्य त्याच्या बायकोस अर्थात् मुळींच न आवडून ती तुकारामाचा मनस्वी द्वेष करूं लागली. आपल्या नवऱ्यास यानें आपल्या नादीं लावून अगदीं

वेडापिसा करून सोडला आहे, तर याचा नाश हरउपायानें केला पाहिजे असा तिनें निर्धार केला. एके दिवशीं हा मूड उगविण्याची तिनें एक युक्ति योजली. ती अशी कीं, तिनें तुकारामास आपल्या घरीं बोलावून आणलें आणि घराच्या जोत्यासालीं पाट मांडून त्यावर त्याला बसवून स्नान घालण्यासाठीं म्हणून अतिशयित कढत पाण्याचें हांडे आणून ते त्याच्या अंगावर ओतले. त्या वेळीं त्याचें सर्व अंग अगदीं होरपळून गेलें. त्या वेदना होत असतां त्यानें देवाचा धांवा एका अभंगांत केला आहे, तो अभंग हा:

जळे माझी काया लागला ओणवा ॥ धांवरे केशवा मायबापा ॥ १ ॥
पेटली सकळ कांति रोमावळी ॥ नावरे हे होळी दहन झालें ॥ २ ॥
फुटोनियां दोन्ही भाग होऊं पाहे ॥ पाहतोसी काय हृदय माझें ॥ ३ ॥
घेऊनि जीवन धांवें लवलाहीं ॥ कवणाचें कांहीं न चले येथें ॥ ४ ॥
तुका म्हणे तूं माझी होसी जननी ॥ आणीक निर्वाणी कोण राखी ॥ ५ ॥

ह्या अभंगांत वर्णिल्याप्रमाणें खरा प्रकार घडला असतां महिपती असें लिहितो कीं, देवानें तुकारामाचा धांवा ऐकून त्यास त्या कढत पाण्यापासून कांहीं एक इजा होऊं दिली नाहीं. ही त्याची केवळ चमत्कारवर्णनप्रियता होय; किंवा त्यानें तुकारामाविषयीं माहिती मिळवितांना ह्या अद्भुत गोष्टी जशा लोकांकडून ऐकिल्या तशाच लिहून टेवल्या. असो या चमत्कारांचें एक निराळेंच प्रकरण आह्मांस पुढें लिहावयाचें आहे; त्या वेळीं त्यांच्याविषयीं विशेष रीतीनें लिहूं.

पुढें ह्या कासाराच्या दुष्ट स्त्रीच्या अंगावर कोड फुटलें असतां तें, ज्या ठिकाणीं तुकारामास तिनें उकळत्या पाण्याचें स्नान घातलें होतें, तेथली माती तिच्या अंगास लावल्यामुळें नाहींसें झालें असें म्हणतात. हा चमत्कार घडला तेव्हां त्या स्त्रीस कृतापराधाबद्दल पश्चात्ताप होऊन तीही त्याच्या कीर्तनास वगैरे जाऊं लागली, आणि आपल्या नवऱ्याप्रमाणेंच त्याच्या सेवेस लागली.

आतां फक्त **तुकारामा**च्या एका शिष्याविषयीं लिहिणें राहिलें. तो **नावजी** माळी होय. हा गृहस्थ **तुकारामा**च्या कीर्तनास नेहमीं येत असे. त्याचीं कीर्तनें ऐकतां ऐकतां त्याच्या मनाचा असा कांहीं विलक्षण पालट झाला कीं, एके समयीं **तुकारामा**चें कीर्तन चाललें असतां तो मध्येंच उठून ह्मणूं लागला कीं, स्वामीमहाराज, आपण कांहीं वेळ विश्रांति द्यावी. मी थोडेंसें कीर्तन करितों. ती त्याची उत्सुकता पाहून **तुकाराम** खालीं बसला. तेव्हां तो तोंडानें **विठ्ठल** नामाचा गजर करून व टाळ्या वाजवून प्रेमानंदभरानें नाचूं लागला. असें त्यानें अगदीं थकून जाईपर्यंत केलें. मग पुनः **तुकारामा**नें उठून आपल्या कीर्तनाचा समारोप केला. येथून पुढें हा माळी नेहमीं फुलांचे हार आणून ते कीर्तनास बसलेल्या संतजनांच्या व ब्राह्मणांच्या गळ्यांत घालीत असे, व भक्तिरसानें चित्त उचंबळून गेलें ह्मणजे तो देहभान विसरून कीर्तन चाललें असतां मध्येंच उठून नाचूं लागे.

येथवर **तुकारामा**च्या ज्या शिष्यांची माहिती उपलब्ध आहे त्यांच्या संबंधानें लिहिणें झालें. पूर्वी सांगितलेले चवदा शिष्य **तुकारामास** क्षणभरसुद्धां विसंबत नसत. तो त्यांस नकळत कोठें तरी गेला असतां त्याला धुंडीत धुंडीत ते त्या ठिकाणीं जात. तो कीर्तन करूं लागला ह्मणजे कोणीं त्याच्या मागें उभें रहावें, व कोणीं कीर्तनप्रसंगीं इतर व्यवस्था ठेवावी. असा त्यांचा क्रम असे. **तुकारामास**ही त्यांचा तो सद्भाव पाहून समाधान वाटे. त्याला सच्छिष्याची आवड फारच होती असें त्याच्या कांहीं अभंगांवरून दिसतें. त्यांपैकीं येथें दोनच देतों.

देवा ऐसा शिष्य देईं ॥ ब्रह्मज्ञानीं निपुण पाहीं ॥ १ ॥
जो कां भावाचा आगळा ॥ भक्ति प्रेमाचा पुतळा ॥ २ ॥
ऐशा युक्ति ज्याला बाणें ॥ तेथें वैराग्याचें ठाणें ॥ ३ ॥
ऐसा झाला हो शरीरी ॥ तुका लिंबलोण करी ॥ ४ ॥

कृपा करावी भगवंतें ॥ ऐसा शिष्य द्यावा मातें ॥ १ ॥
माझें व्रत जो चालवी ॥ त्यासी द्यावें त्वां पालवी ॥ २ ॥
व्हावा ब्रह्मज्ञानी गुंडा ॥ तिहीं लोकीं ज्याचा झेंडा ॥ ३ ॥
तुका तुका हाका मारी ॥ माझ्या विठोबाच्या द्वारीं ॥ ४ ॥

अशा लक्षणांनीं युक्त शिष्य मिळणें फारच कठीण. तरी जशी गुरूची इभ्रत व तेज असतें तशी त्याच्या शिष्याच्या ठायी थोडीबहुत छाया उमटण्याचा संभव असतो. येथवर जें आमच्या चरित्रनायकाविषयीं आम्हीं लिहिलें आहे, त्यावरून त्याच्या ठायीं किती अप्रतिम तेज वसत होतें हें आमच्या वाचकांस थोडेंसें कळलेंच आहे. अशा महापुरुषाचें सान्निध्य ज्यांस प्राप्त होतें त्यांच्या भाग्यास पारावार नाहीं. त्यांच्या ठायीं सद्वृत्तींचा उत्तरोत्तर अधिकाधिक विकास होऊन त्यांची मानसिक उन्नति एकसारखी होत जावयाची. **तुकारामा**नें आपल्या उज्ज्वल गुणांच्या योगानें व अमृतमय वाक्शक्तीच्या प्रभावानें जिकडे तिकडे आपले अनुयायी केले. त्याच्या भक्तिमार्गबोधामृताचें सेवन ज्यास अल्प मात्र घडे, तो या संसारामध्यें नेकीनें वागून **विठ्ठल**भक्तीचा अवलंब करी. अशा प्रकारें आसपासच्या गांवांत दिंडीपताका धारण करून वर्षास दोन वेळां **पंढरी**ची वारी करणारे भक्तजन पुष्कळच उत्पन्न झाले. केवळ त्याच्या उपदेशानें हा भक्तिमार्ग स्वीकारणारे संत निदान हजार पंधराशें तयार झाले होते. **तुकाराम** वारीस निघाला कीं हे सारे संत त्याच्या मागून त्याचे अभंग म्हणत व प्रेमानें नाचत **पंढरी**स जात. असा त्यांचा क्रम **तुकारामा**चें देहावसान होईपर्यंत चालला होता. इतकेंच नव्हे, तर हा क्रम त्याच्या पश्चात्ही एकसारखा पिढ्यानपिढ्या चालू राहिला. हल्लीं **देहू**आळंदीहून **तुकाराम** व **ज्ञानदेव** यांच्या पालख्या नित्य **पंढरपुरा**स मोठ्या थाटानें जात असतात हें सर्वांस माहीतच आहे. हा सारा प्रभाव कशाचा बरें? त्या महापुरुषाच्याठायी

जर कांहीं अलौकिक गुण नसते, किंवा तो केवळ ढोंगी असता तर त्याच्याविषयीं आह्मां महाराष्ट्रीयांच्याठायीं एवढा पूज्यभाव जागृत राहिला नसता. जें खरें रत्न असतें त्याची प्रभा सहसा लोपावयाची नाहीं; किंवा त्याची पारख होण्यास उशीर लागावयाचा नाहीं. साधुपुरुष झटला झणजे त्याच्या सात्विक गुणांची परीक्षा हवी त्यास करितां येऊन त्याच्याविषयीं खरी मान्यताबुद्धि उत्पन्न होण्यास मुळींच उशीर लागत नाहीं. त्यांत आणखी त्या साधुपुरुषाचा प्रयत्न आपल्या बांधवांची मानसिक उन्नति करण्याविषयीं अहर्निश चालू असल्यास त्याची ओळख पुष्कळांस होऊन त्याचे उपकार बहुत जनांवर होतात; आणि त्याची कीर्ति सर्वतोमुख होते. अशा पुरुषास कवित्वादि साधनांच्या योगानें आपला सद्बोध ग्रंथरूपानें चिरकाल राहिसा करितां आल्यास तो पुढील संततीच्या उन्नतीस कारणीभूत होऊन त्याच्या उज्ज्वल चरित्राचा महिमा कायम रहातो. अशा कोटींतला महापुरुष आमचा चरित्रनायक असल्यामुळें त्याच्या हयातींतच त्याचे शिष्य झाले होते असें कोणीं समजूं नये. तर त्याचें बहुतेक वाङ्मय कायम राहिल्यामुळें व त्याचें चरित्र बरेंच दंतकथाशेष राहिल्यामुळें प्रत्येक पिढींत त्याचे नवे शिष्य होऊन त्यानें लावून दिलेला सगुण उपासनेचा मार्ग ते मोठ्या प्रेमानें व भावीकपणानें आजपर्यंत अप्रतिहत चालवीत आले आहेत. गुरु असावा तर तो असा तेजस्वी असावा. नुसत्या बुद्धितेजाचा किंवा नुसत्या नीतितेजाचा एवढा प्रभाव नसतो. तर त्या दोहोंचें एकीकरण झाल्यानें जी तेजस्विता प्राप्त होते ती पिढ्यानपिढ्या उत्पन्न होणाऱ्या शिष्यजनांस प्रकाशप्रद व उन्नतिदायक होते, आणि ती कधींही मावळण्याचा संभव नसतो.

तुकाराम, शिवाजी आणि रामदास.

थुंकोनियां मान । दंभ करितों कीर्तन ॥ १ ॥
झालों उदासीन देहीं । एकावीण चाड नाहीं ॥ २ ॥
अर्थ अनर्थ सारिखा । करूनि ठेविला पारिखा ॥ ३ ॥
उपाधी वेगळा । तुका राहिला सोवळा ॥ ४ ॥

कामक्रोध आह्मीं वाहिले विठ्ठलीं । आवडी धरिली पायांसवे ॥ १ ॥
आतां कोण पाहे मागें परतोनि । गेले हरपोनि देहभाव ॥ २ ॥
रिद्धि सिद्धि सुखें हाणितल्या लाता । तेथें या प्राकृता कोण मानी ॥ ३ ॥
तुका ह्मणे आह्मी विठोबाचे दास । करूनि ठेलों ग्रास ब्रह्मांडाचा ॥ ४ ॥

येथवर सांगितल्याप्रमाणें **तुकारामा**ची सत्कीर्ति सर्व महाराष्ट्रांत प्रसृत होऊन **पंढरपुर**च्यां वारकऱ्यांत त्याची गणना प्रमुखत्वानें होऊं लागली. त्याचें सद्गर्तन, त्याची निःसीम वैराग्यवृत्ति, त्याची प्रासादिक अभंगवाणी, व त्याचें कीर्तनसमयीं होणारें सद्बोधप्रचुर वक्तृत्व पाहून व ऐकून लोकांच्या ठायीं त्याच्याविषयीं पूज्यबुद्धि उत्पन्न झाली; आणि त्याची **महाराष्ट्रां**तील महाभगवद्भक्तांत गणना होऊं लागली.

या समयास सर्व **महाराष्ट्र** यवनांनीं पादाक्रांत केलें होतें; तें त्यांच्या तावडींतून सोडविण्याच्या भगीरथ प्रयत्नास **शिवाजी**नें नुकताच आरंभ केला होता. त्याला लहानपणापासून कथापुराणें ऐकण्याचा नाद फार असे. तेणेंकरून त्याच्या हृदयांत धर्मसंबंधी विचार नेहमीं जागृत असत. साधुसंतांचीं दर्शनें घेऊन त्यांचा बहुमान करावा आणि त्यांच्यापासून सद्बोध श्रवण करावा, असा त्याचा क्रम असे. **तुकारामा**ची कीर्ति त्याच्या• कानीं अनेक प्रकारें आली होती. त्याची वृत्ति मोठी सात्विक असून त्यास ब्राह्मणलोक सुद्धां पूज्य मानतात; तो जातीचा केवळ मराठा असून त्यास अभंगादि प्रासादिक कवनें करितां येतात; त्याच्या तोंडीचा कीर्तनकार साऱ्या **महाराष्ट्रां**त कोणी

नाहीं; त्याचे अभंग ब्राह्मणांनीं पाण्यांत नेवून बुडविले असतां ते तेरा दिवसांनीं पुनः पाण्यावर जसेचे तसे कोरडे आले, वगैरे गोष्टी तो लोकांच्या तोंडून ऐकत असे. पुढें त्याच्या पदरच्या एका पुराणिकाचा कोंडभट नांवाचा शागीर्द तुकारामाच्या दर्शनास गेला असतां त्याला प्रसाद ह्मणून मिळालेल्या नारळांत जवाहीर सांपडलें, आणि तो ब्राह्मण मग तुकारामाचा परम शिष्य होऊन सर्व काळ त्याच्याजवळ राहूं लागला. हें वर्तमान शिवाजीस कळल्यापासून त्याच्या मनांत तुकारामाचें दर्शन घेण्याची इच्छा उत्पन्न झाली; आणि त्यानें त्याला एक पत्र कारकुनाच्या हातीं पाठविलें, आणि त्याला आणण्याकरितां त्या कारकुनाबरोबर घोडा, छत्री वगैरे सरंजाम दिला. या वेळीं तुकाराम लोहगांवीं होता. त्यानें तें पत्र पाहून राजास पत्राचें उत्तर ह्मणून आठ अभंग करून पाठविले. ते अभंग हे होतः—

दिवस्या छत्री घोडे । हें तों बऱ्यांत न पडे ॥ १ ॥
आतां येथें पंढरिराया । मज गोविसी कासया ॥ २ ॥
मान दंभ चेष्टा । हे तो शूकराची विष्ठा ॥ ३ ॥
तुका ह्मणे देवा । माझे सोडवणें धांवा ॥ ४ ॥

नावडे जें चित्ता । तेंचि होसी पुरविता ॥ १ ॥
कां रे पुरविली पाठी । माझी केली जीवें साठी ॥ २ ॥
न करावा संग । वाटे दुरावावें जग ॥ ३ ॥
सेवावा एकांत । वाटे न बोलावी मात ॥ ४ ॥
जन धन तन । वाटे लेखावें वमन ॥ ५ ॥
तुका ह्मणे सत्ता । हातीं तुझ्या पंढरिनाथा ॥ ६ ॥

विरंचीनें केलें ब्रह्मांड सकळ । तयामाजी खेळ नाना युक्ति ॥ १ ॥
युक्तीचा बाळक ब्रह्मनिष्ठ ज्ञानी । गुरुभक्ति मनीं विश्वासेंसी ॥ २ ॥
ऐसा तुझा प्रेमा कळे कांहींएक । पाहुनियां लेख पत्रिकींचे ॥ ३ ॥
शिव तुझें नाम ठेविलें पवित्र । छत्रपति सूत्र विश्वाचें कीं ॥ ४ ॥
व्रत नेम तप ध्यान योग कळा । करूनी मोकळा जालासी तूं ॥ ५ ॥
हेत लागला आमुचीये भेटी । पत्रामाजी गोष्टी हेचि थोर ॥ ६ ॥
यावें हें उत्तर ऐक गा भूपति । लिहिली विनंती हेताची हे ॥ ७ ॥

अरण्यवासी आह्मी फिरों उदासीन । दर्शनही हीन अमंगळ ॥ ८ ॥
वस्त्राविण काया जालीसे मळीन । अन्नरहित हीन फळाहारी ॥ ९ ॥
रोडके हात पाय दिसे अवकळा । काय तो सोहळा दर्शनाचा ॥ १० ।
तुका ह्मणे माझी विनंती सलगीची । वार्ता हे भेटीची करूं नका ॥ ११ ॥

ऐसी माझी वाणी दीनरूप पाहें । हे त्या करुणा आहे हृदयस्थाची ॥ १ ॥
नहों किविलवाणे नाहीं आह्मी दीन । सर्वदा शरण पांडुरंगीं ॥ २ ॥
पांडुरंग आह्मां पालिता पोसिता । आणिकांची कथा काय तेथें ॥ ३ ॥
तुझी भेट घेणें काय हें मागणें । आशेचें हें शून्य केलें आह्मीं ॥ ४ ॥
निराशेचा गांव दिधला आह्मांसी । प्रवृत्ति भागासी सांडियेलें ॥ ५ ॥
पतिव्रतेचें हें मन पति भेटो । तैसे आह्मी विठोमाजी नांदों ॥ ६ ॥
विश्व हें विठ्ठल नाहीं दुजें कांहीं । देखणें तुझेंही तयामाजी ॥ ७ ॥
तुजही विठ्ठल ऐसेंचि वाटलें । परि एक आलें आडवें हें ॥ ८ ॥
सद्गुरुश्रीरामदासाचें भूषण । तेथें घालीं मन चळों नको ॥ ९ ॥
बहुतां ठायीं वृत्ति चावळली जेव्हां । रामदास्यं तेव्हां घडे कैसें ॥ १० ॥
तुका ह्मणे बापा चातुर्यसागरा । भक्ति भाव तारा भाविकांसी ॥ ११ ॥

तुह्मांपाशीं आह्मी येऊनियां काय । वृथा सीण आहे चालण्याचा ॥ १ ॥
मागावें हें अन्न तरी भिक्षा थोर । वस्त्रासी हे थार चिंध्या बिंदी ॥ २ ॥
निद्रेसी आसन उत्तम पाषाण । वरी आवरण आकाशाचें ॥ ३ ॥
तेथें काय करणें कवणाची आस । वायां होय नाश आयुष्याचा ॥ ४ ॥
राजगृहा यावें मानाचिये आसे । तेथें काय वसे समाधान ॥ ५ ॥
रायाचिये घरीं भाग्यवंता मान । इतरां सामान्यां मान नाहीं ॥ ६ ॥
देखोनियां वस्त्रें भूषणांचे जन । तत्काळ मरण येतें मज ॥ ७ ॥
ऐकोनियां मानाल उदासता जरी । तरी आह्मां हरि उपेक्षीना ॥ ८ ॥
आतां होंचि तुह्मां सांगणें कौतुक । भिक्षे ऐसें सुख नाहीं नाहीं ॥ ९ ॥
तपव्रतयाग महाभले जन । आशाबद्ध दीन वर्तताती ॥ १० ॥
तुका ह्मणे तुह्मी श्रीमंत मानाचे । पूर्वीच दैवाचे हरिभक्त ॥ ११ ॥

आतां एक योग साधावा हा नीट । भल्याचा तो वीट मानूं नये ॥ १ ॥
जेणें योगें तुह्मां घडों पाहे दोष । ऐसा हा सायास करूं नये ॥ २ ॥
निंदक दुर्जन संग्रहीं असती । त्यांची युक्ति चित्तीं आणूं नका ॥ ३ ॥
परीक्षावे कोण राज्याचे रक्षक । विवेकाविवेक पाहोनियां ॥ ४ ॥
सांगणें नलगे सर्वज्ञ तूं राजा । अनाथांच्या काजा साह्य व्हावें ॥ ५ ॥

हेंचि ऐकोनियां चित्त समाधान । आणिक दर्शनें चाड नाहीं ॥ ६ ॥
घेउनियां भेटी कोण हा संतोष । आयुष्याचे दीस गेले गेले ॥ ७ ॥
एक दोनी कर्में जाणोनियां वर्में । आपुलिया भ्रमें राहूं आतां ॥ ८ ॥
कल्याणकारण अर्थ याचा एक । सर्वां भूतीं देख एक आत्मा ॥ ९ ॥
आत्मारामीं मन ठेवूनियां राहें । रामदासीं पाहें आपणेयां ॥ १० ॥
तुका ह्मणे राया धन्य जन्म क्षिती । त्रैलोकीं हे ख्याति कीर्ति तुझी ॥ ११ ॥

राया छत्रपति ऐकावें वचन ॥ रामदासीं ध्यान लावा वेगीं ॥ १ ॥
रामदास स्वामी सोयरा सज्जन ॥ यासि तूं नमन अर्पीं बापा ॥ २ ॥
मारुती अवतार स्वामी प्रगटला ॥ उपदेश केला तुजलागीं ॥ ३ ॥
रामनाम मंत्र तारक केवळ ॥ झालासे सीतळ उमाकांत ॥ ४ ॥
उफराटीं नामें जपतां वाल्मीक ॥ झाला पुण्यश्लोक तात्कालिक ॥ ५ ॥
तेंच बीज त्यासि वशिष्ठ उपदेश ॥ त्याहूनि विशेष काय आहे ॥ ६ ॥
आतां धरूं नका भलत्याचा संग ॥ राम पांडुरंग कृपा करी ॥ ७ ॥
धरूं नको आस आमुंची भूपाळा ॥ रामदासीं डोळा लावी वेगीं ॥ ८ ॥
तुझी चाड नाहीं आह्मां छत्रपति ॥ आह्मी पत्रपति त्रैलोक्याचे ॥ ९ ॥
चारी दिशीं आह्मां भिक्षेचा अधिकार ॥ न मिळे भाकर भक्षावया ॥१०॥
पांडुरंगीं आमुची झाली पूर्ण भेटी ॥ हातांत नरोटी दिधली देवें ॥ ११ ॥
आतां पडूं नको आमुचिया काजा ॥ पवित्र तूं राजा रामभक्त ॥ १२ ॥
विठ्ठलाचे दास केवळ भिकारी ॥ आह्मांलागीं हरि उपेक्षीना ॥ १३ ॥
शरण असावें रामदासालागीं ॥ नमन साष्टांगीं घालीं त्यासी ॥ १४ ॥
तुका ह्मणे राया मुळा असो कल्याण ॥ सद्गुरुशरण असें बापा ॥ १५ ॥

आतां हे विनवणी प्रधान अष्टक । प्रभूसी विवेके समजावा ॥ १ ॥
प्रतिनिधि मानरक्षक चतुर । सात्विकाचें घर तुह्मांपाशीं ॥ २ ॥
मजुमुचे धणी लेखन कारक । पत्रींचा विवेक समजावा ॥ ३ ॥
पेशवे सुरनिस चिटनिस डबीर । राजाज्ञा सुमंत सेनापति ॥ ४ ॥
भूषण पंडितराय विद्याधन । वैद्यराजा नमन माझें असे ॥ ५ ॥
पत्राचा हा अर्थ अंतरीं जाणोनी । विवंचोनी श्रवणीं घाला तया ॥ ६ ॥
सात्विक प्रेमळ दृष्टांताच्या मतें । बोलिलों बहुत कळावया ॥ ७ ॥
यथास्थित निरोप सांगणें हा राया । अर्थ पाहा वांयां जाऊं नेदा ॥ ८ ॥
भिडेसाठीं बोलां गाळूनी अर्थातें । अनर्थकारी तुह्मातें होईल तेणें ॥ ९ ॥
तुका ह्मणे तुह्मां नमन अधिकाऱ्यां । सांगणें तें राया पत्र माझें ॥ १० ॥

हे अभंग वाचले ह्मणजे तुकारामाच्या ठायीं ऐहिक सुखाविषयीं व मानाविषयीं किती बेपरवाई वसत होती, हें चांगलें ध्यानांत येतें. त्याच्या अंगीं वैराग्यवृत्ति पूर्णपणें बाणल्यामुळें असल्या जबरदस्त मोहास तो मुळींच वश झाला नाहीं. आपल्याठायीं कांहीं विशेष योग्यता किंवा सामर्थ्य आहे असें त्यास मुळींच वाटत नसे. सदरील अभंगांच्या प्रत्येक ओळीमध्यें त्याची लीनता, सरळता, निरपेक्षता इत्यादि उज्ज्वल वृत्ति पूर्णपणें प्रतिबिंबित झाल्या आहेत. त्याचप्रमाणें त्यानें जो शिवाजीस बोध केला आहे तो तरी किती प्रेमळपणाचा व कळवळ्याचा आहे बरें ! आह्मांस तर असें वाटतें कीं, यावेळीं तुकारामाची वास्तविक योग्यता पूर्णपणें कसास लागली. असे निःसीम विरक्त पुरुष पृथ्वीतलावर आजपर्यंत फारच थोडे निर्माण झाले असतील. जो मोक्षमार्ग एकवेळ स्वीकारला त्याचें अनुसरण केवळ अनन्य हेतूनें करावयाचें, व त्यापासून चळण्याचे कितीही मोहप्रसंग आले तरी त्यांस हार न जातां देहावसान होईपर्यंत आचरणाची शुद्धता कायम राखावयाची, हें व्रत कांहीं लहानसान नव्हे. हें आजपर्यंत फारच थोड्या महापुरुषांस साध्य झालें आहे.

असो, तर याप्रमाणें पत्राचें उत्तर शिवाजीस मिळालें तेव्हां त्याच्या मनांत ह्या महापुरुषाविषयीं कोणती वृत्ति उत्पन्न झाली असेल याची कल्पना वाचकांस सहजच होण्यासारखी आहे. ह्या निस्पृहीपणाच्या पत्रोत्तरानें त्यास विषाद न वाटतां उलटी त्याच्या विषयींची आदरबुद्धि व पूज्यत्वबुद्धि अधिकच वृद्धिंगत झाली; आणि त्यानें असा निश्चय केला कीं, हा महासाधु आपल्याकडे येत नाहीं, तर आपण त्याच्या दर्शनास जावें.

पुढें एके दिवशीं तुकाराम पुनः लोहगांवीं येऊन रात्रीस घरोघर कीर्तनें व दिवसास गोपाळकाला चालला आहे असें ऐकून, शिवाजी

राजानें, तेथें जाऊन त्याचें दर्शन घ्यावें व त्याचें अलौकिक बोधामृत सेवन करावें, असा विचार मनांत आणिला; आणि आपले अष्टप्रधान व इतर लवाजमा बरोबर घेऊन तो लोहगांवीं आला. तेथें येऊन पोहंचल्यावर वस्त्रें, अलंकार व पूजेचें साहित्य घेऊन तो आपल्या प्रधानांसहवर्तमान **तुकारामा**च्या दर्शनास आला. राजानें आणि प्रधानांनीं त्याला साष्टांग दंडवत घालून बहुमोल वस्त्रें व अलंकार, आणि सोन्याच्या नाण्यांनीं भरलेलें ताट पुढें ठेविलें; या वेळीं राजानें स्वतः आपल्या हातानें **तुकारामा**च्या कपाळास बुका लावून गळ्यांत तुळशीच्या व फुलांच्या माळा घातल्या. तें द्रव्य राजानें आपल्या पुढें ठेविलेलें पाहून **तुकारामास** फारच वाईट वाटलें; आणि त्यावेळीं त्यानें सात अभंग ह्मणून तो नजराणा आपण स्वीकारीत नाहीं असें सांगितलें. ते सात अभंग हे:—

जाणोनी अंतरा । टाळिसील करकर ॥ १ ॥
तुज लागी हे खोडी । पांडुरंगा बहु कुडी ॥ २ ॥
उठविसी दारीं । धरणें एखादिया परी ॥ ३ ॥
तुका ह्मणे पाय । कैसे सोडीन तें पाहें ॥ ४ ॥

नाहीं विचारीत । मेघ हागणदारी सेत ॥ १ ॥
नये पाहों त्याचा अंत । ठेवीं कारणापें चित्त ॥ २ ॥
वर्जीत गंगा । नाहीं उत्तम अधम जगा ॥ ३ ॥
तुका ह्मणे मळ । नाहीं अग्नीसी विटाळ ॥ ४ ॥

काय दिला ठेवा । आह्मां विठ्ठलचि व्हावा ॥ १ ॥
तुह्मी कळलेती उदार । साटीं परिसाची गार ॥ २ ॥
जीव दिला तरी । वचना माझ्या नये सरी ॥ ३ ॥
तुका ह्मणे धन । आह्मां गोमांससमान ॥ ४ ॥

पिकवावें धन । ज्याची आस करी जन ॥ १ ॥
पुढें उरे खातां देतां । नव्हे खंडण मवितां ॥ २ ॥
खोलीं पडे ओली बीज । तरीच हातीं लागे निज ॥ ३ ॥
तुका ह्मणे धनी । विठ्ठल अक्षरें हीं तिन्ही ॥ ४ ॥

मुंगी आणि राव । आह्मां सारखाचि जीव ॥ १ ॥
गेला मोह आणि आशा । कळिकाळाचा हा फांसा ॥ २ ॥
सोनें आणि माती । आह्मां समान हें चित्तीं ॥ ३ ॥
तुका ह्मणे आलें । घरा वैकुंठ सगळें ॥ ४ ॥

तिहीं त्रिभुवनीं । आह्मी वैभवाचे धनी ॥ १ ॥
हातां आले घाव डाव । आमचा मायबाप देव ॥ २ ॥
काय त्रिभुवनीं बळ । अंगीं आमुच्या सकळ ॥ ३ ॥
तुका ह्मणे सत्ता । अवघी आमुचीच आतां ॥ ४ ॥

आह्मी तेणें सुखी । ह्मणा विठ्ठल विठ्ठल मुखीं ॥ १ ॥
तुमचें येर वित्त धन । तें मज मृत्तिकेसमान ॥ २ ॥
कंठीं मिरवा तुळसी । व्रत करा एकादशी ॥ ३ ॥
ह्मणवा हरीचे दास । तुका ह्मणे मज हे आस ॥ ४ ॥

हे अभंग कांहींएक भीड न ठेवतां आपणास संबोधून बोलले ऐकून **शिवाजी** राजाची चित्तवृत्ति कशी झाली असावी याची कल्पना सहजीं होण्यासारखी आहे. प्रत्यक्ष राजा आपल्या अष्टप्रधानांसह दर्शनास येऊन मोठ्या प्रेमभावानें व निष्कपट भक्तीनें बहुमोल नजराणा त्यानें आपल्या हातानें पुढें ठेविला असतां, त्याला तो मुळींच मुलला नाहीं. एवढ्या भूपतीनें आपल्या भेटीस येऊन आपल्या हातानें आपली पूजा केली असतां, त्यास अशीं निस्पृहतेचीं उत्तरें करावीं, आणि जो भक्तिमार्ग आपण स्वीकारला आहे त्याचा अंगीकार करण्याविषयीं त्यास उपदेश करावा, हें कांहीं लहानसान धैर्य नव्हे. यांत त्याचा दृढनिश्चय, अढळ वैराग्य, अमर्याद आत्मसंयमन व अप्रतिम निस्पृहता हीं पूर्णपणें दिसून आलीं. **शिवाजी** राजास कदाचित् असें वाटलें असावें कीं, आपण प्रत्यक्ष एवढ्या लवाजम्यानिशीं त्याच्या दर्शनास गेलों असतां, त्याच्या निस्पृहीपणांत थोडाबहुत फरक पडून तो आपणांस भाळेल. परंतु **तुकारामास** राव व रंक, मान व अपमान, सोनें व माती हीं समान वाटत असल्यामुळें त्याच्या वृत्तींत अशानें बदल होण्यासा-

रखा नव्हता. त्याची ती कडकडीत वैराग्यवृत्ती पाहून शिवाजीस मोठें नवल वाटलें; आणि तो मोठ्या मनाचा राजा त्याच्यावर मुळींच रुष्ट न होतां उलटा त्याच्यावरील त्याचा भाव अधिकच दृढ झाला. मग त्यानें त्याच्यापुढें ठेवलेला नजराणा ब्राह्मणांस वांटून दिला; व त्या रात्रीं एकाच्या घरीं त्याचें कीर्तन व्हावयाचें होतें तें ऐकण्याच्या हेतूनें त्यानें आपल्या लवाजम्यानिशीं लोहगांवीं मुक्काम केला. ठरल्याप्रमाणें शिवाजी कीर्तनास येऊन बसल्यावर कीर्तनास आरंभ झाला. पहिल्यानें मंगलाचरणच अशा थाटानें सुरू झालें कीं, तें पाहून व ऐकून राजा अगदीं चकित होऊन गेला. कीर्तनास बसलेल्या भाविक लोकांचीं चित्तें प्रेमभरानें उचंबळून जो तो देहभान विसरून टाळ्या चुटक्या वाजवीत व मुखानें विठ्ठलनामोच्चारण करीत नाचूं लागला. असा अद्भुत भक्तिरस राजानें पूर्वी कधींही अवलोकन केला नव्हता. पुढें प्रतिपादन सुरू झालें. त्यांत तुकारामानें वैराग्यवृत्तीचें महत्त्व व लक्षण वर्णन करून विठ्ठलावांचून या विश्वामध्यें दुसरें कांहींच थोर नाहीं, आपल्या जीविताचें सार्थक्य ज्यास करावयाचें असेल त्यानें विठ्ठलभक्तीचा सोपा मार्ग स्वीकारावा, असा अनेक दाखले देऊन व मधून मधून तात्कालिक स्फूर्तीनें प्रासादिक अभंग म्हणून श्रोत्यांस बोध केला. ऐहिक वैभवाची व ऐश्वर्याची अस्थिरता, सुखविषयांची अनर्थावहता व जीविताची क्षणभंगुरता श्रोतृवृंदाच्या मनांत पूर्णपणें ठसण्यासारखा त्याचा तो बोध ऐकून राजाच्या चित्तवृत्तींत विलक्षण फरक झाला. तो मूळचाच भाविक व सुवृत्त असल्यामुळें तुकारामाचें तें बोधामृतप्रचुर वक्तृत्व ऐकून त्याची चित्तवृत्ति तल्लीन झाली, आणि त्याचा उपदेश खरा कैवल्यप्रद आहे अशी त्याच्या प्रेमळ व ऋजु अंतःकरणाची तत्काळ खातरी झाली.

कीर्तन आटोपल्यावर राजा तुकारामाचा निरोप घेऊन आपल्या

M. S. NIMKAR

मुक्कामास गेला; व तेथून उठून रानांत एकांतीं जाऊन बसला; आणि तुकारामाच्या बोधाचें मनन करूं लागला. त्याचे प्रधान त्याच्याकडे येऊन ही अशी उपरति आपणास झाली हें चांगलें नव्हे असा त्याशीं बुद्धिवाद करूं लागले. पण त्यानें त्यांस असें निक्षून सांगितलें कीं, तुम्ही कोणी माझ्याकडे येऊं नका. तुम्हाला वाटेल तशी माझ्या राज्याची व्यवस्था करा. मला त्यांत इतःपर मुळींच मन घालणें नाहीं. आयुष्य क्षणभंगुर आहे. तें केव्हां संपेल याचा नेम नाहीं. यास्तव जोंपर्यंत मी हयात आहें तोंपर्यंत माझ्या जन्माचें सार्थक्य मला केलें पाहिजे. राज्यादि ऐहिक जंजाळांच्या पाठीस लागून मी मोक्ष-सुखास अंतरावें हें मला मुळींच चांगलें वाटत नाहीं. या प्रमाणें राजाचें भाषण ऐकून प्रधानमंडळीस मोठी चिंता उत्पन्न झाली; आणि त्यांनीं ही सगळी हकीकत राजाची मातुश्री जिजाबाई हीस लिहून कळविली. तिच्या कानीं ही आपल्या पुत्राची वार्ता पडतांच ती अ-त्यंत शोकाकुल झाली, आणि शिबिकेंत बसून लगबगीनें लोहगांवास आली. तेथें येतांच आधीं तुकारामाचें दर्शन घेऊन तिनें त्याला हात जोडून व पदर पसरून अशी विनंति केली कीं, स्वामीमहाराज शिवाजी हा माझ्या पोटीं एकुलता एक मुलगा आहे. तो आपलें कीर्तन ऐकून विरक्त झाला, आणि राज्य सोडून वनांत जाऊन बसला. आतां त्यानें संपादलेलें राज्य कोण संभाळील बरें ! तें पुनः यवनांच्या हातीं जा-ऊन गरीब हिंदु प्रजेस त्या विधर्मीयांचा जाच पुनरपि सोसावा लागेल. बरें शिवाजीच्या पोटीं पुत्रसंतान असतें तर मला एवढा खेद वाटला नसता. पण तेंही नाहीं. तेव्हां आतां माझ्या कुळाचा क्षय होणार आहे. याकडे स्वामींनीं कांहीं तरी नजर पुरवून त्यास राज्य न सो-डण्याविषयीं बोध करावा. हें तिचें नम्रपणाचें व विनयाचें भाषण ऐ-कून तुकारामानें तिचें आश्वासन केलें आणि सांगितलें कीं, शिवाजी

M. S. NIMKAR

नेहमींप्रमाणें आज रात्रीं कीर्तनास येईल. त्या वेळीं मी त्याला चार गोष्टी सांगून त्याचें मन पुनः संसाराकडे लागेसें करितों. परंतु तूं मात्र आजपासून विठ्ठलाची भक्ति करावी; आणि त्यानेंही देवास कधीं विसरूं नये.

ह्याप्रमाणें तजवीज करून जिजाबाई रात्रीं तुकारामाच्या कीर्तनास येऊन बसली. इकडे शिवाजीही नित्यनियमाप्रमाणें कीर्तनास आला. या प्रसंगीं त्यानें कर्मकांडाचें प्रयोजन काय आहे तें सांगून, ज्यानें त्यानें आपआपल्या धर्माप्रमाणें वर्तन करावें, यांतच खरें श्रेय आहे असें प्रतिपादन केलें. हरिभक्तीसाठीं संसाराचा त्याग करून रानावनांत जाऊन बसण्याचें कांहींएक कारण नाहीं. जनांत राहून आपला संसार नेकीनें व माणुसकीनें चालवून आपल्या बांधवांच्या सुखांत स्वशक्त्यनुसार भर घालण्यास अहर्निश झटावें, यांतच खरा मर्दपणा आहे. आपल्या सभोंवतालील जनांची सर्व प्रकारें वाईट स्थिति प्रतिक्षणीं दृष्टीस पडत असतां, ती सुधारण्याविषयीं आपल्याकडून होईल तेवढी खटपट करणें हें आपलें परम कर्तव्य आहे, असें असतां अशा विपन्न जनांचा त्याग करून केवळ स्वमोक्षासाठीं गिरिकुहरांत जाऊन बसण्यांत मुळींच पुरुषार्थ नाहीं; आणि स्वजनकल्याणहेतूनें संसारांत रहावयाचें झटलें झणजे गृहस्थाश्रमासारखा दुसरा आश्रम मनुष्यास हितप्रद होणें नाहीं. जगास कंटाळून, बायकामुलांचा त्याग करून व अंगास राख फांसून जे विरक्त होतात, त्यांच्या हातून आपल्या एकंदर इंद्रियांचें दमन न होऊन ते पुनः पुनः मोहवश होतात आणि जनांच्या अधिक्षेपास पात्र होतात. अशा विटंबना पावणाऱ्या मनुष्यास कोणीच मानिनासा होतो. व तो खऱ्या मोक्षसुखासही आंचवतो. तेव्हां तात्पर्य काय कीं, गृहस्थाश्रमाचा त्याग करून गोसावी बनून, इकडे तिकडे फिरत रहा-

ण्यापेक्षां संसरांत राहून नीतीनें वागावें, व परोपकार आणि हरिभक्ति करण्यांत आयुष्य घालावावें हें विशेष चांगलें. याप्रमाणें सर्वसाधारण बोध करून **तुकारामानें** राजाच्या कर्तव्याविषयीं थोडेंसें विवेचन केलें. त्यांत त्यानें असें दाखवून दिलें कीं, राजा जर सदाचारी व प्रजापालनदक्ष असला तर त्याच्या हातून लोककल्याण पुष्कळ होण्यासारखें असतें. पुराणांतरीं वर्णिलेल्या **अंबरिष, जनक, धर्म** इत्यादि राजर्षींचीं उदाहरणें देऊन त्यानें असें सिद्ध केलें कीं, हरिभक्ति व सद्वर्तन साध्य करण्याठीं राजानेंसुद्धां स्वराज्यत्याग करण्याची गरज नाहीं. हा असा अनेक दृष्टांत देऊन मोठ्या कळवळ्यानें केलेला सद्बोध **शिवाजी** राजानें ऐकला तेव्हां त्याची वृत्ति अगदीं तटस्थ होऊन गेली. त्यानें केलेला एकंदर बोध सत्य असून तदनुसार वागण्यांतच खरें हित आहे असा राजाच्या बुद्धीचा निर्धार झाला; आणि मग **तुकारामाच्या** आणि आपल्या आईच्या पायांवर मस्तक ठेवून तो आपल्या गांवीं परत गेला; व आपला स्वराज्यसंपादनाचा स्तुत्य क्रम त्यानें पुनरपि चालविला.

या एका गोष्टीवरून **तुकारामाच्या** अंगी वाक्सामर्थ्य किती अप्रतिम होतें, व त्याची जनांस बोध करण्याची शैली किती उत्कृष्ट होती तें पूर्णपणें ध्यानांत येतें. अशाप्रकारें श्रोतृजनांची चित्तवृत्ति पाहिंजे तेव्हां मनास वाटेल तशी पालटण्याचें सामर्थ्य ज्या महापुरुषाच्या अंगीं असतें त्याच्या हातून अपरिमित जनहित होण्यासारखें असतें हें उघड आहे. स्वतांचें आचरण अत्यंत शुद्ध प्रकारचें राखून जनांस बोध करण्याचें असें अलौकिक सामर्थ्य ज्याच्या अंगीं असतें त्यास जगद्गुरु ह्मणण्यास कांहींएक हरकत नाहीं. पुनः **तुकारामाच्या** अंगीं दुसरा असा अलोकसामान्य गुण होता कीं, त्यास आपला शिष्य परिवार वाढावा अशी इच्छा मुळींच नव्हती. ती त्याच्याठायीं

यत्किंचित् तरी असती तर त्यानें शिवाजी राजा आपण होऊन त्याच्यापाशीं आला असतां, त्यास त्यानें 'सद्गुरु रामदासाचें भूषण। तेथें घाली मन चळों नको' ॥ असा निस्पृहतेचा उपदेश त्याला केला नसता.

ह्याप्रमाणें शिवाजी राजाच्या मनांत तुकारामाविषयीं पूज्यबुद्धि उत्पन्न होऊन हरिभक्तीकडे त्याच्या मनाचा ओढा विशेष झाल्या दिवसापासून तुकारामाचें कीर्तन ऐकण्याची संधि मिळाल्यास तो ती व्यर्थ दवडीत नसे. एके समयीं तुकारामास कोणीं भाविक लोकांनीं पुण्यास आणून त्याचीं कीर्तनें घरोघर करविण्याचा क्रम आरंभिला. या वेळीं शिवाजी सिंहगडावर होता. त्याला हें वर्तमान कळल्यावरून तो नेहमीं रात्रीचा गडावरून पुण्यास कीर्तन ऐकावयास येऊं लागला तो रात्रीचा गांवांत येतो, असें यवनांस कळतांच ते त्याच्या पाळतीवर राहिले. एके दिवशीं एका वाण्याच्या घरीं कीर्तन असून शिवाजी तें ऐकावयास येणार आहे, अशी वित्तम बातमी चाकणच्या किल्लचावरील यवनांस कळतांच त्यांनीं दोन हजार पठाण शिवाजीस धरून आणण्याकरितां त्या ठिकाणीं पाठविले. त्यांनीं त्या वाण्याच्या घरास वेढा दिला. त्यांनीं शिवाजीस पूर्वी कधींही पाहिलें नसल्यामुळें कीर्तनांतील एकंदर लोकांस पकडून नेण्याचा विचार केला. इकडे कीर्तन ऐकावयास बसलेले लोक अगदीं घाबरून जाऊन गलबला करूं लागले. तुकारामानें गडबड कशाची म्हणून विचारतां लोकांनीं त्यास तें संकट निवेदन केलें, आणि म्हटलें कीं, शिवाजी महाराजांस येथून पळविण्याची आज्ञा व्हावी. तेव्हां तुकाराम त्यांस म्हणाला कीं, कीर्तन चाललें असतां मध्येंच उठून जाऊं नये, असें आहे. त्यांत आणखी आज एकादशी आहे. तर अशा समयास आपणांसर्वांस मरण आलें तर आमचें मोठें भाग्यच समजावें.

विठ्ठलाच्या भक्तींत गुंतलें असतां मरण आलें तर कैवल्यप्राप्ति होऊन जन्ममरणाची एरझारा चुकेल. यासाठीं येथून कोणींही निघून जाऊं नये. असें ह्मणून त्यानें विठ्ठलनामाचा गजर करून देवाचा परम सद्गदित अंतःकरणानें धांवा चालविला. इकडे शिवाजीराजाही कीर्तनांतून उठून न जाण्याचा निर्धार करून जागच्या जागीं बसून राहिला. तेव्हां त्याच्या परिवारापैकीं एका इमानी नोकरानें आपल्या धन्यावर व कीर्तनास बसलेल्या एकंदर लोकांवर आलेल्या या संकटाचें निवारण करण्याची अशी युक्ति योजली कीं, तो राजाचा शिरपेंच वैगरे पोषाख चढवून एका घोड्यावर बसून यवनांस दिसे अशा रीतीनें तेथून निसटून गेला. त्याला असा हळूच भरधांव घोडा टाकून पळून जातांना पाहून यवनांला वाटलें कीं, हा शिवाजीच पळून जात आहे. ह्मणून त्यांनींही आपले घोडे त्याच्या मागोमाग भरधांव सोडले. ती चांदणीरात्र असल्यामुळें तो मराठा स्वार जिकडे पळत गेला त्या दिशेनें त्यांनीं त्याचा पुष्कळ वेळपर्यंत पाठलाग केला. परंतु तो कांहीं केल्या हातीं लागेना. शेवटीं चंद्र अस्तास जाऊन चोहोंकडे काळोख पडला. इतक्यांत तो स्वारही कोठें आडवाटेनें निसटून पार निघून गेला. पठाणाच्या घोड्यांस पुढें मार्ग सांपडेना. इतक्यांत मोठें हींव सुटून त्यांची अगदीं तारंबळ उडाली.

इकडे वाड्यास वेढा घालणारे सर्व पठाण निघून गेल्यावर श्रोते मंडळीचीं मनें स्वस्थ होऊन ते देवाचा जयजयकार करूं लागले; आणि कीर्तन आटोपल्यावर सर्वजण निर्धास्तपणें आपआपल्या घरीं गेले. शिवाजीही तुकारामाचा निरोप घेऊन आपल्या परिवारासह सिंहगडावर निघून गेला. हें अरिष्ट देवानें शिवाजीचें रूप धारण करून येऊन, त्या पठाणांस आपल्यामागें धांवावयास लावून निवारण

केलें, असा भाविक लोकांचा त्या वेळीं समज झाला; आणि महिपतीनें तुकारामचरित्रांत व मल्हारराव चिटणीसानें शिवाजीच्या बखरींत ह्याच समजुतीप्रमाणें सदरील गोष्ट सांगितली आहे. परंतु आपल्या धन्याचा जीव वांचविण्यासाठीं आपले स्वतांचे प्राण संकटांत घालून एकादें साहस करण्यास तयार होणाऱ्या स्वामिभक्त शूर पुरुषांची कमताई त्या काळीं मुळींच नव्हती. असे पुरुष शिवराजाच्या पदरीं होते ह्मणूनच त्याला यवनांच्या हातचा मुलुख हिसकावून घेऊन स्वराज्यस्थापना करितां आली. असो.

ह्याप्रमाणें यवनांच्या अगदीं तावडींत सांपडलों असतां आपला बचाव मोठ्या विलक्षण रीतीनें झाला असें पाहून शिवाजीची तुकारामावर अधिकच श्रद्धा बसली. पुढें तुकारामाचें देहावसान होईपर्यंत तो त्याचें कीर्तन संधि सांपडे तेव्हां ऐकत असे. अशा विरक्त साधुपुरुषाचें आपण उतराई कसें व्हावें हा विचार त्याच्या मनांत नेहमीं येई. त्याला कांहीं द्रव्य द्यावयास नेल्यास तो त्याचा निक्षून अव्हेर करितो, हें त्यास स्वानुभवावरून चांगलें ठाऊक होतें. तरी एके वेळीं त्याचा देह गांवाजवळ मुक्काम असतां त्यानें अशी युक्ति केली कीं, एका बैलावर दोन मण धान्याची गोणी घालून व स्वतः गरीब मनुष्याचा वेष धारण करून त्यानें संध्याकाळच्या सुमारास तो बैल तुकारामाच्या घराशीं हांकून आणला. त्या वेळीं तुकाराम हातांत स्मरणीघेऊन आपल्या घरासमोरील वृंदावनांत नामस्मरण करीत बसला होता. त्याला हा वेशधारी पुरुष ह्मणाला कीं, स्वामीमहाराज हें धान्य मी स्वकष्टानें मिळवून आपल्यासाठीं आणलें आहे. तरी आपण हें घेऊन आपल्या घरीं सांठवून ठेवावें, एवढेंच या दासाचें आपल्या पायांपाशीं मागणें आहे. असें ह्मणून त्यानें ती बैलाच्या पाठीवरील गोणी त्याच्या अंगणांत लोटून व

तुकारामाच्या पायांवर मस्तक ठेवून तेथून लागलीच निघून गेला. तुकारामानें त्याच्या तोंडाकडे पाहतांच त्याला ओळखलें. परंतु त्या वेळीं त्यास ओळख दिल्यास त्याच्या प्रेमाचा भंग होईल, असें मनांत आणून तो उगीच वसला. तो तें धान्य तेथें ठेवून गेल्या वर तुकारामानें अवलीस हांक मारून म्हटलें कीं, हें धान्य शिवाजी राजानें येथें आणून ठेवलें आहे; तरी यांतून आजच्या दिवसापुरतें घेऊन बाकीचें ब्राह्मणांस वांटून दे. आपण हें सगळें धान्य घेतल्यास आपलें सुकृत नष्ट होईल. हे त्याचे शब्द ऐकून अवलीस फार राग आला; आणि ती आपल्या कपाळावर हात मारून घेऊन म्हणूं लागली कीं, याला ही काय अवदशा आठवली आहे न-कळे. घरीं अवचित धान्याची गोणी आली असून ती पोरें उपाशीं मरताहेत त्यांस खाऊं देण्याचें सोडून हा ती ब्राह्मणांस वांटून दे म्हणून सांगतो. याला म्हणावें तरी काय? तरी नवऱ्याच्या आज्ञेप्रमाणें त्या साध्वीनें तें धान्य निरुपायास्तव ब्राह्मणांस वांटून दिलें!

याप्रमाणें शिवाजी राजाच्या चित्तांत तुकारामाविषयीं आदरबुद्धि उत्पन्न होऊन तो त्याची महासाधूंत गणना करूं लागला; तरी त्याची रामदासावरची श्रद्धा मुळींच कमी झाली नव्हती. हा रामदासही त्या काळीं एक मोठा देवभक्त होता. तो मोठा विरक्त असून एका रामावांचून सर्व देवता त्याला तुच्छ वाटत असत. पंढरीच्या वारकऱ्यांनीं त्याला पंढरीस विठोबाच्या दर्शनास बोलाविलें असतां तो म्हणे कीं, माझा राम सर्वत्र आहे. मला पंढरीस येण्याची आवश्यकता वाटत नाहीं. परंतु एके प्रसंगीं तुकारामाच्या एका अनुयायानें त्यास अनेक प्रकारीं विनवणी करून पंढरीस आणलें. त्या वेळीं तेथलें तें देवस्थान पाहून व गांवोगांवच्या जमलेल्या मोठमोठ्या सं-

तांची भक्ति पाहून तो केवळ चकित झाला. त्यांचीं भजनें, कीर्तनें, गोपाळकाले वगैरे प्रेमळ भक्तीचे प्रकार पाहून त्याचें चित्त अगदीं तल्लीन झालें. त्याचप्रमाणें तेथें जमलेले निरनिराळे संत परस्परजातिप्रकरणीं वगैरे भिन्नत्व मुळींच मनास न आणितां, परस्परांस समानबंधुत्वाच्या नात्यानें आदरपूर्वक नमन करितांना व प्रेमभावानें आलिंगनें देतांना पाहून त्याच्या मनांत स्वजातीच्या उच्चत्वाची वगैरे थोडीशी आढ्यता होती ती समूळ नष्ट होऊन त्याचें मन विकास व सुप्रसन्नता पावलें. याप्रमाणें **रामदासा**च्या अंगीं खरी निराभिमानता बाणून तो **पंढरी**च्या वारकऱ्यांचीं भजनें व कीर्तनें ऐकण्यासाठीं सगळा उत्सव संपेपर्यंत तेथें राहिला. एकादशीच्या दिवशीं वाळवंटावर निरानिराळ्या संतांनीं कीर्तनें केलीं तीं ऐकण्यासाठीं तो गेला असतां, तेथें प्रथमतः **तुकारामा**चें दर्शन त्यास झालें. तेथें **तुकारामा**चें कीर्तन चाललें असून हजारों यात्रेकरू तें श्रवण करण्यास बसले होते. त्यांत **रामदास**ही जाऊन बसला. त्या समयीं त्याचें तें अप्रतिम वक्तृत्व व आबालवृद्धांस समजे अशा रीतीचा बोध करण्याची अलौकिक शैली पाहून **रामदास** अगदीं थक्क होऊन गेला; आणि त्याच्या कीर्तनश्रवणानें श्रोतृजनांच्या हृदयांत भक्तिरसाचे कल्लोळ उसळून ते देहभान विसरून प्रेमभरानें टाळ्या चुटक्या वाजवून दीर्घस्वरानें नामोच्चरण करूं लागले, तेव्हां तर **रामदास** केवळ विदेही होऊन राहिला. याप्रमाणें तीन प्रहर रात्र उलटेपर्यंत कीर्तन चाललें होतें. तरी श्रोतेमंडळीपैकीं कोणीही हलला नाहीं, किंवा कोणास क्षणभरसुद्धां डुलकी आली नाहीं. हा त्या महासाधूचा अपूर्व वाक्प्रभाव पाहून **रामदासा**च्या मनांत त्याच्याविषयीं आदरबुद्धि उत्पन्न झाली; आणि त्याच्या कीर्तन. श्रवणाचा अमूल्य लाभ ज्यांस नेहमीं होत असेल ते धन्य पुरुष होत, असें तो ह्मणूं लागला. ऐणेंप्रमाणें **रामदासा**च्या चित्तांत **पंढरी**च्या

देवस्थानाचें महात्म्य पूर्णपणें वर्णून तुकारामसाधूविषयीं त्याच्या मनांत पूज्यताबुद्धि उत्पन्न झाली. असें सांगतात कीं, तुकारामाचें कीर्तन झालें त्याच्या दुसऱ्या दिवशीं कांहीं संतमंडळीच्या आग्रहावरून रामदासानेंही पंढरीस कीर्तन केलें. तें ऐकण्यास तेथले मोठेमोठे वैदिक ब्राह्मण जमले होते. पण तुकारामाचें कीर्तन ज्यांस ऐकावयास मिळत असे त्यांस तें अगदीं फिकें वाटलें. रामदास मोठा बुद्धिवान् व विचारी असल्यामुळें त्यानें वेदांतमताचा ऊहापोह उत्कृष्ट प्रकारें केला. पण जो भक्तिरस तुकारामाच्या कीर्तनांत उचंबळत असे तसा त्यांत कांहींएक उत्पन्न झाला नाहीं, असो.

पुढें पुनः एक वेळ रामदास आपल्या शिष्यमंडळीसह पंढरीस गेला. या वेळीं त्याच्याबरोबर शिवाजीराजाही गेला होता. देवदर्शन घेतल्यावर वाळवंटांत तुकारामाचें कीर्तन चाललें होतें तें ऐकण्यासाठीं सगळे तिकडे गेले. रामदासास पाहून सगळी संतमंडळी त्यास भेटण्यास उभी राहिली. परस्पर आलिंगनें व नमनें झाल्यावर रामदास तुकारामाचें कीर्तन ऐकावयास बसला. तुकारामानेंही इतरांबरोबर त्यास साष्टांग दंडवत घालून प्रेमानें आलिंगन दिलें. इतक्यांत शिवाजीराजाही त्याचें कीर्तन ऐकण्यासाठीं तेथें आला, आणि सर्व साधुसंतांस नमस्कार करून आपल्या प्रधानादि परिवारासह कीर्तनास बसला. कीर्तनास नेहमींप्रमाणें रंग येऊन सर्व श्रोतृवृंद केवळ विदेही झाला. या वेळीं त्यानें पुढील अभंग म्हटले असें महिपति संतविजयांत लिहितोः—

उजळलें भाग्य आतां । अवघी चिंता वारली ॥ १ ॥
संतदर्शनें हा लाभ । पद्मनाभ जोडला ॥ २ ॥
संपुट हें हृदयपेटी । करूनि पोटीं साठवूं ॥ ३ ॥
तुका ह्मणे होता ठेवा । तो या भावा सांपडला ॥ ४ ॥

करूं ऐसें पाठांतर । करुणापर भाषणें ॥ १ ॥
जिहीं केला मूर्तिमंत । ऐसा संतप्रसाद ॥ २ ॥
सोज्वळ केला पाठ । आइत्या निटा मागिल्या ॥ ३ ॥
तुका ह्मणे घेऊं धांवा । करो हावा ते जोडी ॥ ४ ॥
पृथक मी सांगूं किती । धर्म नीति सकळां ॥ १ ॥
अवाघियांचा एक ठाव । शुद्ध भाव विठ्ठलीं ॥ २ ॥
क्षराक्षरांचा भाग । करा लाग पंढरी ॥ ३ ॥
तुका ह्मणे आगमींचें । मथिलें साचें नवनीत ॥ ४ ॥
अंतरींचें बीज प्रकाशलें ज्योति । मुळींची जे ज्योति आच्छादिली ॥ १ ॥
तेणें हा आनंद आनंदीं नसमाये । उपमा यासी काय देऊं सुखा ॥ २ ॥
भावाचें बोलिलें निर्गुण संचलें । तें हें उभें केलें विटेवरी ॥ ३ ॥
तुका ह्मणे आह्मा विसावा पंढरी । प्रेमाची हे थोरी सांठवण ॥ ४ ॥

रामदासानें त्याचें तें अप्रातिम कीर्तन ऐकून सभोंवतालच्या मंडळीस ह्मटलें कीं, आज मीं **तुकारामाचें** कीर्तन ऐकून धन्य झालों; आणि याप्रमाणें प्रेमभरित चित्तवृत्ति झाली असतां **रामदासाचे** पुढीलप्रमाणें हृदयोद्गार निघाले आहेतः—

सुखें वाढिती ते मुखें संतसाधू ॥ असंभाव्य हा ज्ञानबोधू अगाधू ॥
रुची भोजनाची मिठी प्राप्त झाली ॥ भले जेविती वृत्ति त्यांची मुराली ॥ १ ॥
कितीएक ते स्वाद नाना प्रकारें ॥ महा योग्यते जेविती श्रोत्रद्वारें ॥
मनामाजि संतोष तो भोजनाचा ॥ गळाल्या महा मौनचत्वारिंवाचा ॥ २ ॥
कितीएक तीं सारिलीं स्थूळ भक्षें ॥ बहुतां परींचीं बहूतीं सलक्षें ॥
बरा वेळिला भात तो सुक्षमेचा ॥ सुवासेंच भावीतसे साधनाचा ॥ ३ ॥
बहु वृत्तिच्या कितीएक शाखा ॥ कितीएक मंत्रावळी लोणग्याखा ॥
वरार्चें क्षिरी वाढिल्या कामनेच्या कितीएक तीर्थावळी रायत्याच्या ॥ ४ ॥
रुचीची कढी सद्यदध्योदनें ते ॥ सुवासें जळें निर्मळें घेति स्वांतें ॥
अशा भोजनें पालटे सर्व काया ॥ ह्मणे दास कल्याण हे रामराय ॥ ५ ॥

दुसरे दिवशीं **रामदासानें** संतांच्या आग्रहावरून कीर्तन केलें. या प्रसंगीं त्यानें भक्तिमहात्म्याचें वर्णन मोठें सरस करून श्रोतृसमुदायास अगदीं थक्क करून सोडलें असें ह्मणतात. द्वादशीच्या

दिवशीं शिवाजीराजानें विठोबाची महापूजा करून पुष्कळ ब्राह्मणांस भोजन घातलें. नंतर तिसरे प्रहरीं पुराणास सुरुवात झाली. हें पुराण रामदासाची शिष्य आकाबाई हिनें वाचलें असें म्हणतात. पुराणाची पोथी रामदासकृत दासबोध होता. त्यांतील एक एक ओवी आकाबाई वाची आणि तिचें स्पष्टीकरण रामदास करी; आणि मधून मधून संतमंडळी शंका काढी त्यांचें समाधान तो करीत असे. या श्रवण करणारांमध्यें तुकारामही होता. असो तर याप्रमाणें पुनः एक वेळ पंढरीचें महात्म्य डोळे भरून पाहून व तुकारामाचें कीर्तन ऐकून रामदास आणि शिवाजीराजा हे स्वस्थानीं गेले.

ह्याप्रमाणें तुकारामाचा रामदासाशीं दृढ परिचय झाल्यावर रामदासानें रामनवमीचा उत्सव मोठ्या थाटाचा केला; तेव्हां इतर संतमंडळीबरोबर त्यानें तुकारामासही आमंत्रण पाठविलें. त्याप्रमाणें तुकारामानें त्या उत्सवास जाऊन रामदासाच्या आग्रहास्तव तेथें एक दिवस कीर्तनही केलें.

या नंतरचा त्यांच्या मुलाखतीचा प्रसंग म्हटला म्हणजे शिवाजी-राजानें परळीच्या गडावर एक मोठा राममठ बांधून रामदासास तेथें आग्रह करून नेल्या नंतरचा होय. राजानें या समयीं येथें सव्वा लक्ष ब्राह्मणांस भोजन घातलें; आणि महाराष्ट्रांतील आसपासच्या सर्व संत मंडळीस बहुमानपूर्वक बोलावून आणून त्यांचा यथोचित आदरसत्कार व संभावना केली. इतर संतांबरोबर या वेळीं तुकारामा-सही आमंत्रण गेलें. राजाला तुकारामाचा विरक्त स्वभाव माहीत होता; तरी त्यानें रामदासाच्या आग्रहावरून पुनः एकवार शिबिका ा कारकून त्याला घेऊन येण्यासाठीं पाठविले. कारकुनांनीं तुकारा-गाकडे येऊन निरोप सांगितला कीं, परळीच्या गडावर राजानें मोठा ठ बांधून तेथें रामदासस्वामीस आणून ठेविलें असून हल्लीं त्या

ठिकाणीं मोठा संतमेळा जमावयाचा आहे, तरी आपणासही स्वामीचें बोलावणें आहे. हा निरोप ऐकतांच तुकारामास परम संतोष वाटून तो तत्काळ परळीस जावयास निघाला. कारकुनांनीं त्यास शिबिकेंत बसण्याविषयीं पुष्कळ विनंति केली, तरी तो तींत मुळींच बसला नाहीं. तो आणि त्याच्या जवळ नेहमीं असणारे दुसरे चवदा वैष्णव चालतच परळीस गेले. तुकाराम येतो आहे अशी वर्दी राजास पोंचतांच तो त्याला सामोरा आला, आणि त्याला साष्टांग दंडवत घालून व गळ्यांत पुष्पहार घालून त्याच्या कपाळास त्यानें बुका लाविला. गडावर आल्यावर त्याची आणि रामदासाची दृष्टादृष्ट होतांच उभयतांस मोठा आनंद वाटला, आणि तुकारामानें दंडवत घालतांच रामदास उठून त्याला मोठ्या प्रेमानें भेटला. या वेळीं तुकारामानें एक अभंग म्हटला, तो हाः—

देशावरासी आलों आतां ॥ लाभ कोणता याहूनी ॥ १ ॥
प्रेम चित्तीं आनंद झाला ॥ जीव धाला दर्शनें ॥ २ ॥
भाग्यें झाली संतभेट ॥ आवड पोटीं दुणावे ॥ ३ ॥
तुका म्हणे श्रम केला ॥ तितुका आला फळासी ॥ ४ ॥

या उत्सवप्रसंगीं राजानें मोठमोठ्या वैदिकांस व पंडितांस बोलावून आणलें असून त्यांची मोठी सभा भरून तींत नानाप्रकारची ज्ञानचर्चा झाली असें म्हणतात. दिवसास भोजनसमारंभ होऊन ब्राह्मणांस दक्षिणा वांटल्यावर रात्रीस कीर्तनाची तयारी केली. याप्रसंगीं रामदासाच्या आज्ञेवरून खुद्द राजाचें आपल्या पायांत घुंगुर बांधून कीर्तन केलें असें महिपति म्हणतो. राजाचें कीर्तन आटोपल्यावर रामदासाच्या दुसऱ्या कित्येक शिष्यांचीं कीर्तनें झालीं. नंतर दुसरे दिवशीं पुनः तीन प्रहर दिवस उलटल्यावर कीर्तनास आरंभ होऊन कित्येक मोठमोठ्या संतांची कीर्तनें झालीं, आणि शेवटीं रात्रीच्या समयास

तुकाराम रामदासाच्या आग्रहावरून कीर्तनास उभा राहिला. तेव्हां त्या उत्सवास आलेले एकंदर लोक त्याचें कीर्तन ऐकावयास जमा झाले. रामदास व शिवाजी यांस परमानंद झाला, आणि ते मोठ्या आवडीनें त्याचें कीर्तन ऐकूं लागले. या प्रसंगाच्या तुकारामाच्या कीर्तनास अपूर्व रंग येऊन सर्व संत व पंडित तल्लीन होऊन गेले; आणि तो अप्रतिम कीर्तनकार आहे अशी सर्वांची खात्री झाली. या वेळीं तुकारामानें तात्कालिक स्फूर्तीनें झटलेले पुष्कळ अभंग महिपतीनें संतविजयांत दिले आहेत. त्यांपैकीं सहा येथें देतोः—

घोंटवीन लाळ ब्रह्मज्ञान्या हातीं ॥ मुक्ता आत्मस्थिति सांडवीन ॥ १ ॥
सांडवीन तपोनिधि अभिमान ॥ यज्ञ आणि दान लाजवीन ॥ २ ॥
ब्रह्मभूत काया होतसे कीर्तनीं ॥ भाग्यें तरी ऋणी देवा ऐसा ॥ ३ ॥
तीर्थभ्रमकाशी आणीन आळस ॥ कडू स्वर्गवास करीन भोगें ॥ ४ ॥
धन्य ह्मणवीन या लोकींच्या लोकां ॥ भाग्यें आह्मीं तुका देखियेला ॥ ५ ।
सकळां लागोनी हेचि विनवणी ॥ मस्तक चरणीं ठेवीतसें ॥ १ ॥
श्रोतेवक्ते तुह्मी सकळही जन ॥ बरें पारखून बांधा गांठीं ॥ २ ॥
फोडिलें भांडार धन्याचा हा माल ॥ मी येथें हा माल भारवाही ॥ ३ ॥
तुका ह्मणे चाल झाली चहूंदेशीं ॥ निवडला कशीं खरा माल ॥ ४ ॥

भावें गावें गीत । शुद्ध करूनियां चित्त ॥ १ ॥
जरी तुज व्हावा देव । तरी हा सुलभ उपाव ॥ २ ॥
करीं मस्तक ठेंगणा । लवें संतांच्या चरणां ॥ ३ ॥
आणिकाचे कानीं । गुणदोष मना नाणी ॥ ४ ॥
वेंची तेंची तें वचन । जेणें राहे समाधान ॥ ५ ॥
तुका ह्मणे फार । थोडातरी परउपकार ॥ ६ ॥

वैष्णवांची कीर्ती गाइली पुराणीं । साहीं अठरा जणीं चहूं वेदीं ॥ १ ॥
ऐसें कोणी दावा ग्रंथांचे वाचक ॥ कामिंष्ठ धार्मिक पुण्यशील ॥ २ ॥
आदिनाथ शंकर नारद मुनीश्वर ॥ शुका ऐसा थोर कोणी नाहीं ॥ ३ ॥
तुका ह्मणे मुगुटमणी हरिभक्ति ॥ आणिक विश्रांति आरतीया ॥ ४ ॥

विठ्ठल विठ्ठल चित्तीं ॥ गोड लागे गातां गीतीं ॥ १ ॥
आह्मा विठ्ठल जीवन ॥ टाळ चिपोळिया धन ॥ २ ॥

विठ्ठल विठ्ठल हे वाणी ॥ अमृत संजीवनी ॥ ३ ॥
नित्य रंगाल पा रंगीं ॥ तुका विठ्ठल सर्वांगीं ॥ ४ ॥
भाग्यवंत ह्मणों तयां ॥ शरण गेले पंढरिराया ॥ १ ॥
तरले तरती हा भरवसा ॥ नाम धारकाचा ठसा ॥ २ ॥
भुक्तिमुक्तीचें हें स्थळ ॥ भोव्याभाविकां निर्मळ ॥ ३ ॥
ऐसें गाईलें पुराणीं ॥ तुका ह्मणे वेदवाणी ॥ ४ ॥

याप्रमाणें कीर्तन चाललें असतां मध्येंच **गागापंडित** यानें अशी शंका काढिली कीं; हरिकीर्तनाचा महिमा कोणत्या श्रुतींत वर्णिला आहे बरें ? **तुकाराम** जातीचा शूद्र असल्यामुळें त्याला श्रुतीचें ज्ञान नाहीं. ह्मणून हा कांहींतरी बोलत आहे. यांचें बोलणें सहसा सत्य नव्हे. या शंकेचें समाधान **वामनपंडित** यानें पुढील श्लोक ह्मणून केलें असें **महिपती** ह्मणतो:—

वेदींही हरि कीर्तनींच माहिमा केला असे आदरें ॥
कोठेंसा तरी विष्णुसूक्त अवघें शोधोनि पाहा बरें ॥
त्या मध्येंच तृतीय वर्गहि भवान् मित्रो असे त्या पहा ॥
त्यामध्यें तिसरी ऋचा तंव तमुस्तोर नामें पहा ॥ १ ॥
जयाची वदे पूर्ण वेदांत वाणी ॥ ह्मणावें कसें हो तया लागीं वाणी ॥
परब्रह्मरूपीं असा हा तुकावा ॥ तयाचे तुकीं कोण ऐसा तुकावा ॥ २ ॥

हें **वामनपंडिताचें** वचन ऐकून **गागापंडित** कुंठित झाला. तरी तो आणखी ह्मणाला कीं, ही सारी मंदजनांची सभा आहे. हींत सगळ्यांचें मत एकच असावयाचें. यावर **तुकारामानें** पुढील अभंग ह्मटला:—

शास्त्रांचें जें सार वेदाची हे मूर्ति ॥ तो माझा सांगाती प्राणसखा ॥ १ ॥
ह्मणवोनि नाहीं आणिकाचा पांग ॥ सर्व झालें सांग नामें एका ॥ २ ॥
सगुण निर्गुण हीं जयाचीं अंगें ॥ तोचि आह्मासंगें क्रीडा करी ॥ ३ ॥
तुका ह्मणे आह्मी विधीचे जनिते ॥ स्वयंभ आयिते केले नोहे ॥ ४ ॥

याप्रमाणें **गागापंडितानें** शंका काढल्यामुळें कीर्तनांत थोडासा विरस झाला. तरी **तुकारामानें** सदरील अभंग ह्मणून आपलें विवे-

चन पुढें चालविलें; आणि त्या प्रतिरोधाचें परिमार्जन होऊन श्रोतृजनांची चित्तवृत्ति पुनः भक्तिपरायण व्हावी ह्मणून त्यानें आपलें रसभरित व प्रेमळ वाक्सामर्थ्य इतकें उत्तम प्रकारें प्रगट केलें कीं, सर्वांच्या हृदयांतला विक्षेप विगलित होऊन तेथें वसलेल्या वैदिक व कर्मठ ब्राह्मणांच्या नेत्रांतूनसुद्धां प्रेमाश्रुधारा वाहूं लागल्या. याप्रमाणें बोलतां बोलतां **तुकारामास** प्रेमाचें इतकें भरतें आलें कीं, त्याचा कंठ अगदीं सद्गदित होऊन त्याच्या तोंडावाटे एक शब्दही निघेना. अशी त्याची स्थिति होऊन गेली; तेव्हां तो नुसता टाळ्या वाजवून नाचूं लागला. ही त्याची स्थिति पाहून **रामदास**, शिवाजी व इतर संतमहंत हेही प्रेमभरांत येऊन नाचूं लागले. राजाचे प्रधान व इतर सेवकजन, आणि एकंदर वैदिक ब्राह्मण व पंडित टाळ्या वाजवून नाचूं लागले. फार तर काय पण राजाच्या पदरचे जे मुसलमान नोकर तेथें हजर होते त्यांच्या सुद्धां मनावर **तुकारामाच्या** बोधाचा ठसा उमटून तेही नाचूं लागले. याप्रमाणें कांहीं वेळपर्यंत झाल्यावर शेवटीं **तुकारामानें** आपल्या कीर्तनाचा समारोप करून संतजनांस दंडवत घातला. त्यासरशीं **रामदासानें** उठून त्यास मोठ्या प्रेमानें आलिंगन दिलें. नंतर रीतीप्रमाणें खिरापती वांटल्यावर जमलेले लोक **तुकारामा**चा जयजयकार करीत आपआपल्या स्थानीं गेले.

दुसरे दिवशीं पुनः ब्राह्मणभोजनें होऊन रात्रीस कीर्तनसमारंभ झाला. या वेळीं खुद्द **रामदासानें** कीर्तन केलें. तेंही चांगलें झालें. परंतु त्याच्या वचनांत प्रसाद कमी असल्या कारणानें तीं सामान्य जनांस सहज कळण्यासारखीं नसत. याप्रमाणें आपल्या कीर्तनास रंग येत नाहीं असें पाहून **रामदासानें** आपला असा अभिप्राय प्रगट केला कीं, माझ्या सारख्यानें कीर्तन करून या समारंभाचा एकादा दिवस अडविण्यापेक्षां प्रतिदिवशीं रात्रीं **तुकोबांनींच**

कीर्तन करावें आणि आह्मी सर्वांनीं बसून तें ऐकावें, यांतच आपली आध्यात्मिक उन्नति होईल. हें समर्थाचें ह्मणणें सर्वांस अत्यंत मान्य होऊन त्यांनीं सर्वांनीं मिळून तुकारामास दररोज कीर्तन करण्याविषयीं विनंति केली; व मग सुमारें एक महिना नित्य दिवसास ब्राह्मणभोजनें आटोपल्यावर रात्रीस तुकारामाचें कीर्तन होत असे.

याप्रमाणें सव्वालक्ष ब्राह्मणांची भरती झाल्यावर राजानें तेथें जमलेल्या एकंदर संतमहंतांची संभावना केली. प्रत्येक साधूचे पाय आपल्या हातानें धुवून त्यांची पूजा शिवाजीनें केली, व त्यांस बहुमोल वस्त्रें देऊन त्यांची यथोचित बोळवण केली. ही अशी संतमंडळीची संभावना राजा करतो आहे असें पाहून तुकाराम कोणास न पुसतां हळूच तेथून निघून गेला. तो गेला असें राजाला कळलें तेव्हां तो फारच खंती झाला; आणि रामदासाकडे जाऊन ह्मणूं लागला कीं, तुकारामबाबांची कांहीं तरी यथोचित संभावना करावी अशी मला फार दिवसांपासून इच्छा होती; आणि तो प्रसंग आज प्राप्त झाला आहे असें मनांत येऊन मला मोठा उल्हास वाटत होता. इतक्यांत तुकारामबाबा कोठें नाहींतसेच झाले अशें सेवकजन मला येऊन सांगूं लागले. तेव्हां माझें मन अत्यंत निरुत्साह झालें आहे. मी त्यांला देण्याकरितां चार गांवांची सनदही लिहून ठेविली होती. पण हा माझा हेतु आज असिद्ध राहिला हें पाहून मला फारच वाईट वाटतें. हें राजाचें गाऱ्हाणें ऐकून रामदास हांसून ह्मणाला शीवराया, संतांस त्रैलोक्याचें राज्य देऊं केलें तरी तें त्यांस तुच्छ वाटेल; मग तुझ्या एवढ्याशा देणगीची त्यांस काय परवा ? तुकाराम हा अत्यंत विरक्त पुरुष आहे. त्याला मोठमोठ्या सिद्धींची किंबहुना चारी मुक्तींची सुद्धां परवा नाहीं; तेथें तुझ्या या प्राकृत वित्ताचा किंवा वैभवाचा काय पाड ? त्याची हरिभक्ति केवळ निष्काम आहे.

तुकारामसाधूसारखे महापुरुष या भूतलावर जे अवतीर्ण होतात ते केवळ विश्वाच्या उद्धारासाठींच होत. त्यांना ऐहिक सुखविषयांची किंवा संपत्तीची मुळींच चाड नसते.

येणेंप्रमाणें रामदासानें शिवरायाचें समाधान केलें. तरी त्या साधुनृपवरानें ती लिहून ठेवलेली सनद पुढें तुकारामाच्या मुलांच्या नांवें करून दिली. ती अद्यापि चालू आहे. रा० माडगांवकरांनीं देहूगांवीं जाऊन चौकशी केल्यावरून त्यांला असें आढळून आलें आहे कीं, हल्लीं तुकारामाच्या वंशजांस तीनच गांवांचे उत्पन्न भोगत आहे. एकतर खुद्द देहूगांव; याची हल्लींची जमाबंदी रु० २३१९ रुपये. दुसरा गांव किन्हई; याची जमाबंदी रु० ७८४ आहे. तिसरा गांव एलवाडी; याची जमाबंदी रु० १२०० आहे. *

* प्रसिद्ध विद्वान् पंडित रा० रा० वामनराव दाजी ओक यांनीं निबंधमालाकारांस एक पत्र पाठविलेलें निबंधमालेच्या पांसष्टाव्या अंकांत छापलें होतें. त्यांत त्यांनीं असें प्रतिपादन केलें आहे कीं, तुकारामाच्या अंतकाळीं शिवाजी राजाचे वय फार तर बावीस वर्षांचें होतें. असें असतां तुकारामास आणण्याकरितां 'कारकून घोडे, अबदागिरी वगैरे मोठा लवाजमा' पाठविण्याचें सामर्थ्य शिवाजीस होतें असें वाटत नाहीं. या शंकेचें निरसन अगदीं सोपें आहे. तुकारामाचा अंत शके १५७१ त झाला हें निर्विवाद आहे. या काळापर्यंत शिवाजीनें काय काय केलें होतें तें पाहिले ह्मणजे व पुणें वगैरे गांवांच्या जहागिरीची वहिवाट त्याच्याकडे होती हें ध्यानांत आणलें ह्मणजे वरील शंकेंत कांहीं जीव नाहीं असें कोणाच्याही लक्षांत येईल. सदरील सालापर्यंत शिवाजीच्या हातीं रायगड, चाकण, सिंहगड, पुरंधर, पन्हाळगड, विशाळगड, रांगणा वगैरे किल्ले आले असून, सुपें, कल्याण, राजापूर वगैरे ठिकाणें त्यानें हस्तगत केलीं होतीं. त्याचप्रमाणें या सालापूर्वी त्याला ३००० घोडेस्वार व १०००० मावळे व हेटकरी ठेवण्याचें सामर्थ्य आलें होतें. आणखी असें कीं, शिवाजीचें सामर्थ्य वाढून तो आपल्या मुलखास त्रास देतो असें विजापुरकरांच्या लक्षांत येऊन त्यांनीं शहाजीस दग्यानें पकडून कैदेंत ठेविलें तें शके १५७१ त होय. यावरून शिवाजीचें सामर्थ्य तुकारामाच्या अंतकाळीं केवढें होतें हें चांगलें ध्यानांत येईल.

अंतकाळ.

येथपर्यंत तुकारामाच्या चरित्रांतील मुख्य मुख्य गोष्टींचें निरूपण झालें. आतां या महापुरुषाचा अंत कोणत्या प्रकारें झाला तें थोड्क्यांत सांगूं.

तुकाराम प्रतिवर्षीं आषाढी कार्तिकी एकादशीला पंढरीस जाण्याचा नियम कधींही टळूं देत नसे. परंतु एके प्रसंगीं त्यास शीतज्वर लागून त्याची प्रकृति अगदीं बिघडून गेली; आणि शक्ति क्षीण झाल्यामुळें त्याला चार पावलें सुद्धां चालण्याची ताकद उरली नाहीं. ही आपली अवस्था पाहून तुकारामाच्या चित्तास तळमळ लागून राहिली. आजपर्यंत जो नियम आपल्याकडून चुकला नाहीं, त्यास अंतराय येऊन, पंढरीरायाचें व संतजनांचें दर्शन आपणास होणार नाहीं, हें मनांत येऊन तो अत्यंत खेद करूं लागला. इकडे वार्षिक नियमाप्रमाणें त्याचे चवदाशें अनुयायी वैष्णव पताका घेऊन पंढरीस जाण्याकरितां देहूगांवीं जमा झाले. तेव्हां तुकारामानें त्या सर्वांची सद्गदित अंतःकरणानें भेट घेऊन त्यांस पंढरीस जाण्याविषयीं निरोप दिला; आणि त्यांच्या बरोबर विठोबास छत्तीस अभंगांचें पत्र लिहून दिलें. त्यांपैकीं सोळा अभंग येथें देतों:—

जायाचें शरीर जाईल क्षणांत । कां हा गोपीनाथ पावेचि ना ॥ १ ॥
तुह्मी संत सारे कृपेचे सागर । माझा निरोप फार सांगा देवा ॥ २ ॥
अनाथ अज्ञान कोणी नाहीं त्याला ॥ पायांपें विठ्ठला ठेवीं मज ॥ ३ ॥
तुका ह्मणे जाणे ऐसी करा निरवण । मग तो रक्षण करील माझें ॥ ४ ॥

नव्हे धीर कांहीं पाठवं निरोप । आला तरी कोप येऊ सुखें ॥ १ ॥
कोपोनियां तरी देईल उत्तर । जैसें तैसें पर फिरावूनि ॥ २ ॥
नाहीं तया तरी काय एक पोर । मज तों माहेर आणीक नाहीं ॥ ३ ॥
तुका ह्मणे असे तयामध्यें हित । आपण निवांत असों नये ॥ ४ ॥

विनवीजे ऐसें भाग्य नाहीं देवा । पायांशीं केशवा सलगी केली ॥ १ ॥
धीटपणें पत्र लिहिलें आवडी । पार नेणें थोडी माती माझी ॥ २ ॥

जेथें देवा तुमा नकळेची पार । तेथें मी पामर काय वाणूं ॥ ३ ॥
जैसे तैसे माझे बोल अंगीकारीं । बोबडया उत्तरीं गौरवितों ॥ ४ ॥
तुका म्हणे विटेवरि नीं पाऊलें । तेथें म्यां ठेवियलें मस्तक हें ॥ ५ ॥

सीण भाग हरे तेथींच्या निरोपें । देखिलिया रूप उरी नुरे ॥ १ ॥
इंद्रियांची धांव होईल कुंठित । पावेल हें चित्त समाधान ॥ २ ॥
माहेर आहेसें लौकिकीं कळावें । निढळ बरवें शोभा नेदी ॥ ३ ॥
आस नाहीं परी उरी बरी वाटे । आपलें तें भेटे आपणासी ॥ ४ ॥
तुका म्हणे माझी अविट आवडी । खंडण तांतडी होऊं नेदीं ॥ ५ ॥

कां माझे पंढरी न देखती डोळे । काय हें न कळे पापा यांचें ॥ १ ॥
पाय पंथें कां हे न चालती वाट । कोण हें अदृष्ट कर्म बळी ॥ २ ॥
कां हें पायांवरी न पडे मस्तक । क्षेम कां हस्तक न पावती ॥ ३ ॥
कां या इंद्रियांचि न पुरे वासना । पवित्र होईना जिव्हा कीर्ति ॥ ४ ॥
तुका म्हणे कईं जाऊनि मोटळें । पडेन हा लोळें महाद्वारीं ॥ ५ ॥

निरोपासी वेचे । काय बोलतां फुकाचें ॥ १ ॥
परी हें नेघे वेचि यश । भेओं नको सुखी आस ॥ २ ॥
सुख समाधानें । कोण पाहे देणें घेणें ॥ ३ ॥
नलगे निरोपासी मोल । तुका म्हणे वेचे बोल ॥ ४ ॥

पुढें तरी चिंता । काय येईल तें आतां ॥ १ ॥
मज सांगोनियां धाडीं । वाट पाहतों बराडी ॥ २ ॥
कंठीं धरिला प्राण । पायांपाशीं आलें मन ॥ ३ ॥
तुका म्हणे चिंता । बहु वाटतसे आतां ॥ ४ ॥

येती वारकरी । वाट पाहतों तोंवरी ॥ १ ॥
घालूनियां दंडवत । पुसेन निरोपाची मात ॥ २ ॥
पत्र हातीं दिलें । जया जेथें पाठविलें ॥ ३ ॥
तुका म्हणे येती । जाइन सामोरा पुढती ॥ ४ ॥

रुळे महाद्वारीं । पायां खालील पायरी ॥ १ ॥
तैसे माझे दंडवत । निरोप सांगतील संत ॥ २ ॥
पडे दंडकाठी । देह भलतीसवा लोटी ॥ ३ ॥
तुका म्हणे बाळ । लोळे न धरितां सांभाळ ॥ ४ ॥

माहेरासी जैसा धाडीना सुनेला । मनीं जावयाला आवांकी ते ॥ १ ॥
माझा हेत असे जावें पंढरीसी । परी या ज्वरासी काय करूं ॥ २ ॥

सासू ती सासरा चांडाळ माहेरा । धाडीना दातारा काय करूं ॥ ३ ॥
तुका ह्मणे विठो गरुड आहे द्वारीं । न्या मज पंढरी कृपावंता ॥ ४ ॥

तुह्मी संतजनीं । माझी करावी विनवणी ॥ १ ॥
काय तुक्याचा अन्याय । त्यासी अंतरले पाय ॥ २ ॥
भाका बहुतां रीती । माझी कींव काकुळती ॥ ३ ॥
न देखे पंढरी तुका चरण विटेवरी ॥ ४ ॥

होईल कृपादान । तरी मी येईन धांवोन ॥ १ ॥
होती संतांचिया भेटी । आनंदें नाचों वाळवंटीं ॥ २ ॥
रिघेन मातेपुढें । स्तनपान करीन कोडें ॥ ३ ॥
तुका ह्मणे ताप । हरती देखोनियां बाप ॥ ४ ॥

परिसोनि उत्तर । जाव देईजें सत्वर ॥ १ ॥
जरी तूं होसी कृपावंत । तरि हा बोलावीं पतित ॥ २ ॥
नाणीं कांहीं मना । करूनि पापाचा उगाणा ॥ ३ ॥
तुका ह्मणे नाहीं । काय शक्ति तुझे पायीं ॥ ४ ॥

आतां हे सेवटीं । माझी आइकावी गोष्टी ॥ १ ॥
आतां द्यावा वचनाचा । जाव कळे तैसा याचा ॥ २ ॥
आतां करकर । पुढें न करीं उत्तर ॥ ३ ॥
तुका ह्मणे ठसा । तुझा आहे राखें तैसा ॥ ४ ॥

पंढरीस जाते निरोप आयका । वैकुंठनायका क्षेम सांगा ॥ १ ॥
अनाथांचा नाथ हें तुझें वचन । धांवें नको दीन गांजों देऊं ॥ २ ॥
ग्रासिलें भुजंगें सर्पें महाकाळें । न दिसे हें जाळें उगवतां ॥ ३ ॥
कामक्रोधसुनीं श्वापदीं बहुतीं । वेढलों आवर्तीं मायेचिये ॥ ४ ॥
मृगजलनदी बुडविना तरी । आणूनियां वरी तळा नेते ॥ ५ ॥
तुका म्हणे तुवां धरिलें उदास । तरि पाहों आस कवणाची ॥ ६ ॥

कृपाळू सज्जन तुह्मी संतजन । हेंचि कृपादान तुमचें मज ॥ १ ॥
आठवण तुह्मी द्यावी पांडुरंगा । कींव माझी सगा काकुळती ॥ २ ॥
अनाथ अपराधी पतित आगळा । परि पायां वेगळा नका करूं ॥ ३ ॥
तुका ह्मणे तुह्मी निरविल्यावरि । मग मज हरि उपेक्षीना ॥ ४ ॥

हे अभंग वाचले ह्मणजे त्याच्या मनाची त्या वेळीं कशी अवस्था झाली होती हें चांगलें ध्यानांत येतें. त्याची ती सुक्षोभ चित्तवृत्ति पाहून व त्यानें विठोबास पत्र ह्मणून दिलेले अभंग ऐकून तेथें

जमलेल्या वारकऱ्यांस मोठा गहिवर आला, व ते मोठ्या प्रेमानें तुकारामास आलिंगन देऊन त्याचा निरोप घेऊन पंढरीस गेले. तुकारामही त्यांस वोळवीत गांवाबाहेर गेला; आणि ते शेवटचा निरोप घेऊन मार्गस्थ झाले असतां त्यांच्या वाटेकडे पाहत तो जागच्या जागीं उभा राहिला. तो कांहीं केल्या तेथूत हलेना. अशी त्याच्या मनाची तदाकार वृत्ति झाली. पंढरीस गेल्यावर वारकऱ्यांनीं तुकारामाचें तें अभंगरूप पत्र विठोबापुढें वाचून दाखविलें; आणि तुकारामाच्या शरीरीं आराम नाहीं, ह्मणून त्याचें पंढरीस येणें झालें नाहीं. यासाठीं त्यावर क्षोभ होऊं नये अशी त्यांनीं देवाची विनवणी केली.

इकडे वारकरी गेल्या दिवसापासून तुकारामास पंढरीचा ध्यास लागून राहिला. तेथें होणारा एकंदर उत्सव त्याच्या मनांत एकसारखा घोळूं लागला. अशा मनाच्या अस्वस्थ स्थितीमध्यें त्यानें आणखी एकुणीस अभंग केले. त्यांपैकीं दहा येथें देतोः—

माहेरींचा काय येईल निरोप । ह्मणऊनी झोंप नाहीं डोळां ॥ १ ॥
वाट पाहें आस धरूनियां जीवीं । निढळा हे ठेवीं वरी वाहे ॥ २ ॥
बोटवरी माप लेखितों दिवस । होतों कासावीस धीर नाहीं ॥ ३ ॥
काय नेणों संतां पडिला विसर । कीं नव्हे सादर मायबाप ॥ ४ ॥
तुका ह्मणे तेथें होईल दाटणी । कोण माझें ठाणी मना तेथें ॥ ५ ॥
यावरी न कळे संचित आपुलें । कैसें वोढवलें होईल पुढें ॥ १ ॥
करील विक्षेप धाडितां मुळासी । किंवा धाडा ऐसी तांतडी हे ॥ २ ॥
जोंवरी हे डोळां देखें वारकरी । तों हे भरोवरी करी चित्त ॥ ३ ॥
आस वाढविते बुद्धीचे तरंग । मनाचेही वेग वावडती ॥ ४ ॥
तुका ह्मणे तेव्हां होतील निश्चळ । इंद्रियें सकळ निरोपानें ॥ ५ ॥
ऐसी ते सांडिली होईल पंढरी । येत वारकरी होते वाटे ॥ १ ॥
देखिले सोहळे होती आठवत । चालती ते मात करूनियां ॥ २ ॥
केली आइकिली होईल जे कथा । राहिलें तें चित्ता होइल प्रेम ॥ ३ ॥
गरुडटके टाळ मृदंग पताका । सांगती ते एकां एक सुख ॥ ४ ॥

तुका ह्मणे आतां येती लवलाहीं । आलिंगनीं बाहीं देईन क्षेम ॥ ५ ॥
क्षेम मायबाप पुसेन हें आधीं । न घालीं हें मधीं सुख दुःख ॥ १ ॥
न करीं तांतडी आपणांपासूनी । आइकेन कानीं सांगती तें ॥ २ ॥
अंतरींचें संत आणतील गुज । निरोप तो मज सांगतील ॥ ३ ॥
पायांवरी डोई ठेवीन आदरें । प्रीतिपाडिभरें आलिंगून ॥ ४ ॥
तुका ह्मणे काया करीन कुंरवंडी । ओंवाळून सांडीं त्यांवरून ॥ ५ ॥

होईल माझी संतीं भाकिली करुणा । जे त्या नारायणा मनीं बैसे ॥ १ ॥
शृंगारूनी माझीं बोबडीं उत्तरें । होतील विस्तारें सांगितलीं ॥ २ ॥
क्षेम आहे ऐसें होईल सांगितलें । पाहिजे धाडिलें शीघ्र मूळ ॥ ३ ॥
अवस्था जे माझी ठावी आहे संतां । होईल कृपावंता निरोपली ॥ ४ ॥
तुका ह्मणे सवें येईल मुन्हाळी । किंवा कांहीं उरी राखतील ॥ ५ ॥

बैसतां कोणापें नाहीं समाधान । विवरे हें मन तेंचि सोई ॥ १ ॥
घडीघडी मज आठवे माहेर । न पडे विसर क्षणभरी ॥ २ ॥
न बोलावें ऐसा करितों विचार । प्रसंगीं तों फार आठवतें ॥ ३ ॥
इंद्रियांसी वाहो पडिली ते चाली । होती विसांवली येचि ठायीं ॥ ४ ॥
एकसरें सोस माहेरासी जावें । तुका ह्मणे जीवें घेतलासे ॥ ५ ॥

नाहीं हानि परि न रहावे निसुर । न पडे विसर काय करूं ॥ १ ॥
पुसाविसी वाटे मात कापाडियां । पाठविती न्याया मूळ मज ॥ २ ॥
आणीक या मना नावडे सोहळा । करितें टकळा माहेरींचा ॥ ३ ॥
बहु कामें केलें बहु कासावीस । बहु झाले दिस भेटी नाहीं ॥ ४ ॥
तुका ह्मणे त्याचें न कळे अंतर । अवस्था तों फार होते मज ॥ ५ ॥

माहेरींचें आलें तें मज माहेर । सुखाचें उत्तर करीन त्यासी ॥ १ ॥
पायांवरी माथां आलिंगीन पायीं । घेईन लवलाहीं पायवणी ॥ २ ॥
सुख समाचार पुसेन सकळ । कैसा पर्वकाळ आहे त्यास ॥ ३ ॥
आपुलें जीवींचें सुखदुःख भावें । सांगेन आघवें आहे तैसें ॥ ४ ॥
तुका ह्मणे वीट नेघें आवडीचा । बोलिलीच वाचा बोलवीन ॥ ५ ॥

आतां माझे सखे येती वारकरी । जीवा आस थोरी लागलीसे ॥ १ ॥
सांगतील माझ्या निरोपाची मात । सकळ वृत्तांत माहेरींचा ॥ २ ॥
काय लाभ झाला काय होतें केणें । काय काय कोणें सांठविलें ॥ ३ ॥
मागणें तें काय धाडिलें भातुकें । पुसेन तें सुखें आहेतसीं ॥ ४ ॥
तुका ह्मणे काय सांगती ते कानीं । ऐकोनियां मनीं धरुनी राहें ॥ ५ ॥

आतां करावा कां सांस वायांवीण । लाटिकाचि सीण मनामीं हा ॥ १ ॥
असेल तें कळों येईल लवकरी । आतां वारकरी आल्यागोठीं ॥ २ ॥
बहु विलंबाचें सानिध पातलें । धीराचें राहिलें फळ पोटीं ॥ ३ ॥
चालिलें तें ठाव पावेल शेवटीं । पुरलिया तुटी पाउलांची ॥ ४ ॥
तुका ह्मणे आसे लागलासे जीव । ह्मणऊनि कींव भाकितसें ॥ ५ ॥

याप्रमाणें त्याला अगदीं तळमळ लागून राहिली. वारकरी परत येण्याच्या सुमारास तो, त्यांस बोळविण्यास जाऊन जेथें उभा राहिला होता, तेथें पुनः जाऊन त्यांची वाट पाहूं लागला. उत्सव आटपल्यावर वारकरी पुनः परत त्याच वाटेनें त्याला भेटण्याकरितां आले. ते येत आहेत असें पाहून **तुकाराम** त्यांस सामोरा गेला; आणि सद्गदित होऊन त्यानें त्यांस साष्टांग दंडवत घातला, तेव्हां त्याच्या त्या अनुयायी मंडळीनें त्याला मोठ्या प्रेमानें आलिंगन देऊन त्याला आणलेला प्रसाद दिला. तो **तुकारामानें** मोठ्या प्रीतीनें सेवन केला. मग **पंढरीस** कोणकोणत्या प्रकारें उत्सव झाला तें त्यानें मोठ्या आवडीनें त्यांला विचारलें. तें त्यांनीं त्याला इत्थंभूत सांगून व त्याचा निरोप घेऊन ते आपापल्या घरीं गेले. वारकरी परत येऊन भेटले तेव्हां **तुकारामानें** अकरा अभंग ह्मटले. त्यांपैकीं सहा येथें देतों:-

भागलेती देवा । माझा नमस्कार घ्यावा ॥ १ ॥
तुह्मी क्षेम कीं सकळ । चाळ अवघे गोपाळ ॥ २ ॥
मारगीं चालतां । श्रमलेती येतां जातां ॥ ३ ॥
तुका ह्मणे कांहीं । कृपा आहे माझ्या ठायीं ॥ ४ ॥

घालुनियां ज्योती । वाट पांहे दिवसराती ॥ १ ॥
बहु उतावीळ मन । तुमचें व्हावें दरुषण ॥ २ ॥
आलों बोळवीत । तैसें याचि पंथें चित्त ॥ ३ ॥
तुका ह्मणे पेणीं । येतां जातां दिवस गणीं ॥ ४ ॥

आजि दिवस धन्य । तुमचें झालें दरुषण ॥ १ ॥
सांगा माहेरींची मात । अवघा निरतारीं वृत्तांत ॥ २ ॥

आइकतों मन । करूनी सादर श्रवण ॥ ३ ॥
तुका ह्मणे नाम । माझा सकळ संभ्रम ॥ ४ ॥
आजीचिया लाभें ब्रह्मांड ठेंगणें । सुखी झालें मन कल्पवेना ॥ १ ॥
आर्तभूत माझा जीव जयांसाठीं । त्यांच्या झाल्या भेटी पायांसवें ॥ २ ॥
वाटुली पाहतां सिणले नयन । बहु होतें मन आर्तभूत ॥ ३ ॥
माझ्या निरोपाचें आणिलें उत्तर । होईल समाचार सांगती तो ॥ ४ ॥
तुका ह्मणे भेटीं निवारला ताप । फळले संकल्प संत आले ॥ ५ ॥
आजी बरवें झालें । माझें माहेर भेटलें ॥ १ ॥
डोळां देखिले सज्जन । निवारला भाग सीण ॥ २ ॥
धन्य झालों आतां । क्षेम देऊनियां संतां ॥ ३ ॥
इच्छेचें पावलों । तुका ह्मणे धन्य झालों ॥ ४ ॥
आलें तें आधीं खाईन भातुकें । मग कवतुकें गर्जेन ओंव्या ॥ १ ॥
सांगितला आधीं आइकों निरोप । होईल माझा बाप पुसे तो तें ॥ २ ॥
तुका ह्मणे माझे सखे वारकरी । आले हे माहेरांहून आजी ॥ ३ ॥

यापुढें तुकारामाची वृत्ति अधिकाधिक उदास होत चालली. त्याचा पूर्वीचा उत्साह बराच कमी झाला. तरी त्यानें कीर्तनें करण्याचा क्रम मुळींच कमी केला नव्हता. आमच्याकडे येऊन कीर्तन करा, असें कोणीं ह्मटलें तर त्याला तो कधींही नाहीं ह्मणत नसे. तो कीर्तन करूं लागला ह्मणजे किती वेळ झाला याचें त्यास भान उरत नसे; बरें कोणीं त्याला पुष्कळ वेळ झाल्याचें सुचविलें तरी तो त्यांच्या सूचनेकडे फारसें लक्ष देत नसे. सर्व काळ अभंग ह्मणत व नामोच्चारण करीत रहावें असें त्यास वाटे. कोणाशीं बोलणें झाल्यास तो अभंगांतच बोले. एकदां एके ठिकाणीं तो बसला कीं, तेथून त्यानें तासांचे तास उठूं नये. कोणास न समजूं देतां कोठें तरी एकांत जागीं जाऊन तो बसत असे; किंवा दुसऱ्या गांवीं निघून जात असे. मग त्याच्या जवळील शिष्यमंडळी त्याला शोधीत रानोमाळ व गांवोगांव हिंडत असे. कोठें जातां ह्मणून कोणी विचारिलें असतां त्यानें त्यास असें उत्तर द्यावें कीं, आह्मीं वैकुंठपुरीं चाललों. कीर्तन-

प्रसंगीं त्यानें देवास नानाप्रकारीं आळवून असें ह्मणावें कीं, देवा, हे लोक मला आपल्या घरीं नेऊन मिष्टान्नें खावयास घालतात आणि माझा बहुमान करितात. तो मला मुळींच आवडत नाहीं. यामुळें मी बिघडण्याचा संभव आहे. तरी मला आतां या लोकीं फार दिवस ठेवूं नको, वैकुंठास घेऊन जा. आपला अंतकाळ समीप येत चालला आहे असें तुकारामासही वाटत असे. तो वेळोवेळां असा उद्गार काढी कीं, देवा, माझें आयुष्य उणें कर. परंतु मी जीवंत आहें तोंपर्यंत माझीं गात्रें निःशक्त होऊं देऊं नको. कारण तुझी भक्ति माझ्या हातून जीवमान आहे तोंपर्यंत अखंड चालावी अशी माझी उत्कट इच्छा आहे.

याप्रमाणें त्याची वृत्ति आधींच उदास झाली असतां तींत आणखी एका गोष्टीनें भर पडली. तिचें निरूपण येथें करितों. लोहगांवच्या लोकांचें तुकारामावर मनस्वी प्रेम होतें. ते त्याला आपल्या गांवीं वेळोवेळां नेऊन त्याचीं घरोघर कीर्तनें करवीत असत. त्यांच्या गांवीं तुकारामही मोठ्या आनंदानें जाऊन महिन्याचे महिने रहात असे. या क्रमाप्रमाणें एके समयीं तुकाराम लोहगांवीं जाऊन एक महिना कीर्तनें करीत असतां त्या गांवावर एकाएकीं परचक्र येऊन लोक लुटले गेले. त्यामुळें एकंदर लोक वित्तहीन होऊन दुःखी झाले. परंतु तुकारामाचा बोध ज्यांच्या चित्तांत पूर्णपणें बाणला होता, त्यांस नश्वर वित्तहानीनें फारसा खेद वाटला नाहीं. या प्रसंगीं तुकारामानें लोहगांवच्या मंडळीस पुष्कळ प्रकारें मोठ्या कळवळ्याचा बोध केला. त्यांपैकीं एकच अभंग येथें देतों :—

गेलीयाची हळहळ कोणी ॥ नका मनीं धरूं कांहीं ॥ १ ॥
पावलें तें ह्मणो देवा ॥ सहज सेवा या नांव ॥ २ ॥
जळतां अंगीं पडतां खाण ॥ नारायण भोगिता ॥ ३ ॥
तुका म्हणे नलगे मोल ॥ देवचोल आवडती ॥ ४ ॥

याप्रमाणें त्यानें त्यांचें सांत्वन करण्याचा प्रयत्न केला, तरी त्याच्या स्वतांच्या मनास लोहगांवावर गुदरलेल्या या संकटप्रसंगामुळें फारच खिन्नता आली. त्याला या जीवीताचा पुरा वीट आला. लोहगांवच्या भावीक लोकांची विपन्नता व दुःख त्याच्यानें मुळींच पाहवेना. आपला ज्यांवर लोभ व ज्यांची आपल्यावर निःसीम भक्ति अशा त्या लोकांचे हाल पाहण्यापेक्षां मरण पुरवलें असें त्यास वाटूं लागलें. ही अशी चित्तास अतिशयित उदासीनता आली असतां त्यानें आपणास वैकुंठीं नेण्यासाठीं देवाचा धांवा केला. त्यापैकीं महा अभंग येथें देतोः—

न देखवे डोळां ऐसा हा आकांत ॥ परपीडे चित्त दुःखी होतें ॥ १ ॥
काय तुझी येथें नसालसें झालें ॥ आह्मीं न देखिलें पाहिजे हें ॥ २ ॥
परचक्र कोठें हरिदासांच्या वासें ॥ न देखिजेत देशें राहातिया ॥ ३ ॥
तुका ह्मणे माझी लाजविली सेवा ॥ हीनपणें देवा जिणें झालें ॥ ४ ॥

काय म्यां मानावें हरिकथेचें फळ ॥ तरिजे सकळ जनीं ऐसें ॥ १ ॥
उच्छेद तो असे येथें आरंभला ॥ रोकडें विठ्ठला परचक्र ॥ २ ॥
तुका ह्मणे जेथें वसतील दास ॥ तेथें तुझा वास कैसा आतां ॥ ४ ॥

भिति नाहीं आतां आपुल्या मरणा ॥ दुःखी होतां जना न देखवे ॥ १ ॥
आमची तों जाती ऐसी परंपरा ॥ कां तुह्मी दातारा नेणां ऐसें ॥ २ ॥
भजनीं विक्षेप नेंची पैं मरण ॥ न वजावा क्षण एक वायां ॥ ३ ॥
तुका ह्मणे नाहीं आवाताचा वारा ॥ ते स्थळीं दातारा ठाव मागें ॥ ४ ॥

नाहीं मागितला ॥ तुझा मान म्यां विठ्ठला ॥ १ ॥
जे हे करविली फजिती ॥ माझी येवढी जनां हातीं ॥ २ ॥
नाहीं केलें पोट ॥ पुढें घालुनी बोभाट ॥ ३ ॥
तुका ह्मणे धरुनी हात ॥ नाहीं नेलें दिवाणांत ॥ ४ ॥

बोलिलों तें आतां पाळावें वचन ॥ ऐसें पुण्य कोण माझे गांठीं ॥१॥
जातों आतां आज्ञा घेऊनियां स्वामी ॥ कालक्षेप आह्मी करूं कोठें ॥२॥
न घडे यावरी न धरवे धीर ॥ पीडतां राष्ट्र देखोनि जग ॥ ३ ॥
तुका म्हणे तुम्हीं दिसे मोकलिलें ॥ काय आतां आलें जीवित्वाचें ॥ ४ ॥

बोलतों निकुरें ॥ नव्हत सलगीचीं उत्तरें ॥ १ ॥
माझें संतापलें मन ॥ परपीडा ते पाहोन ॥ २ ॥
आंगावरी आलें ॥ तोंवरी जाईल सोसिलें ॥ ३ ॥
नरी तज भक्तांची आण देवा ॥ जरी तुका येथें ठेवा ॥ ४ ॥

लोहगांवच्या ज्या कित्येक लोकांची सर्व संपत्ति लुटीस गेली होती त्यांचीं मनें अगदीं विरक्त होऊन त्यांनीं घरदार सोडलें; व **तुकारामा**पाशीं सर्वकाळ राहून त्याचा बोध ऐकण्याचा निर्धार करून ते त्याच्याबरोबर निघाले. **तुकाराम** त्यांला घेऊन देहूगांवीं परत आला. परंतु तो पुढें फार दिवस वांचला नाहीं. त्याच्या मनास जो हा धक्का बसला त्यानें त्यास कोठेंच चैन पडेना. त्याला एकसारखा वैकुंठास जाण्याचा ध्यास लागून राहिला. पुढें लवकरच फाल्गुन महिन्याचा उत्सव आला. या महिन्याच्या शुद्ध पक्षांतील एकादशीपासून उत्सवास सुरुवात झाली. या उत्सवप्रसंगीं दूरदूरच्या गांवचे भाविक लोक देहूगांवीं दिंडीपताका घेऊन यात्रेस आले होते. एकादशीपासून एकसारखी पांच दिवस समराधना व कीर्तनें चालली होतीं. **तुकारामां**नें या कीर्तनांत भाविक जनांस शेवटला बोध अतिशयित प्रेमानें व कळवळ्यानें केला. त्यांत त्यानें ऐहिक जीविताची क्षणभंगुरता आणि ऐश्वर्यादि सुखविषयांची असारता व अस्थिरता श्रोतृजनांच्या चित्तांत इतकी पूर्णपणें बिंबविली कीं, सर्व यात्रेकरी अगदीं विरक्त व उदास होऊन गेले. याप्रमाणें त्याच्या श्रोत्यांची वृत्ति झाली असतां त्यानें आपला हा लोक सोडून जाण्याचा संकल्प पुष्कळ अभंग बोलून आपल्या अनुयायी जनांस सुचविला. या वेळीं त्याची वृत्ति वैकुंठगमनाच्या विचारांत इतकी गढली होती कीं, त्याला त्या सुखसोहळ्यांचा साक्षात् प्रत्यय घडल्याचा भास होऊं लागला. या वेळचे त्याचे उद्गार अत्यंत हृदयद्रावक आहेत. रा० **तुकाराम तात्या**नीं छापलेल्या गाथेच्या दुसऱ्या भागांत निर्वाण.प्रक-

रण दिलें आहे. तें जो सहृदय पुरुष वाचील त्याच्या मनाची वृत्ति तटस्थ होऊन या साधुपुरुषाच्या हृदयाची स्थिति किति उन्नत व प्रेमळ होती तें सहज समजून येईल. संसारामध्यें आजन्म विरक्त-तेनें नांदून स्वतांस जें सत्य कळलें त्याचा प्रसार करण्याविषयीं अहर्निश झटण्यांत ज्यानें आपल्या आयुष्याचा सद्व्यय केला, ज्याला आपल्या सभोंवतालचे लोक सदाचारी व सन्मार्गवर्ती व्हावे अशी उत्कट इच्छा असल्याकारणानें, स्वतांस कितीही श्रम किंवा दगदग सोसावी लागली तरी त्याचें ज्याला कांहींएक वाटत नसे, त्या स्वजनकल्याणेच्छु महापुरुषास आपल्या परिचयाच्या लोकांची आध्यात्मिक अवनति पाहून परम खेद वाटणें साहजिक होतें. ही त्यांची अवनति दूर करण्याचें सामर्थ्य आपणास नाहीं हें पाहून त्याला एकसारखा हृद्रोग लागलेला असे. त्यांत आणखी आपल्या गात्रांस शिथिलता प्राप्त होऊन त्यांचीं कामें पूर्वीप्रमाणें जोमानें होत नाहींत हें पाहून तर त्यास अधिकच झुरणी लागली होती, याविषयीं पूर्वी उल्लेख केलाच आहे. या सर्व उदासीनतेच्या विचारांत आणखी लोहगांवावर आलेल्या संकटामुळें अधिकच भर पडून त्याला हें जीवित अगदीं दुर्वह होऊन गेलें; आणि या नंतर या लोकीं रहाण्यांत आपली शोभा नाहीं, असें वाटून त्यानें सदरीं सांगितल्याप्रमाणें उत्सवप्रसंगींच्या कीर्तनांत स्वसंकल्प श्रोतृवृंदास बोलून दाखविला. या अंतसमयींच्या हृद्योद्गारांचा थोडासा मासला आमच्या वाचकांस येथें देणें इष्ट दिसतें:—

जरा कर्णमूळीं सांगों आली गोष्टी ॥ मृत्युचीये भेटी जवळी आली ॥ १ ॥
आतां माझ्या मना होईं सावधान ॥ हे पुण्याची जाण कार्यसिद्धि ॥ २ ॥
सेवटील घडी बुडतां नलगे वेळ ॥ साधावा तो काळ जवळी आला ॥ ३ ॥
तुका म्हणे चिंतिं कुळीची देवता ॥ वारावा भोंवता मिथ्या शब्द ॥ ४ ॥

संतांचे उपदेश आमुचे मस्तकीं ॥ नाहीं मृत्युलोकीं राहणेंसा ॥ १ ॥
म्हणऊनि बहु तळमळी चित्त ॥ येईं वो धांवत पांडुरंगा ॥ २ ॥

उपजली चिंता लागला उसीर ॥ होत नाहीं धीर निढळ वाटे ॥ ३ ॥
तुका म्हणे पोटीं रिघालेंसे भय ॥ करूं आतां काय ऐसें झालें ॥ ४ ॥

धर्माचि तूं मूर्ती ॥ पापपुण्य तुझे हातीं ॥ १ ॥
मज सोडवीं दातारा ॥ कर्मापासूनि दुस्तरा ॥ २ ॥
करिसी अंगीकार ॥ तरी काय माझा भार ॥ ३ ॥
जिवींच्या जीवना ॥ तुका म्हणे नारायणा ॥ ४ ॥

आतां बरें झालें ॥ सकाळींच कळों आलें ॥ १ ॥
मज न ठेवीं इहलोकीं ॥ आलों तेव्हां झालों चुकी ॥ २ ॥
युगमहिमा ठावा ॥ नव्हता ऐसा पुढें देवा ॥ ३ ॥
तुका म्हणे ठेवीं ॥ भोगासाठीं निरयगांवीं ॥ ४ ॥

तुम्ही सनकादिक संत ॥ म्हणवितां कृपावंत ॥ १ ॥
एवढा करा उपकार ॥ देवा सांगा नमस्कार ॥ २ ॥
माझी भाकुनी करुणा ॥ विनवा वैकुंठींचा राणा ॥ ३ ॥
तुका म्हणे मज आठवा ॥ मूळ लवकरी पाठवा ॥ ४ ॥

आपुल्या माहेरा जाईन मी आतां ॥ निरोप या संतां हातीं आला ॥ १ ॥
सुख दुःख माझें ऐकियलें कानीं ॥ कळवळला मनीं करुणेचा ॥ २ ॥
करूनि सिद्ध मूळ साउलें मातुकें ॥ येती दिवसें एकें न्यावया सी ॥ ३ ॥
त्याची पंथें माझें लागलेंसे चित्त ॥ वाट पाहें नित्य माहेराची ॥ ४ ॥
तुका म्हणे आतां येतील न्यावया ॥ अंगें आपुलिया मायबापा ॥ ५ ॥

संतांचे उपदेश आमचे मस्तकीं ॥ नाहीं इहलोकीं रहाणें आतां ॥ १ ॥
म्हणुनी बहु तळमळे चित्त ॥ येई हो धांवत पांडुरंगे ॥ २ ॥
उपजलि चिंता लागला उशीर ॥ होत नाहीं धीर निढळ वाढे ॥ ३ ॥
तुका म्हणे पोटीं रिघालेंसे भय ॥ करूं आतां काय ऐसें झालें ॥ ४ ॥

ऐका ऐका भाविक जन । कोण कोण व्हाल ते ॥ १ ॥
तार्किकांचा टाका संग । पांडुरंग स्मरा हो ॥ २ ॥
नका शोधूं मतांतरें । नुमगे खरें बुडाल ॥ ३ ॥
कलीमध्यें दास तुका । जातो लोकां सांगत ॥ ४ ॥

सखे सज्जनहो स्मरा नारायण । संगें येतें कोण सत्य सांगा ॥ १ ॥
आमुचे गावींचें जरी रत्न गेलें । नाहीं सांगितलें म्हणों नये ॥ २ ॥
म्हणोनी सकळां केलें जरी ठावें । नाइकलें जावें पुण्यवाटे ॥ ३ ॥
इतुकियावरी तुम्ही राहों नका । विनवितो तुका विठोबासी ॥ ४ ॥

माहेरींचा मज आलासे मुठारी । उद्यां प्रातःकाळीं जाणें मज ॥ १ ॥
बहु काळ माझां केलासे सांभाळ । पांडुरंगें मूळ पाठविलें ॥ २ ॥
हींच आह्मां भेटी लोभ असों द्यावा । पुन्हा मी केशवा नयें येथें ॥ ३ ॥
तुका म्हणे बहु न बोलों उत्तर । दया आतां फार असों द्यावी ॥ ४ ॥

याप्रमाणें त्याचा संकल्प झालेला ऐकून तेथें जमलेल्या एकंदर लोकांस फारच वाईट वाटलें. त्याचा संग यापुढें आपणास अंतरणार म्हणून त्यांच्या मनास हळहळ लागून राहिली. फाल्गुन वद्य प्रतिपदेची सर्व रात्र कीर्तन करण्यांत काढून **तुकारामानें** शेवटीं मोठ्या प्रेमानें आरती केली, आणि **विठोबास** साष्टांग दंडवत घालून तो देवळांतून बाहेर पडला; आणि **इंद्रायणी**च्या तीराकडे मोठमोठ्यानें अभंग म्हणत जाऊं लागला. तेव्हां त्याचे अनुयायी व इतर यात्रेकरी त्याच्या मागून गेले. जातां जातां त्यानें आपल्या स्त्रीस असा निरोप धाडला कीं, आह्मी वैकुंठास चाललों आहों तर आपण आमच्या समागमें यावें; तेव्हां तिनें असें उत्तर पाठविलें कीं, माझ्या गळ्यांत पोरवडा असून मी हल्लीं गर्भिणी आहे; याकरितां स्वामींबरोबर माझ्यानें येववत नाहीं. हें उत्तर ऐकून **तुकारामानें** तिला पुढीलप्रमाणें आशीर्वाद दिला:—

स्त्रियेसीहों तुका जातों सांगोनियां ॥ वेसा म्हणोनियां जातों आह्मां ॥ १ ॥
सडासंमार्जन तुळसी वृंदावन ॥ देवाचें पूजन करीत जावें ॥ २ ॥
तुझिये गर्भीं आहे नारायण ॥ तो तुजलागोन उद्धरील ॥ ३ ॥
ऐसें बोलोनियां तुका पुढें आले ॥ सद्गदित झालें हृदय निचें ॥ ४ ॥

अवलीला या प्रसंगीच्या **तुकारामाच्या** निरोपाचा अर्थ मुळींच कळला नाहीं. तिला असें वाटलें कीं, नेहमींच्या पारिपाठाप्रमाणें स्वारी कोठच्या तरी तीर्थास चालली असावी; आणि अलीकडे आह्मी वैकुंठास चाललों असें सांगण्याचा जो त्याचा क्रम होता त्यास अनुसरूनच हाही निरोप असावा. या वेळीं तो इहलोक सोडून स्वर्गीतच जाईल असें तिला वाटलें नव्हतें. फार तर काय पण त्याच्या

कीर्तनांतील वर दिलेले मरणसंकल्पसूचक अभंग ज्यांनीं ऐकले होते, व तो इंद्रायणीच्या तीराकडे चालला असतां त्याच्या तोंडून निघत असलेले अभंग जे ऐकत होते, त्यांला त्यांवरूनही तो पुढें काय करणार याविषयीं कांहींएक खात्रीनें समजलें नव्हतें. ते आपल्या मनांशीं म्हणूं लागले होते कीं, स्वामींची वृत्ति अतिशयित उद्विग्न व उदास झाली आहे, यासाठीं ते कोठें तरी लांबच्या तीर्थयात्रेस चालले असावे. त्यांस वैकुंठास जाण्याचा निदिध्यास लागल्यामुळें त्यांला दुसरें कांहींच सुचत नाहीं; म्हणून हा शेवटला निरवानिरवीचा निरोप ते घेत आहेत. परंतु हा त्यांचा भ्रम लवकरच नाहींसा झाला. 'आम्ही वैकुंठास चाललों' असें जें तुकाराम लोकांस वेळोवेळां सांगत असे, तें त्यानें या खेपेस खरें केलें. इंद्रायणीच्या तीरीं गेल्यावर त्यानें आणखी पुष्कळ अभंग म्हटले. त्यांस विहारिणीचे अभंग म्हणतात. यांत त्यानें आपल्या अनुयायांचा शेवटला निरोप घेतला. ह्या त्याच्या अखेरच्या अभंगांपैकीं कांहीं येथें देतोः—

क्षणभरी आह्मीं सोसिलें वाईट ॥ साधिलें अवीट निजसुख ॥ १ ॥
सांडी मांडी मागें केल्या भरोवरी ॥ अधिकाचि परी दुःखाचिया ॥ २ ॥
तुका ह्मणे येणें जाणें नाहीं आतां ॥ राहिलों अनंताचिये पायीं ॥ ३ ॥
मरणाही आधीं राहिलों मरोनी ॥ मग केलें मनीं होतें तैसें ॥ १ ॥
आतां तुह्मी पाहा आमुचें नवल ॥ नका वेचूं बोल वायांवीण ॥ २ ॥
तुका ह्मणे तुह्मी भयाभीत नारी ॥ कैसी संग सरी तुह्मां आह्मां ॥ ३ ॥
पर पुरुषाचें सुख भोगे तरी ॥ उतरोनि करीं द्यावें सीस ॥ १ ॥
संवसारा आगी आपुलेनि हातें ॥ लावूनि मागुतें पाहूं नये ॥ २ ॥
तुका ह्मणे व्हावें तयापरी धीट ॥ पतंग हा नीट दीपा सोई ॥ ३ ॥
न राहे रसना बोलतां आवडी ॥ पायीं दिली बुडी माझ्या मनें ॥ १ ॥
मानेल त्या तुह्मी आइका स्वभावें ॥ मी तों माझ्या भावें अनुसरलों ॥ २ ॥
तुका ह्मणे तुह्मीं फिरावें बहुतीं ॥ माझी तों हे गति जाली आतां ॥ ३ ॥
सकळही माझी ओळवण करा । परतोन घरा जावें तुम्ही ॥ १ ॥
कर्म धर्म तुम्हां असावें कल्याण । व्या माझें वचन आशीर्वाद ॥ २ ॥

वाढवूनि दिलें एकाचिये हातीं । सकळ निश्चिति झाली येथें ॥ ३ ॥
आतां मज जाणें प्राणेश्वरासवें । मी माझीया भावें अनुसरलों ॥ ४ ॥
वाढवितां लोभ होईल उशीर । अवघींच स्थिर करा ठायीं ॥ ५ ॥
धर्म अर्थ काम झाले एक ठायीं । मेळविला तिहीं हाना हात ॥ ६ ॥
तुका म्हणे आतां झाली याची भेटी । उरल्या त्या गोष्टी बोलावया ॥ ७ ॥

चार लक्ष तीस हजार हीं पदें । तुम्हासी विषदें सांगितलीं ॥ १ ॥
पुन्हा नरतनु मिळणार नाहीं । म्हणोनियां देहीं भव तरा ॥ २ ॥
सर्वांच्या चरणीं मस्तक ठेवितों । आम्ही आतां जातों निजधामा ॥ ३ ॥
सर्वत्र मिळोनि विनंति हे ऐका । भजनीं करूं नका आळस कोणी ॥ ४ ॥
पोटाचिये साठीं चिंता न करावी । देईल गोसावी अलवेले ॥ ५ ॥
मन हें तुमचें अधीर हें आहे । म्हणोनियां वाहे चिंता बहु ॥ ६ ॥
राजा जनांलागीं चाकर ठेवितो । पोटालागीं देतो किंवा नाहीं ॥ ७ ॥
म्हणोनी देवासी साधावें विचारें । देईल निर्धारें अन्न बहु ॥ ८ ॥
पोटासाठीं इतुकी हळहळ लागली । कैसी भ्रांती आली देवाविशीं ॥ ९ ॥
तुका म्हणे माझ्या गळ्याचि हे आण । जरी नारायण विसरेल ॥ १० ॥

बहु सकळिक भेटूं तुम्ही आम्ही । लक्ष लावा नामीं विठोबाच्या ॥ १ ॥
कल्पतरु सारे आशीर्वाद द्यारे । बोळवीत गोरे इंद्रायणी ॥ २ ॥
येथुनी आमुचा खुंटलासे मार्ग । तुम्ही कृपा लोभ असूं द्यावा ॥ ३ ॥
तुम्हासाठीं जीव झाला कासावीस । कोणी हरीचे दास निवडांना ॥ ४ ॥
तुका म्हणे आतां जाईल हीच भेटी । राहतील त्या गोष्टी बोलावया ॥ ५ ॥

येतां काकुळती अर्थ धरा चित्तीं । आमचीये पंथीं हेत धरा ॥ १ ॥
आमुच्या पंथें नाहीं जकातीचें नातें । सणद आलिया पंथें कोण दंडी॥२॥
असें मी सांगतों चेरें धरा मनीं । अनहिताचें कोणी सांगत नाहीं ॥ ३ ॥
परिहारासाठीं वैद्य नारायण । औषध आपुला गुण करितसे ॥ ४ ॥

उठा एक आतां सांगतों तुम्हाला । देशनटा आला आम्हालागीं ॥ १ ॥
इंद्रायणीवरी उतरलीं विमानें । आम्हांपासीं आले विष्णुदूत ॥ २ ॥
मृत्युलोकीं माझें पूर्ण झालें मन । गाईलें कीर्तन विठोबाचें ॥ ३ ॥
साधुसंतां पायीं गेलों लोटांगणीं । नित्य गर्जे वाणी विठ्ठलनामें ॥ ४ ॥
आतां एक ऐका सांगतों तुम्हासी । जावें पंढरीसी सर्व काळ ॥ ५ ॥
तुम्ही कोणी करा हरिनामकीर्तन । ऐसें तुम्हां सांगोन जातो तुका ॥ ६ ॥

ऐसा आतां आमचा रामराम घ्यावा । आम्ही गेलों देवा शरणागत ॥ १ ॥
शरणागत जातां ब्रह्म झाली काया । गेल्या नासोनियां पापराशी ॥ २ ॥
तुमची आमची तुटी झाली येथोनी । तुम्ही स्मरा वाणी रामराम॥ ३ ॥
नामें करो विठ्ठल दूर अंतरला । भावें हा वळला पांडुरंग ॥ ४ ॥

निरपेक्ष निरभिमानी असनी जे प्राणी । त्यांसी चक्रपाणी जवळी आहे ॥१॥
ज्यांचा भाव जडला विठोबाचे पायीं । त्यांसी मुक्ति देई पांडुरंग ॥ २ ॥
ज्ञान अभिमान अंगीं भरला ताठा । देवासी करंटा दुरावला ॥ ३ ॥
ज्ञानाचा अभिमान सांडा म्हणे तुका । तरी जोडेल सखा पांडुरंग॥४॥

बसारे गज्ञानो आज्ञा द्यावी आम्हा । आमुच्या रामनामा चित्तीं धरा ॥ १ ॥
उपकार करा पतीत उद्धरा । वारंवार उच्चारा रामनाम ॥ २ ॥
व्हारे वारकरी वेगीं जा पंढरी । निरोप मद्दाद्वारीं एवढा सांगा ॥ ३ ॥
तुका आमुचे गांवीं होता एक आपुला । नाहीं कोठें गेला पायांविणें ॥ ४ ॥

आम्ही जातों आपुल्या गांवा । आमुचा राम राम द्यावा ॥ १ ॥
तुमची आमुची हेचि भेटी । येथुनियां जन्मतुटी ॥ २ ॥
आतां असों द्यावी दया । तुमच्या लागतसें पायां ॥ ३ ॥
येतां निजधामीं कोणी । विठ्ठल विठ्ठल बोला वाणी ॥ ४ ॥
रामकृष्ण मुखीं बोला । तुका जातो वैकुंठाला ॥ ५ ॥

घरचीं दारचीं भजा पांडुरंगा । वडिलांसी सांगा दंडवत ॥ १ ॥
मधाचिये गोडी माझी टाकी उडी । मोडलिया घडी पुन्हा नये ॥ २ ॥
गंगेचा हा ओघ सागरीं मिळाला । नाहीं मागें आला कदा काळीं ॥ ३ ॥
ऐशिया शब्दांची बरी करा सोयं । गेला तुका नये मागुता तो ॥ ४ ॥

विमानांचे घोष वाजती असंख्य । सुरु झाला डंका वैकुंठींचा ॥ १ ॥
शब्दांचा विश्वास झाली आठवण । करा बोळवण सज्जनहो ॥ २ ॥
आले विष्णुदूत तेचि प्रेममूर्ति । अवसान हातीं सांपडलें ॥ ३ ॥
आला पाठमोरा इंद्रायणीतळीं । रामघोष टाळी वाजविली ॥ ४ ॥
प्रथम तो पाय घातला पाण्यांत । राहिली ते मात तुका म्हणे ॥ ५ ॥

याप्रमाणें आपल्या बरोबर आलेल्यांस शेवटचा बोध करून व त्यांचा अखेरचा निरोप घेऊन तुकारामानें विठोबाचें भजन पराकाष्ठेच्या प्रेमानें चालविलें. तेव्हां त्याचा तो शेवटचा हृदयभेदक निरोप ऐकून आधींच शोकविव्हळ झालेल्या त्याच्या शिष्यजनांचे नेत्र

प्रेमाश्रूंनीं भरून जाऊन त्यांना अगदीं देहभान नाहींसें झालें असतां, तुकारामानें अकस्मात् इंद्रायणीच्या डोहांत उडी घातली.* सभोवतालचे लोक शुद्धीवर येऊन पाहतात तों तुकाराम अदृश्य झाला. तेव्हां त्यांचा असा समज झाला कीं, तो कुडीसहित वैकुंठास गेला. त्या भाबीक लोकांस असें वाटण्याचें कारण हें होतें कीं, तुकारामानें आपल्या अनुयायी जनांचा निरोप घेतांना जे अभंग रचले होते त्यांमध्यें हे होते:—

कुडीसहित तुका जाईल वैकुंठासी । तें गुज तुम्हांसी कळलें नाहीं ॥ १ ॥
पुढें जें होईल तें जाणे विठ्ठल । लौकिकां कळेल काय तेथें ॥ २ ॥
तुका म्हणे आतां काया ब्रह्म झाली । विमानें उतरलीं आम्हांलागीं.॥ ३ ॥

तुका उतरला तुर्कीं । नवल झालें तिहीं लोकीं ॥ १ ॥
नित्य करितो कीर्तन । हेंची त्याचें अनुष्ठान ॥ २ ॥
तुका बैसला विमानीं । संत पाहती लोचनीं ॥ ३ ॥
देव भावाचा भुकेला । तुका वैकुंठासी गेला ॥ ४ ॥

या अभंगांचें वास्तविक इंगित पाहूं जातां इतकेंच दिसतें कीं, ज्या गोष्टींचा त्याला एकसारखा निदिध्यास लागला होता, त्या प्रत्यक्ष घडल्याचा त्यास भास व्हावा, हें उघड आहे. मुकारामासारखे जे भक्तिपरायण कवि अत्यंत सहृदय असतात, त्यांची चित्तवृत्ति अतिशयित सुक्षोभ झाली असतां, त्यांचे हृदयोद्गार अशेच अतिशयोक्तिरूप असावयाचे. त्यांत आणखी इहलोकच्या जीविताचा त्यास पुरा वीट आला असून आपणास वैकुंठप्राप्ति केव्हां होईल असें होऊन गेलें होतें. तेव्हां त्याची वृत्ति तदाकार होऊन त्यास सदरील अभंगांत निर्दिष्ट केल्यासारखा भास होणें साहजिक होतें.

---

* शालिवाहन शके पंधराशें एकाहत्तर ॥ विरोधीनाम संवत्सर उत्तरायणीं ॥ १॥
फाल्गुन वद्य द्वितीया दिवस सोमवार ॥ प्रथम प्रहर प्रातःकाळ ॥ २ ॥
नये दिवशीं शेवटीं कीर्तन करितां ॥ म्हणे मज आतां निरोप द्यावा॥ ३ ॥
तुका म्हणे नमन साधुसंतपायां ॥ ऐसें बोलोनियां गुप्त झाले ॥ ४ ॥

असो, तर याप्रमाणें हा साधुशिरोमणी गुप्त झाला तेव्हां त्याच्या बरोबर तेथें आलेल्या लोकांस पराकाष्ठेचें दुःख वाटलें. सर्व लोक अगदीं उद्विग्न होऊन हळहळूं लागले. मग ते अत्यंत उदास व शोकाकुल होऊन परत गावांत आले. परंतु **तुकारामा**चा भाऊ **कान्हया, रामेश्वरभट्ट, गंगाजी मवाळ** कट्टसकर, वगैरे चवदा वैष्णव, जे त्याच्या जवळ नेहमीं असत, ते **इंद्रायणी**तीरीं शोक करीत बसले. त्यांनीं असा निर्धार केला कीं, **तुकारामा**चें पुनः दर्शन झाल्यावांचून तेथून उठावयाचें नाहीं. **अवलीस** हें वर्तमान कळतांच ती तेथें मुलें घेऊन धांवत आली, आणि मोठ्यानें आक्रोश करूं लागली. **रामेश्वरभट्ट** वगैरे मंडळी तेथें पंचमीपर्यंत बसून राहिली. परंतु **तुकारामा**चें पुनरपि दर्शन झालें नाहीं. तेव्हां ते अगदीं निराश झाले असतां **तुकारामाची** गोदडी व टाळ हीं त्यांच्या नजरेस पडलीं. तेव्हां त्या भावीकं शिष्यांस वाटलें कीं, स्वामींनीं ही आपली गोदडी व टाळ खालीं टाकून असें सुचविलें कीं, मी वैकुंठास गेलों, तुम्हीं आपल्या घरीं परत जावें. असा आपला समज करून ते ती गोदडी व टाळ घेऊन **अवली** व मुलें यांसह गांवांत आले. ज्या महापुरुषाच्या सहवासांत इतके दिवस मोठ्या आनंदानें व प्रेमानें काढले, त्याचे पाय अक्षर्यां अंतरल्यामुळें त्यांच्या मनाची कशी काय स्थिति झाली असावी याची कल्पना वाचकांस सहज करितां येण्यासारखी आहे.

पुढें स्वामींची प्रयाणतिथी कोणती धरावी या विषयीं त्या शिष्यमंडळीस संशय उत्पन्न झाला, तेव्हां **रामेश्वरभट्टा**नें असें सांगितलें कीं, स्वामींची गोदडी व टाळ हीं आपणास पंचमीस मिळालीं, यासाठीं त्यांची पुण्यतिथी हीच धरावी; आणि स्वामी देहासकट गुप्त झाले असल्या कारणानें त्यांचें क्रियाकर्मांतर करण्याचें कांहींच प्रयोजन नाहीं. तर स्वामींच्या पुण्यतिथीनिमित्त ब्राह्मणभोजन घालावें ह्मणने

झालें. हा त्याचा निर्णय इतर मंडळीस पसंत पडून त्याप्रमाणें सर्व कांहीं व्यवस्था करण्यांत आली. त्यांनीं गांवांत आल्यावर ब्राह्मणभोजन घालून त्या दिवशीं व दुसरे दिवशीं कीर्तन केलें, व सप्तमीस लळीत करून समारंभ समाप्त केला.

बायकामुलें.

तुकारामास दोन बायका होत्या. त्यांपैकीं पहिली व तिच्या पोटचा मुलगा हीं दुष्काळांत पोटभर खावयास न मिळाल्यामुळें हाल होऊन मरण पावल्याचें मागें सांगितलेंच आहे. दुसरी बायको **अवलाई**, जिला **जिजाई** असेंही एक दुसरें नांव होतें, ती तुकारामाच्या मागें राहिली होती. **अवलाई**ला पूर्वीच्या तिन मुली व दोन मुलगे असून तुकारामाच्या अंतकाळीं ती पांच महिन्यांची गरोदर होती. तिला पुढें पुत्र होऊन त्याचें नांव **नारायण** असें ठेविलें. पूर्वीच्या दोघां मुलांचीं नांवें **महादेव** व **विठोबा** अशीं होतीं; आणि मुलींचीं नांवें **काशी, भागीरथी** व **गंगा** अशीं असून त्यांस अनुक्रमें **लोहगांवचे मोझे, एलवाडीचे गाडे**, व **जांबळीचे जांबूळकर** यांच्या घराण्यांत दिलें होतें. या मुलींच्या विवाहाची हकीकत **महिपति** मोठी चमत्कारिक सांगतो. मुली मोठ्या होत चालल्या तेव्हां **अवलीस** त्यांच्या लग्नाची चिंता रात्रंदिवस लागून राहिली. कारण उघडच होतें कीं, तुकाराम विरक्त होऊन कोणताच निर्वाहाचा उद्योगा करिनासा झाला असून त्या मुलींविषयीं तो अगदीं बेफिकीर होता. परंतु एके दिवशीं **अवलाई**ची ती कुरकुर ऐकून तो घरांतून बाहेर गेला, आणि रस्त्यांत आपल्या जातीचे कांहीं मुलगे खेळत होते, त्यांपैकीं तिघांस घरांत घेऊन येऊन ब्राह्मणास बोलावून आणलें; आणि मग आपल्या मुलींस व त्या मुलांस हळद वगैरे लावावयास लावून त्यांचीं एकदम

लग्नें लावून दिलीं ! हा विधि आटोपल्यावर त्यानें जावयांस दूधभात जेऊं घातला. पण ही वार्ता त्या मुलांच्या आईबापांस कळतांच त्यांना त्या गोष्टीचा मोठा संतोष वाटून, त्यांनीं तेथें आपआपल्या संबंधिजनांस बोलावून आणलें, आणि आपल्या खर्चानें चार दिवस लग्नाचा सोहळा उत्तम प्रकारें केला.

तुकारामाचा शेवटला मुलगा **नारायण** हा इतर सर्व मुलांहून मोठा बुद्धिवान् व धर्मशील निपजला. त्याच्याठायीं भक्ति व वैराग्य हीं लहानपणापासूनच उत्पन्न होऊन तो नेहमीं हरिभजनांत रत असे. आपल्या तीर्थरूपाचे सारे अभंग त्यानें मुखोद्गत केले असून तो लवकरच नावाजण्यासारखें कीर्तन करूं लागला. पुढें एके समयीं **शिवाजी** राजा **देहूगांवीं** आला असतां त्यानें तेथील **विठोबा**चें दर्शन घेऊन **तुकारामा**च्या घरची कशी काय स्थिति आहे तें पाहण्यासाठीं तो तेथें आला. तेव्हां **नारायणा**ची ती वृत्ति पाहून राजा फारच संतोष पावला, आणि त्यानें पूर्वी **तुकारामास** द्यावयासाठीं तयार केलेली सनद त्या मुलाच्या नांवें करून दिली. याविषयीं आह्मीं पूर्वी उल्लेख केलाच आहे.* हें निरंतरचें उत्पन्न मिळाल्यापासून **तुकारामानें** देहूगांवीं स्थापलेल्या विठोबाच्या देवळाचा खर्च व तेथील वार्षिक समारंभ मोठ्या थाटानें होऊं लागला.

नारायणबावा पुढें अगदीं विरक्त झाला, आणि त्यानें आपली सर्व संपत्ति ब्राह्मणांकडून लुटवून द्वारका, काशी वगैरे तीर्थांस प्रयाण केलें. असें सांगतात कीं, त्यानें महायात्रा करून अकरा कावडी काशीहून रामेश्वरीं नेऊन तेथल्या शिवलिंगाची पूजा केली. याप्रमाणें यात्रा करून आल्यावर त्यानें आपलें उरलेलें आयुष्य भगवद्भक्तींत घालविलें. त्याचे दोघे वडील भाऊ नेहमीं त्याच्या आज्ञेंत असत.

---

* पृष्ठ ११५ पहा.

नारायणबावास पुत्र नसल्यामुळें त्यानें आपल्या वडील भावाच्या दुसऱ्या मुलास दत्तक घेतलें. यानें नांव **उद्धवबावा. उद्धवबावाचा** पणत् **सदानंदबावा.** या **सदानंदबावाचे** तिघे पुत्र **नारायणबावा रामचंद्रबावा** व **गंगारामबावा** हल्लीं हयात आहेत. यांपैकीं वडील **नारायणबावा** याजकडे देवस्थानाची सर्व व्यवस्था आहे.*

ह्या प्रकरणाचा शेवट करण्यापूर्वी येथें आणखी एका गोष्टीचा खुलासा करणें इष्ट दिसतें. ती **अवलीच्या** स्वभावासंबंधाची होय. लोकप्रवाद असा आहे कीं, ही बाई कर्कशा असून हिनें **तुकारामास** पुष्कळ त्रास दिला. परंतु आमची या प्रकरणीं अगदीं उलट समजूत झाली आहे. लोक म्हणतात त्याप्रमाणें **अवलीचा** स्वभाव मुळींच नसून ती मोठी पतिव्रता व चांगल्या स्वभावाची बायको होती. कारण असें पाहा कीं, ती मोठ्या सधन घराण्यांतील मुलगी असून प्रारंभीं चांगल्या सुखी कुटुंबांत पडली असतां, पुढें तिचा नवरा विरक्त होऊन धंदारोजगार सोडून हरिभजनीं लागला, तेव्हां तिला पोटभर अन्न किंवा अंगभर वस्त्रही मिळेनासें झालें. आपल्या नवऱ्याचा व मुलांचा निर्वाह तिला दुसऱ्याचें दळणकांडण करून करण्याची पाळी आली. अशा स्थितीमध्यें ती त्रासून जाणें स्वाभाविक होतें. तरी तसा प्रकार तिच्याकडून फारसा कधींही झाला नाहीं. **तुकारामाचें** वचन ती साहसा मोडीत नसे. कोणास शिधा दे, कोणास जेऊं घाल, अशी त्याची कांहींना कांहीं वर्दळ नेहमींची असे. पण ती साध्वी ती सारी मुकाट्यानें सोशीत असे. ती त्याला दुरुत्तर असें बहुतकरून कधींही करीत नसे. रा० **तुकारामतात्यांनीं** आपल्या गाथ्यांत तिच्या दुरुत्तरां संबंधाचे कांहीं अभंग छापले आहेत. परंतु ते फारसे यथार्थ नव्हत असें आह्मांला वाटतें. **तुकारामानें** संसारसंबंधानें

* ही माहिती रा० गोडगांवकर यांनीं लिहिलेल्या चरित्रावरून घेतली आहे.

जे वेळोवेळां उद्गार काढले त्यांमध्यें स्त्रिया भक्तिपरायण पुरुषांस कोणत्याप्रकारें दुरुत्तरें बोलतात याचा मासला दिला आहे. ते ह्मणजे अवलीच्याच तोंडचे सारे शब्द असावे, असें ह्मणणें बरोबर नाहीं. आतां एवढें खरें कीं, कुटुंबभरणाचा सर्वच बोजा तिच्यावर पडल्यामुळें ती कधीं कधीं त्रासून त्याला कांहीं अधिकउणें बोलली असेल. परंतु तेवढ्यावरून ती दुर्भाषणी व कजाग होती असा तर्क करणें मुळींच योग्य नव्हें.

अवलीचें आपल्या पतीवर फारच प्रेम होतें याविषयींचे मात्र पुष्कळ दाखले आहेत. उदाहरणार्थ, असें पाहा कीं, ती मोलमजुरी करून दाणे मिळवी, किंवा आपल्या माहेराहून कधीं कधीं दाणागोटा किंवा पैसाअडका आणीत असे, तरी घरांत शिजविलेलें अन्न आपल्या नवऱ्यानें सेवन केल्यावांचून ती कधींही जेवीत नसे. **तुकाराम** अगदीं विरक्त झाल्या दिवसापासून तो कोठेंतरी जाऊन बसे. तिकडे ती त्याला शोधीत जाऊन त्याला जेवावयास घरीं घेऊन येत असे. मागें सांगितलेंच आहे कीं, तो ग्रंथाध्ययन व मनन करण्याकरितां **भांडार** पर्वतावर एकांतांत जाऊन बसे. तेथें ती त्याला भाकरतुकडा घेऊन रोज दोन प्रहरीं जात असे. हा पर्वत गांवापासून तीन कोस दूर होता. तरी ती नित्य नेमानें त्याला तेथें भाकरपाणी पोंचवून घरीं येऊन मग स्वतः जेवीत असे. **तुकाराम** वेडा झाला आहे असें समजून लोक त्याला वाटतील तीं कामें करावयास सांगूं लागले. तेव्हां ती त्यांच्यावर रागावून त्यांस शिव्याशाप देत असे. अशी ती आपल्या नवऱ्यास नेहेमीं जपत असे. तिचे त्याच्यावर अगदीं पंचप्राण असत असें **महिपति** ह्मणतो. हा चरित्रकार एके ठिकाणीं ह्मणतो कीं, **अवली** कधीं कधीं **तुकारामास** कठिण शब्द बोलत असे. पण ती त्याला कधीं शिव्या देई किंवा त्याच्या मर्जीविरुद्ध वागे, असा उल्लेख

तो कोठेंही करीत नाहीं. आतां कठिण शब्दांच्या संबंधानें पाहतां ते अवलीच्या मुखावाटे वेळोवेळां येणें साहाजिक होतें. कारण तुकाराम उदरनिर्वाहाचा कोणताही धंदा करीत नसतां घरीं वेळोवेळां कोणाला तरी घेऊन येत असे, व त्याला शिधासामुग्री किंवा अन्न पुरविण्यास तिला सांगत असें. एकदां तर तिनें आपलें एकचें एक लुगडें स्नान करतांना सोडून ठेविलें असतां या विरक्त बुवांनीं तें भिकारणीस दिलें ! अशा प्रसंगीं तिच्या तोंडून एकादा कठिण शब्द निघाला तर त्याबद्दल ती दोषी ठरत नाहीं. यासंबंधानें तिला दोष देणारांनीं हें पक्कें लक्षांत ठेवावें कीं, ती आपल्या नवऱ्याप्रमाणेंच विरक्त झालेली नसून तिला संसार करावयाचा होता. तेव्हां वर निर्दिष्ट केल्यासारख्या प्रसंगीं कोणत्याही साध्वी स्त्रीच्या हातून अवलीसारखेंच वर्तत झालें असतें. यासाठीं तिला दोष देणारांनीं तिच्या एकंदर स्थितीचा व आचरणाचा चांगला विचार करावा.

आपला नवरा विरक्त होऊन विठ्ठलभजनीं लागल्यामुळें आपल्या संसाराची धुळधाण झाल्याबद्दल तिला पहिल्या पहिल्यानें कितीही वाईट वाटलें असलें, तरी त्याच्या ठायींच्या अप्रतिम व अलोकसामान्य गुणांमुळें त्याची सर्वत्र ख्याति होऊन आसपासच्या गांवांतले लोक त्याच्या भजनीं लागले, तेव्हां तिच्या ठायीं आपल्या नवऱ्याविषयीं अभिमान व पराकाष्ठेची प्रीति उत्पन्न होणें साहजिक होतें; आणि ह्या वृत्ति अवलीच्या चित्तांत पूर्णपणें विकास पावल्या होत्या, याविषयीं आह्यांस तर मुळींच शंका वाटत नाहीं. नाहीं तर तुकाराम केवळ विदेही होऊन जिकडेतिकडे हिंडूं लागला तेव्हां तिला त्याचा कंटाळा येऊन ती आपल्या नवऱ्याचें घर सोडून माहेरीं जाऊन सुखानें राहिली असती. परंतु तिनें असें कधींही केलें नाहीं. ती नेहेमीं देहूगांवींच राहून तेथें दळणकांडण वगैरे करून आपला व

आपल्या मुलांचा निर्वाह करीत असे. तिचें माहेर चांगलें संपन्न असल्या कारणानें ती तिकडून नेहेमीं दाणागोटा व पैसाअडका आणीत असे. पण आपल्या नवऱ्याचें घर सोडून जाण्याची बुद्धि तिला कधींही झाली नाहीं.

तुकारामालाही ही स्वपत्नीची आपल्यावरील निष्ठा पूर्णपणें अवगत होती. तो कोठेंही गेला, व तेथें कितीही दिवस राहिला तरी तो आपल्या बायकोमुलांस विसरत नसे. तो देहूस आला म्हणजे आधीं घरीं जाऊन त्यांचा समाचार घेत असे. त्यांच्या चरितार्थासाठीं स्वतः श्रम करण्याचें जरी त्यानें सोडलें होतें, तरी त्यांच्यावरचें त्यांचें प्रेम कमी झालें नव्हतें. परंतु विठ्ठलभक्ति व लोकसेवा यांमध्यें आपल्या उरलेल्या आयुष्याचा व्यय करण्यांतच खरें जीवितसार्थक्य आहे, असें त्यास वाटत असल्या कारणानें, व व्यवहारांत दक्षतेनें वागण्यास जे गुण अंगीं असावे लागतात, त्यांचा त्याच्या ठायीं मुळींच विकास झाला नसल्यामुळें त्याला कोणत्याही अर्थप्राप्तीच्या व्यवसायांत निमग्न होणें हितावह वाटत नसे. पुनः अवलीचें लक्ष संसाराकडे पूर्णपणें असून ती आपला व आपल्या मुलांचा चरितार्थ चालविण्यास समर्थ आहे, असें जेव्हां त्याच्या प्रत्ययास आलें, तेव्हांपासून त्यानें संसाराचा विचार मुळींच सोडला होता. यावरून पाहतां ज्या स्त्रीच्या साहाय्यानें ईश्वरभक्ति व जनसेवा या अत्यंत महत्त्वाच्या परम कल्याणकारक व्यवसायांमध्यें आपलें आयुष्य निर्वेधपणें घालविता आलें, तिच्याविषयीं तुकारामाच्या मनांत प्रेम असणें साहजिक होतें; आणि एकंदरींत पाहतां अवलीच्या अंगच्या या अलौकिक गुणांमुळें तुकारामास निःसंगपणें आपल्या इष्ट व्यवसायांत निमग्न होतां आलें, हा तिचा एकंदर महाराष्ट्रावर किंबहुना एकंदर मानव जातीवर मोठाच उपकार झाला आहे असें मानलें पाहिजे. तेव्हां

अशा ह्या साध्वीवर नाहीं नाहीं ते दोषारोप करणें आमच्या मतें कृतघ्नपणाचें काम आहे.

आतां येथें कोणी अशी शंका घेतील कीं, तुकारामांच्या अप्रतिम उपदेशबलानें आसपासच्या पुष्कळ स्त्रीपुरुषांस विरक्तता प्राप्त होऊन तीं विठ्ठलभजनीं लागलीं असतां, त्याच्या त्या उपदेशाचा परिणाम खुद्द **अवलाई**वरच कां मुळींच झाला नाहीं ? यावरून पाहतां ती मोठी कठोर मनाची व अल्लड स्वभावाची बायको असावी. या शंकेचें समाधान अर्थात् असें कीं, **अवलाई**नें जर **तुकारामा**सारखीच वृत्ति धारण करून सर्व संगपरित्याग केला असता तर तिच्या मुलांचें संगोपन चांगलेंसें झालें नसतें. पुनः तिला व तिच्या नवऱ्याला भिक्षापात्राचा अवलंब करून स्वचरितार्थ चालवावा लागला असता. परंतु भिक्षा मागणें हें मोठें निंद्य कर्म आहे असा तिच्या नवऱ्याचा जनांस नेहेमीं बोध असे. संसार करीत असतां **विठ्ठल**भक्ति करण्यास कोणत्याही प्रकारची हरकत नाहीं, असा त्याचा सिद्धांत होता; आणि त्याचा उपदेश ऐकून जे जे **विठ्ठल**भक्तिपरायण झाले त्या सर्वांनीं ह्मणजे संसाराचा त्याग केला होता अशांतली कांहीं गोष्ट नाहीं. तेव्हां मनुष्य स्वभावास व निसर्गनियमास अनुसरून होणाऱ्या या स्वपतीच्या बोधानुसार तिनें स्ववर्तन आमरण ठेविल्याबद्दल तिला दोष देण्यांत काय अर्थ आहे ? आणखी असें कीं, ती **विठ्ठल**भक्तीविषयीं स्वतः उदासीन होती असाही उल्लेख महिपतीनें कोठें ही केलेला नाहीं. प्रारंभीं तिनें थोडास **विठ्ठल**भक्तीविषयीं विरोध प्रगट केला असला तरी पुढें आपल्या पतीचें कीर्ति तेज सर्वत्र फांकून त्याचें अंतेवासित्व मोठमोठ्या लोकांनीं जेव्हां पत्करलें, तेव्हां त्याची खरी योग्यता, व **विठ्ठल**भक्तीचें खरें महात्म्य तिच्या लक्षांत आलें असावें, यांत कांहीं संदेह नाहीं. **तुकाराम** बाहेरगांवीं हिंडूं लागला ह्मणजे

देहूगांवच्या देवस्थानाची एकंदर व्यवस्था ती मोठ्या आस्थेनें व भक्तीनें ठेवीत असे. विठ्ठलाविषयीं तिच्या मनांत विरोधभाव असता तर तिनें त्या देवस्थानाकडे ढुंकूनही पाहिलें नसतें. त्याचप्रमाणें तुकारामाचें देहूगांवीं कीर्तन किंवा भजन होऊं लागलें म्हणजे तें ऐकावयास ती मोठ्या आवडीनें येऊन बसत असे.

मागें एके ठिकाणीं सांगितलें आहे कीं, तुकाराम संसारास त्रासून अगदीं विरक्त होऊन भांडारपर्वतावर जाऊन बसूं लागला, तेव्हां अवली दररोज दुपारीं भाकरपाणी घेऊन त्या पर्वतावर जात असे. या तिच्या नित्य क्रमाप्रमाणें एके दिवशीं ती त्या पर्वतावर चढत असतां तिच्या पायास कांटा लागून तिला मोठी इजा झालेली पाहून तुकाराम पुनः त्या पर्वतावर जाऊन बसेनासा झाला. आपल्या स्त्रीस नेहेमीं त्रास देण्यापेक्षां आपणच गांवांत रहावें असें त्याला वाटलें. पुढें कांहीं दिवसांनीं पुनः त्याला संसाराचा कंटाळा येऊन तो इंद्रायणीचें प्रातःकाळीं स्नान करून व विठोबाचें पूजनार्चन करून कोठें तरी वनांत जाऊन सर्व दिवसभर बसूं लागला. यावेळीं अवलाईचें वय अल्प असल्यामुळें तिच्या अंगी म्हणण्यासारखी समजूत आली नव्हती. यास्तव ती नवऱ्यास जेव्हां तेव्हां टाकून बोलत असे. कोणा अतिथाभ्यागतास त्यानें घरीं आणलें तर ती त्याच्यावर दांतओंठ चावीत असे. या तिच्या स्वभावास त्रासून तो घरदार सोडून वनांत जाऊन बसूं लागला असें महिपति म्हणतो. याप्रमाणें त्यानें दोन महिनेपर्यंत एकसारखा क्रम चालविला होता. कोणीं भाकरतुकडा आणून दिल्यास खावा आणि कोठें तरी एकांतांत जाऊन बसावें असा त्याचा वर्तनक्रम पाहून अवलीस अतिशयित दुःख वाटूं लागलें. तिला कोठेंच चैन पडेनासें होऊन आपल्या नवऱ्यास पिसें लाविल्याबद्दल ती देवास दोष देऊं लागली. एके दिवशीं निरुपाय होऊन तिनें तुकारामास वाटेंत गांठून त्याचा पदर धरला, आणि

ती त्याला पुसूं लागली कीं, तुम्हीं जर मजकडे ढुंकूनही न पाहण्याचा निर्धार केला तर मी काय करावें ? आपल्या वांचून माझा संसार कसा चालेल ? मला व माझ्या मुलांना सोडून कोठें तरी फिरत रहाणें तुम्हांस शोभतें काय ? याप्रमाणें अवलाईनें त्याच्याशीं तंडून त्यास घरीं येण्याचा आग्रह केला. तेव्हां तुकारामानें तिला असें सांगितलें कीं, तूं विठ्ठलाचे पाय आठवीत जा, ह्मणजे तुला संसारामध्यें कधीं ही विपत्ति येणार नाहीं. माझी तुला काय गरज आहे ? तरी अवलाईनें फारच आग्रह केल्यावरून तुकारामानें ह्मटलें कीं, तूं माझ्या विचारानें नेहेमीं वागण्याचें वचन देशील तर मी घरीं येतों. तेव्हां अवलाईनें होय ह्मणून आणभाक केली. मग तुकाराम तिच्याबरोबर घरीं गेला. तो दिवस एकादशीचा असल्यामुळें तुकारामाचें कीर्तन ऐकण्याच्या उद्देशानें तुकारामाकडे लोक आले असतां, अवली त्यांच्या अंगावर वसकन आली. तेव्हां तुकारामानें तिची अशी समजूत केली कीं, हे असे साऱ्यागांवचे लोक आपल्याकडे येतात हें आपलें मोठें भाग्य समज. त्यांचा अनादर न करितां त्यांचा यथोचित मानसन्मान करावा हें तुला योग्य होय. हे नवऱ्याचे शब्द ऐकून अवली थोडीशी शांत झाली. त्या दिवशीं तुकारामानें आपल्या घरींच कीर्तन करण्याचा बेत करून अवलीस कीर्तन ऐकावयास बसण्याचा आग्रह केला. तेव्हां ती निरुपाय होऊन तें ऐकावयास बसली. या प्रसंगीं तुकारामानें आपल्या स्त्रीस उद्देशून नाना प्रकारीं बोध केला. या समयीं स्वस्त्रीस बोध होण्यासाठीं त्यानें जे कित्येक अभंग ह्मटले त्यां पैकीं अकरा येथें देतों:—

पिकल्या शेताचा आह्मां देतों वांटा । चौधरी गोमटा पांडुरंग ॥ १ ॥
सत्तर टके बाकी उरली मागे तो हा । मागें झडले दहा आजीवरी ॥ २ ॥
हांडा भांडीं गुरें दाखवी ऐवज । माजघरीं बाज बैसलासे ॥ ३ ॥

मज यासी भांडतां जाच नेदी चळें ॥ ह्मणे एका वेळे घ्याल वांटा ॥ ४ ॥
तुका ह्मणे स्त्रिये काय वो करावें । नेदितां लपावें काय कोठें ॥ ५ ॥
करितां विचार अवघें एक राज्य । दुजा कोण मज पाठी घाली ॥ १ ॥
कोण्या रीती जावें आह्मी वो पळोनी । मोकळे अंगणीं मागें पुढें ॥ २ ॥
काय तें गव्हाणें हिंडावीं वो किती । दूत ते लागती याचे पाठी ॥ ३ ॥
कोठें याची करूं गेलों कुळवाडी । आतां हा न सोडी जीवें आह्मां ॥ ४ ॥
होऊनी वेबाख येथेंचि रहावें । देईल तें खावें तुका ह्मणे ॥ ५ ॥

नागवूनी एकें नागवींच केलीं । फिरोनियां आलीं नाहीं येथें ॥ ॥ १ ॥
भेंणं सुती कोणी न घेती पालवीं ॥ करुनिया गोवीं निसंतान ॥ २ ॥
एकें तीं गोविलीं घेऊनी जमान । हांसतील जन लोक तयां ॥ ३ ॥
सरले तयांसी घालितो वैकुंठीं । न सोडी हे साटी जीवें जाली ॥ ४ ॥
तुका ह्मणे जालों जाणोनी नेणतीं । सांपडलों हातीं याचे आह्मी ॥ ५ ॥

आतां तूं तयास होईं वो उदास । आरंभला नास माझ्या जीवा ॥ १ ॥
जरूर हें जालें तुज कां नावडे । उपास रोकडे येती आतां ॥ २ ॥
घरें म्यां तुझिया जीवाचें तें काय । व्हावें तें पाहें विचारूनी ॥ ३ ॥
तुज मज तुटी नव्हे या विचारें । सहित लेंकुरें राहों सुखें ॥ ४ ॥
तुका ह्मणे तरी तुझा माझा संग । घडेल वियोग कधीं नव्हे ॥ ५ ॥

काय करूं आतां माझिया संचिता । तेणें जीवावित्ता साटी केली ॥ १ ॥
न ह्मणावें कोणीं माझें हें करणें । हुकुम तो येणें देवें केला ॥ २ ॥
करूनि मोकळा सोडिलों भिकारी । पुरविली तरी पाठी माझी ॥ ३ ॥
पाणिया भांपळा जेवावया पानें । लाविलीं वो येणें देवें आह्मां ॥ ४ ॥
तुका ह्मणे यासी नाहीं वो करुणा । आहे नागवणा ठावा मज ॥ ५ ॥

नको धरूं आस व्हावें या बाळांस । निर्माण तें त्यांचें त्यांस आहे ॥ १ ॥
आपुला तूं गळा घेईं उगवूनी । चुकवीं जाचणी गर्भवास ॥ २ ॥
ऐवज देखोनि बांधितील गळा । ह्मणोनि निराळा पळतसें ॥ ३ ॥
देखोनियां त्यांचा अवघड मार । कांपे थरथर जीव माझा ॥ ४ ॥
तुका ह्मणे जरी आहे माझी चाड । तरी करीं वाड चित्त आतां ॥ ५ ॥

भले लोक तुज बहु मानवती । वाढेल या कीर्ति जगामाजी ॥ १ ॥
ह्मणें मेलीं गुरें भांडीं नेलीं चोरें । नाहींत लेंकुरें जालीं मज ॥ २ ॥
आस निरसूनी कठिण हें मन । करीं वो समान वज्र तैसें ॥ ३ ॥
किंचित् हें सुख टाकीं वो थुंकोनी । पावसील धनि परमानंद ॥ ४ ॥

तुका ह्मणे थोर चुकती सायास । भवबंध पाश तुटोनियां ॥ ५ ॥

ऐक हें सुख होईल दोघांसी । सोहळे हे ऋषि करिती देव ॥ १ ॥
जडितविमानें बैसविती मानें । गंधर्वांचें गाणें नामघोष ॥ २ ॥
संत महंत सिद्ध येतील सामोरे । सर्व सुखा पुरे कोड तेथें ॥ ३ ॥
आलिंगूनी लोळों त्यांच्या पायांवरी । जाऊं तेथवरी मायबापें ॥ ४ ॥
तुका ह्मणे तया सुखा वर्णूं काय । जेव्हां बापमाय देखों डोळां ॥ ५ ॥

देव पाहावया करीं वो सायास । न धरीं हे आस नाशिवंत ॥ १ ॥
दिन शुद्ध सोम सकाळीं पातला । द्वादशी घडला पर्वकाळ ॥ २ ॥
द्विजां पाचारूनि शुद्ध करीं मन । देईं वो हें दान यथाविध ॥ ३ ॥
नको चिंता करूं वस्त्रा या पोटाची । माउली आमुची पांडुरंग ॥ ४ ॥
तुका ह्मणे दुरी सांगतों पाल्हाळीं । परी तो जवळी आहे आह्मां ॥ ५ ॥

सुख हें नावडे आह्मां कोणा बळें । नेणसी अंधळे जालीशी तूं ॥ १ ॥
भूकतान कैसी राहिली निश्चळ । खुंटलें चपळ मन ठायीं ॥ २ ॥
द्रव्य जीवाहुनी आवडे या जना । आह्मांसी पाषाणाहूनि हीन ॥ ३ ॥
सोयरे सज्जन जन आणि वन । अवघें समान काय गुणें ॥ ४ ॥
तुका ह्मणे आह्मां जवळीच आहे । सुख दुःख साहे पाडुरंग ॥ ५ ॥

गुरुकृपें मज बोलविलें देवें । होईल तें घ्यावें हित कांहीं ॥ १ ॥
सत्य देवें माझा केला अंगीकार । आणीक विचार नाहीं आतां ॥ २ ॥
होईं बळकट घालूनियां कास । हाचि उपदेश तुज आतां ॥ ३ ॥
सडा संमार्जन तुळसीवृंदावन । अतिथिपूजन ब्राह्मणाचें ॥ ४ ॥
वैष्णवांची दासी होईं सर्वभावें । मुखीं नाम घ्यावें विठोबाचें ॥ ५ ॥
पूर्णबोध स्त्रीभ्रतारसंवाद । धन्य जिहीं वाद आइकिला ॥ ६ ॥
तुका ह्मणे आहे पांडुरंगकथा । तरेल तो चित्ता धरील कोणी ॥ ७ ॥

हा अगदीं मनापासून व पुन्हा कळवळ्यानें केलेला बोध तिच्या मनावर इतका ठसला कीं, ती कांहीं वेळपर्यंत विरक्त होऊन हरिभजनांत अगदीं गढून गेली. तिला आपल्या पतीप्रमाणेंच संसाराचा वीट येऊन ती सर्वस्व त्याग करण्यास तयार झाली ! तिनें आपल्या घरचें भांडेंकुडें, दाणागोटा, गुरेंढोरें वगैरे सर्व कांहीं ब्राह्मणांकरवीं लुटविलें! याप्रमाणें तिची वृत्ति थोडा वेळ झाली,खरी. तथापि ती लवकरच शुद्धीवर

येऊन पुनः पक्की संसारी बनली. तिच्या वृत्तींत हा असा पालट होण्यास असें कारण झालें कीं, एके दिवशीं तिनें आपलें एकचएक जुनें लुगडें परसांत वाळूं घातलें असतां तुकारामानें तें, एक महारीण भिक्षा मागावयास आली होती, तिला न्यावयास सांगितलें. हें अवलीला समजलें तेव्हां तिला पराकाष्ठेचा राग आला, आणि ती आपल्या नवऱ्यास दिलेलें वचन मनास न आणितां पुनः संसार करूं लागली.

या एका गोष्टीवरून अवलाईची एकंदर स्थिति वाचकाच्या लक्षांत सहज येणारी आहे. वर सांगितलेली गोष्ट घडल्या दिवसापासून अवलाईचें ईश्वरभक्तीकडे विशेष लक्ष लागलें. तरी तिनें घरसंसार सोडून आपल्या नवऱ्यासारखी वृत्ति कधींही धरिली नाहीं; आणि ही अशी तिची वृत्ति बनली नाहीं, हें महाराष्ट्राचें मोठेंच भाग्य होय. कारण अवली तुकारामाप्रमाणें संसाराविषयीं उदास झाली असती तर त्या उभयतांची काय दशा झाली असती तें सांगवत नाहीं. त्याचप्रमाणें तुकारामाच्या हातून महाराष्ट्राची आध्यात्मिक उन्नति होण्यास साहाय्य झालेलें जें आज दिसत आहे तितकें झालें असतें कीं नाहीं याची आम्हांस शंका वाटते. हे आपल्या स्त्रीचे आपल्यावर होणारे उपकार तुकाराम पूर्णपणें जाणून होता. म्हणूनच तो तिला सोडून कधींही गेला नाहीं.

येथें प्रसंगानुरोधानें तुकारामाविषयीं आणखी एका गोष्टीचा उल्लेख करणें इष्ट दिसतें. ही गोष्ट अर्थात् त्याच्या एकपत्नीव्रतासंबंधाची होय. तरुण वयामध्यें त्याच्या मातापितरांनीं त्याचीं दोन लग्नें केलीं होतीं; तरी पुढें पहिली बायको वारल्यावर तो अवलीशिवाय इतर सर्व स्त्रियांस माता व भगिनी लेखीत असे. यासंबंधानें एक गोष्ट घडून आली तिचें येथें निरूपण करितों. तुकारामाचें कीर्तन ऐकावयास पुरुषांप्रमाणें कांहीं स्त्रियाही नेमानें येत असत. या स्त्रियांपैकीं एका

सुंदर स्त्रीच्या मनांत त्याच्याविषयीं व्यभिचारबुद्धि उत्पन्न होऊन, एके दिवशीं एकांत पाहून हा आपला मनोदय तिनें त्यास निवेदन केला. तेव्हां तिच्या प्रेमकटाक्षांस व मोहक भाषणास यत्किंचित्ही न भुलतां त्यानें तिला नानापरी उपदेश करून तिच्या मनांतली पापवासना काढून टाकली, व तिला पुनः सन्मार्गवर्ती केलें. या प्रसंगीं त्यानें त्या स्त्रीस संबोधून जे अभंग झटले त्यांपैकीं दोन येथें देतों:—

स्त्रियांचा तो संग नको नारायणा । काष्ठा या पाषाणमृत्तिकेच्या ॥ १ ॥
नाठवे हा देव न घडे भजन । लांचावलें मन आवरेना ॥ २ ॥
दृष्टिमुखें मरण इंद्रियांच्या द्वारें । लावण्य तें खरें दुःखमूळ ॥ ३ ॥
तुका ह्मणे जरी अग्नि झाला साधु । परी बाधू संघटणें ॥ ४ ॥
पराविया नारी रखुमाईसमान । हें गेलें नेमून ठायींचेंचि ॥ १ ॥
जाईं वो तूं माते न करीं सायास । आह्मी विष्णुदास नव्हों तैसे ॥ २ ॥
न साहावे मज तुझें हें पतन । नको हें वचन दुष्ट वदों ॥ ३ ॥
तुका ह्मणे तुज पाहिजे भ्रतार । तरी कां इतर लोक थोडे ॥ ४ ॥

या गोष्टीवरून त्याचा आपल्या मनावर व इंद्रियांवर किती दाब होता हें व्यक्त होतें. त्याचप्रमाणें त्याचें एकपत्नीव्रत किती कडकडीत होतें हेंही दिसून येतें. अबलाचेंही पातिव्रत्य अगदीं अढळ असून शेवटपर्यंत ती आपल्या नवऱ्यावर एक भावानें प्रीति करीत असे.

चमत्कारप्रकरण.

येथपर्यंत तुकारामाचें यथोपलब्ध जीवनवृत्त संक्षेपतः लिहिलें. हें लिहितांना केवळ विश्वसनीय व ऐतिहासिक अशाच गोष्टींचें निरूपण करण्याची आह्मी खबरदारी घेतली आहे. या साधूचें महिपतिकृत ओवीबद्ध चरित्र वाचलें असतां, व रा. रा. विष्णुशास्त्री पंडित व रा. रा. शंकर पाडुरंग पंडित या विद्वद्द्वयानें सरकारच्या आश्रयानें छापलेल्या गाथेच्या प्रारंभीं रा. रा. जनार्दन सखाराम गाडगीळ यांनीं

महिपतीच्या चरित्राचें गद्यात्मक सार दिलें आहे तें, व रा. रा. रामचंद्र विष्णु मांडगांवकर यांनीं छापलेल्या गाथेच्या प्रारंभीं लिहिलेलें तुकारामचरित्र हीं दोन्ही वाचलीं असतां त्यांत चमत्कार प्रकरण बरेंच आढळतें. परंतु जुन्या व भोळ्या समजुतीच्या लोकांस रुचेल असें या साधुपुरुषाचें चरित्र लिहिण्याचें जें हें उदाहरण या विद्वानांनीं घालून ठेविलें आहे, त्याचें अनुकरण करणें सध्यांच्या स्थितींत इष्ट नाहीं असा आमचा समज झाल्यामुळें आम्हीं हें चमत्कारप्रकरण गाळलें आहे. असें करण्याचें मुख्य कारण एवढेंच कीं, अद्भुत व चमत्कृतिजनक गोष्टींची रेलचेल ऐतिहासिक पुरुषाच्या चरित्रांत असल्यानें त्यांत निर्दिष्ट केलेली प्रत्येक गोष्ट सत्य आहे किंवा कसें याविषयीं साधारण समजुतीच्या माणसाच्या मनांत संशय उत्पन्न होतो; आणि अशा महापुरुषांच्या चरित्ररूप ग्रंथांस कल्पित गोष्टींच्या वर्गांत लोटून देण्याकडे जनांची प्रवृत्ति होते. यामुळें महापुरुषचरित्रवाचनानें मनावर इष्ट परिणाम व्हावा अशी जी अपेक्षा असते ती व्यर्थ होते. चमत्कृतिमिश्रित सत्याची गोष्टच अशी आहे. आमच्या देशाचा प्राचीन इतिहास लोपल्याबद्दल विद्वज्जन आज खेद करीत आहेत, यांचें इंगित याच गोष्टींत आहे. आमच्या संस्कृत भाषेमध्यें एवढे मोठे पुराण कथांचे ग्रंथ असतां आमचा इतिहास लोपला आहे असा सिद्धांत विद्वान् लोक कां करितात, याचें भावीक जनांस मोठें नवल वाटेल. परंतु इतिहास कसा असला ह्मणजे तो विश्वसनीय होतो याविषयीं सत्यजिज्ञासु पाश्चात्त्यांच्या परिश्रमानें योग्य निर्णय झाला आहे. या त्यांच्या कसोटीस आमचे प्रचंड पुराणकथाग्रंथ लावून पाहिले असतां त्यांस इतिहासग्रंथ मुळींच ह्मणतां येणार नाहीं. आतां हें कोणींही कबूल करील कीं, ह्या पुराण ग्रंथांचें ग्रथन मूळ खऱ्या गोष्टींच्याच आधारावर बहुत करून केलेलें आहे. तथापि त्यांत चमत्कृति

प्रिय कवींनीं लोकरंजनाच्या हेतूनें पुष्कळ अद्भुत व काल्पनिक भाग संमिश्रित केल्यामुळें त्या सत्य गोष्टी लुप्तप्राय झाल्या. ह्या सत्यइतिहास-लोपामुळें आमच्या प्राचीन स्थितीचें व पूर्वी होऊन गेलेल्या महापुरुषांचें यथार्थ ज्ञान होण्यास किती प्रकारें प्रत्यवाय येत आहे, याचा जो शांतपणें विचार करील तो यापुढें तरी असा प्रकार घडूं न देण्याविषयीं निश्चयानें झटेल. गेल्या पांचसहा शतकांमध्यें आमच्या ह्या भरत भूमीमध्यें महान् महान् साधुपुरुष निर्माण होऊन त्यांनीं आपल्या उज्ज्वल चरित्र महिम्यानें या भूमीस पावन केलें आहे. तेव्हां त्यांचें मिळेल तेवढें ऐतिहासिक अतएव विश्वसनीय असें वृत्त लिहून ठेवण्याचा प्रयत्न करणें हें अत्यंत इष्ट होय. महिपतीनें या महापुरुषांचीं चरित्रें आपल्या रसाळ वाणीनें लिहून ठेविलीं आहेत. त्यांत त्यानें पूर्वपद्धतीस अनुसरून व भाविक लोकांत प्रचलित असलेल्या दंतकथांचा संग्रह करून चमत्कार व अद्भुत गोष्टी यांचें यथेष्ट ग्रथन केलें आहे. या त्याच्या पद्धतीचें प्रस्तुत कालीं अवलंबन करणें सहसा इष्ट नव्हें.

आतां येथें आणखी अशी शंका उद्भवण्यासारखी आहे कीं, महिपतीसारख्या प्रेमळ व भाविक मनुष्याकडून हा असंभाव्य गोष्टींचे वर्णन करण्याचा प्रकार कसा घडला? याचें समाधान एक तर उघडच आहे कीं, भाविक लोकांची समान्यतः अशी समजूत आहे कीं, पुराणांतरीं देवाच्या अवतारांच्या कथा सांगितल्या आहेत त्याप्रमाणेंच बौद्धावतारीं सुद्धां गोष्टी घडणें स्वाभाविक आहे. आतां पंढरीचा विठोबा हा बौद्धावतार आहे असें महाराष्ट्रांतील भाविक लोकांस आज कैक शतकें वाटत आलें आहे. मागल्या युगांत रामकृष्णादिकांचे अवतार होऊन त्यांनीं इतर संसारी जनांप्रमाणें सर्व कांहीं ऐहिक व्यापारांमध्यें निमग्न होऊन आपल्या पवित्र चरित्रमहिम्यानें हा लोक पावन केला. अशा अवतारांपैकीं बौद्धावतार नमून तो कोठें तरी निश्चल व उदासीन

असा असावयाचा, अशी हिंदू लोकांची समजूत आहे. पंढरीच्या विठोबाच्या संबंधानें अनेक अद्भुत कथा आहेत, त्या सगळ्या खऱ्या नसल्या तरी त्यांस प्रारंभीं कांहींतरी आधार असावा असा आमचा तर्क आहे. येथें त्या संबंधानें विशेष पाल्हाळ करण्याचें प्रयोजन नाहीं याप्रमाणें पंढरीच्या विठोबास साक्षात् देवावतार मानल्यामुळें त्या देवस्थानाचें महात्म्य महाराष्ट्रांत उत्तरोत्तर वाढतच गेलें. बौद्धावतारीं देव इहलोकीं कांहींच करणार नाहीं अशी जरी कल्पना सर्वत्र रूढ आहे, तरी त्या देवाची जे महाभगवद्भक्त एकनिष्ठपणें सेवा करितात त्यांस तो प्रसन्न होऊन त्यांशीं बोलतो चालतो व त्यांनीं दिलेलें खातो पितो, असा समज होणें स्वाभाविक आहे. ज्ञानदेव, नामदेव, तुकाराम वगैरे जे अत्यंत प्रेमळ व भावीक भगवद्भक्त झाले त्यांच्याशीं हें पंढरपुरचें सगुणब्रह्म बोलत चालत होतें असें सामान्य लोकांस वाटत असे. त्या भगवद्भक्तांच्या चरित्रांत जे अलौकिक प्रसंग घडून आले ते सारे भगवत्साहाय्यानें तसे घडले असावे अशी त्यांची कल्पना होणें साहजिक होतें. दुसरें असें कीं, जगांतील एकंदर व्यापार देव करीत आहे असा त्या भगवद्भक्तांच्या बुद्धीचा निश्चय झाला होता; यास्तव ते आपल्याकडून घडणारी किंवा आपणास घडणारी प्रत्येक गोष्ट देवच करीत आहे असें ते नेहेमीं म्हणत. एकाद्या संकटप्रसंगापासून ते, कांहीं तरी अनपेक्षित गोष्टी घडून येऊन, मुक्त झाले असतां ते नेहेमीं देवाचा त्याबद्दल स्तव करून म्हणत कीं, देवकृपेनेंच आपण त्यांतून सुटलों. हें त्यांचें म्हणणें त्या भावीक जनांच्या समजाप्रमाणें असल्याकारणानें त्यांत त्यांनीं सत्यापलाप केला असा दोष त्यांस मुळींच देतां येत नाहीं. याप्रमाणें अत्यंत नीतिमान् साधुसंतांच्या मुखावाटे निघणाऱ्या ईश्वरपरायणतेच्या उद्गारांवर भाविक

लोकांचा विश्वास दृढ होऊन महाराष्ट्रांत साधुसंतांच्या हातून घडलेल्या अनेक चमत्कारांचे प्रवाद प्रचलित झाले. ह्या सामान्य जनांत चालू असलेल्या अद्भुत दंतकथा ऐकून घेऊन त्या संतचरित्ररूपानें ग्रथित केल्याबद्दल महिपतीस दोष देण्यांत कांहींच अर्थ नाहीं. तोही अशा भाविक लोकांपैकींच एक असल्या कारणानें त्यानें आपल्या समजुतीप्रमाणें संतजनांचीं चरित्रें लिहून ठेवून महाराष्ट्रजनांस अक्षयींचे ऋणी केलें आहे.

असो आतां तुकारामाच्या हातून जे चमत्कार घडले म्हणून महिपति लिहितो, त्यांविषयीं खुद्द तुकारामाच्या ग्रंथांत कांहीं उल्लेख आहे कीं काय तें पाहूं जातां, त्यानें आपल्या हातून ते चमत्कार घडल्याचा उपलब्ध ग्रंथांत मुळींच कोठेंही उल्लेख केलेला आढळत नाहीं. तर उलट या सामान्य जनसमजुतीप्रमाणें त्याच्या कडून चमत्कार व्हावे अशी लोकांनीं अपेक्षा केली असतां त्यानें आपली तत्संबंधानें दुर्बलता प्रकट केलेली आढळते. या प्रकरणीं कांहीं उदाहरणें देऊन आमच्या या विधानाचें सत्यत्व दर्शवितों.

मागें सांगितलेंच आहे कीं, कोणी ब्राह्मण व्युत्पत्ति प्राप्त व्हावी म्हणून आळंदीस ज्ञानदेवाच्या समाधीपाशीं धरणें धरून बसला असतां त्यास तुकारामापाशीं जाण्याचा दृष्टांत झाला. त्याप्रमाणें तो ब्राह्मण तुकारामापाशीं आला असतां त्यानें जे अभंग त्यास देण्याकरितां लिहिले त्यांमध्यें, व पुढें तो ब्राह्मण तुकारामानें दिलेले अभंग व नारळ टाकून गेला तेव्हां तुकारामानें ज्ञानदेवास जें अभंगरूप पत्र लिहिलें त्यामध्यें त्यानें हा चमत्कार करण्याविषयींचें आपलें दुर्बलत्व स्पष्टपणें प्रगट केलें आहे. त्याचप्रमाणें व्युत्पत्तीचा हव्यास न धरितां भगवद्भक्तीचा अवलंब करण्याविषयीं त्या ब्राह्मणास त्यांत उपदेश केला आहे, ह्या वर सांगितलेल्या तुकारामाच्या

अभंगांपैकीं कांहीं अभंग आह्मीं मागें दिले आहेत. आतां हे अभंग कोंडभट्टास मिळाले तेव्हां त्याला व्युत्पत्ति प्राप्त झाली, असा उल्लेख महिपतीनें केला आहे. या प्रवादाचें इंगित अर्थात् असें कीं, व्युत्पत्तिप्राप्तीच्या आशेनें आलेल्या ब्राह्मणासाठीं ते अभंग तुकारामानें केले असल्या कारणानें त्यांचा इष्ट प्रभाव कोणावर तरी होणें शक्य होतें, अशी समजूत भाविक लोकांची असल्यामुळें कोंडभट्टावर त्यांचा तो परिणाम झाला असावा, असा तर्क होणें साहजिक होतें. पुनः व्युत्पत्तिप्राप्तीहूनही विशेष श्रेयस्कर जी साधुसंगति ती कोंडभट्टास प्राप्त झाल्यावर त्यानें आपली कृतकृत्यता दर्शित केल्यावरूनही लोकांचा तसा ग्रह होणें साहजिक आहे. शिवाय आह्मी यथास्थलीं दर्शविल्याप्रमाणें रामेश्वरभट्टाच्या साहाय्यानें त्यानें संस्कृत ग्रंथांचें यथावकाश अध्ययन केल्यावर तर त्याच्या ठायीं त्या अभंगांच्या प्रभावाची प्रतीति स्पष्टपणें दिसून आली.

दुसरें उदाहरण असें कीं, एक कांसार तुकारामाच्या उपदेशपर कीर्तनास अगदीं लुब्ध होऊन जेथें त्याचें कीर्तन होई तेथें तो तें ऐकावयास जात असे. एके दिवशीं त्याच्या एकुलत्या एक मुलास कांहीं आजार होऊन तो मरणोन्मुख झाला. तेव्हा त्याच्या बायकोनें सांगितलें कीं, आज आपण कीर्तनास जाऊं नका. परंतु त्या भाविक कांसारास कीर्तनश्रवणाची इतकी गोडी लागली होती कीं, त्यास घरीं मुळींच चैन पडेना. मग तो पुत्रमोहास मुळींच वश न होतां निःशंकपणें कीर्तनास जाऊन बसला. इकडे त्या बालकाच्या नाड्या आटपल्या असें पाहून त्या कासारणीनें मोठा आक्रोश केला, आणि आपल्या मुलाचें प्रेत खांद्यावर घेऊन तुकाराम कीर्तन करीत होता तेथें ती आली; आणि कीर्तनाच्या जागीं तें प्रेत ठेवून मोठ्यानें हंबरडा फोडून ह्मणाला कीं, तुकोबा तुमच्या नादीं माझा नवरा लागल्यापासून

आमच्यावर हे असे एक एक प्रसंग येत आहेत. तेव्हां कीर्तनास बसलेले लोक तिची समजूत घालून ह्मणूं लागले कीं, बाई, तुझ्या मुलाचें आयुष्य खुंटून तें मेलें, त्याला स्वामींनीं काय करावें ? हें प्रेत तूं येथें कशाला आणलेंस ? यांच्यापाशीं कांहीं संजिवीनिविद्या नाहीं. महिपति असें सांगतो कीं, तुकारामानें देवाचें भजन व धांवा मोठ्या आवेशानें व कळवळ्यानें केल्यावर तें मूल पुनः जिवंत झालें. आतां या प्रसंगीं त्यानें ह्मटलेले अभंग हे होतः—

अशक्य तों तुह्मा नाहीं नारायणा ॥ निर्जिवा चेतना आणावया ॥ १ ॥
मागें काय जाणों स्वामींचे पवाडे ॥ आतां कां रोकडे दावूं नये ॥ २ ॥
थोर भाग्य आह्मी समर्थांचे कासे ॥ ह्मणवितों दास काय थोडें ॥ ३ ॥
तुका ह्मणे माझे निववावे डोळे ॥ दावूनि सोहळे सामर्थ्याचे ॥ ४ ॥
दाता तो एक जाण ॥ नारायण स्मरवी ॥ १ ॥
आणीक नाशिवंतें काय ॥ न सरे ह्मणे ज्याच्यानें ॥ २ ॥
यावें तया काकुलती ॥ जे दाविते सुपंथ ॥ ३ ॥
तुका ह्मणे उरी नुरे ॥ त्याचे खरे उपकार ॥ ४ ॥

या अभंगांवरून असें स्पष्ट सिद्ध होतें कीं, तुकाराम आपल्या अंगांत कांहीं अलौकिक सामर्थ्य आहे, असें मुळींच समजत नसे. तर पुराणांतरीं कथन केलेल्या अद्भुत गोष्टींवर त्याचा पूर्ण भरंवसा असल्या मुळें, या वेळीं देवाकडून त्या मुलास उठविण्याचा चमत्कार होण्यास कांहीं एक हरकत नाहीं असें त्यानें पहिल्या अभंगांत ह्मटलें आहे. यावरून असें अनुमान करावयाचें कीं, पूर्वी भक्तिपरायण पुरुषांस ज्याप्रमाणे देव वेळोवेळां साहाय्य करीत असे, तसें साहाय्य प्रकृत प्रसंगींही देवानें आपणास करावें अशी त्याला इच्छा होती. तेव्हां असे अद्भुत चमत्कार तुकारामाच्या काळीं मुळींच होत नसत; व तुकारामाच्या हातून तर ते मुळींच होण्यासारखे नव्हते हें सिद्ध होतें. आतां या प्रसंगीं मूल उठलें असल्यास तें उठण्याचें कारण दुसरें कांहीं तरी असावें असा तर्क केल्यावांचून गति नाहीं. परंतु तुकारामाच्या सदरील अभंगांवरून तर अशा चमत्काराची असंभाव्यताच व्यक्त होते.

या प्रकरणीं आणखी उदाहरण हवें असल्यास शिवजी कासाराच्या बायकोनें तुकारामाच्या अंगावर कढत पाणी ओतलें तेव्हांचें आहे. त्या दुष्ट स्त्रीनें त्याच्या अंगावर पाणी ओतलें तेव्हां त्याच्या अंगाचा दाह होऊं लागून ज्या असह्य वेदना त्याला झाल्या त्यांसरशीं त्यानें स्फटलेला एक अभंग मागें दिलाच आहे.* तो वाचिला असतां असें दिसून येतें कीं, तुकारामानें या प्रसंगीं केवळ इतर सामान्य भाविक लोकांप्रमाणेंच देवाचा धांवा केला आहे. महिपति सांगतो त्याप्रमाणें तें उष्ण पाणी अगदीं शीतळ करून टाकण्याचें सामर्थ्य त्याच्या अंगीं असतें तर त्यानें हा असा एकाद्या दुर्बळ मनुष्याप्रमाणें धांवा केला नसता.

त्याचप्रमाणें रामेश्वरभट्टाच्या अंगाचा दाह होऊं लागला तेव्हां त्यानें आंपल्यावर कृपादृष्टि करण्यासाठीं तुकारामास एक पत्र लिहिलें असतां त्याचें उत्तर आमच्या भाविक भगवद्भक्तानें काय पाठविलें तेंही वाचकांनीं मागें वाचलेंच आहे.† त्यानें जो अभंग रामेश्वरभट्टास लिहून पाठविला त्यांत फक्त चित्तशुद्धीचा महिमा वर्णन केला आहे. परंतु महिपति असें लिहितो कीं, त्या अभंगाच्या वाचनानें त्या ब्राह्मणाच्या अंगाचा दाह शमन पावला. हा असा प्रकार घडला असल्यास कांहीं नवल नाहीं. कारण केवळ मनाच्या समजुतीचा परिणाम देहावर कधीं कधीं याहूनही विलक्षण घडल्याचे दाखले व्यवहारांत पुष्कळ आहेत. परंतु आह्माला तर ही सारीच गोष्ट केवळ अलंकारिक वाटते. या गोष्टींतलें खरें बीज असें दिसतें कीं, तुकारामासारख्या केवळ हीन जातीच्या मनुष्याकडून भगवद्भक्ति घडल्यामुळें त्याचें तेज इतकें उज्ज्वल झालें, व देव त्याचा धांवा ऐकून त्याचें वेळोवेळां साहाय्य करितो; आणि आपण एवढे कर्मनिष्ठ असून आपला

---

* पृ० ८७ पाहा. † पृ० ७० पाहा.

वर्णही उच्च असतां आपणांत अशी कांहींच योग्यता नाहीं, हें कसें ? अशी तळमळ त्याच्या चित्ताला एकसारखी लागली असल्यामुळें त्याला कोठेंच चैन पडलें नसावें. पुढें या गोष्टीचा उलगडा पूर्वोक्त अभंगांत तुकारामानें केल्यावर त्याचें समाधान होऊन त्याच्या चित्तास होणारा ताप उपशम पावला असावा. या अभंगांत तुकारामानें त्याला चित्तशुद्धीचा महिमा सांगून असें सुचविलें कीं, एकंदर कर्ममार्गाचा उद्देश मिळून इतकाच कीं, तेणेंकरून चित्ताची शुद्धि होऊन मोक्षसिद्धीचा अधिकार मानवास प्राप्त व्हावा. हा अधिकार तुला अद्यापि आलेला नाहीं, ह्मणून तुझीही खटपट व तळमळ चालली आहे. याप्रमाणें स्वतांमधील व तुकारामामधील भेद त्याच्या लक्षांत आला, तेव्हां त्या ब्राह्मणानें सर्व कर्माची कटकट सोडून व स्वाभिमान एकीकडे गुंडाळून ठेवून तुकारामाची परिचर्या अंगीकारीली.

याप्रमाणें तुकारामानें चमत्कार केल्याचा उल्लेख त्याच्या वचनांत नाहीं असें जें आह्मी येथवर प्रतिपादन केलें आहे, तें खोटें आहे असें ठरविण्यासाठीं प्रतिपक्षाकडून तुकारामाचे निरनिराळ्या प्रसंगींचे तीन उल्लेख पुढें आणण्यांत येतील. त्यांपैकीं एक असा कीं, चिंचवडच्या देवानें तुकारामास बोलावून नेऊन त्याची परीक्षा केल्यावर त्याला भोजन घातलें. त्यावेळीं तुकारामानें ह्मटलेले कांहीं अभंग गाथ्यांत छापले आहेत. त्यांत गणपति व विठोबा यांचें आव्हान करून त्यांस पंक्तीस घेऊन तुकारामानें भोजन केलें, या चमत्काराचा उल्लेख केला आहे. ते अभंग हेः—

चिंतामणी देवा गणपतीशीं आणा ॥ करावें भोजना दुजे पात्रीं ॥ १ ॥
देव ह्मणती तुक्या एवढी कैंची थोरी ॥ अभिमाना भितरी नागवलों ॥ २ ॥
वाढ वेळ झाला शिळें ह्मालें अन्न ॥ तटस्थ ब्राह्मण बैसलेती ॥ ३ ॥
तुका ह्मणे देवा तुमच्या सुकृतें ॥ आणीन त्वरित मोरयासी ॥ ४ ॥

भोक्ता नारायण लक्ष्मीचा पति ।। म्हणोनि प्राणाहुति घेतलिया ।। १ ।।
भर्त्ता आणि भोक्ता कर्ता आणि करविता ।। आपण सहजता पूर्ण काम ।।२।।
विश्वंभर कृपादृष्टि सांभाळिलो ।। प्रार्थना करितां ब्राह्मणाची ।। ३ ।।
कवळो कवळीं नाम घ्यावें गोविंदाचें ।। भोजन भक्तांचें तुका म्हणे ।। ४ ।।

आतां हे अभंग खुद्द तुकारामाचेच आहेत असें घेऊन चाललें तरी आमच्या सदरील म्हणण्यास मुळींच बाध येत नाहीं. हें वरील दुसऱ्या अभंगावरून स्पष्ट होत आहे. त्यांत जगदात्मा सर्व भूतांच्या ठायीं आसल्या कारणानें, व तोच कर्ता व करविता असल्यां कारणानें तुम्हीं आम्हीं त्याचें नांव घेऊन मुखीं ग्रास घातला असतां त्या देवानें-च तें अन्न सेवन केल्यासारखें होतें, असें तुकारामानें सुचवून चिंतामणी देवाची भ्रांति फेडली आणि तो मूळचा गणपति-उपासक असतां त्याला बोध करून त्याचें लक्ष वेदांताकडे लागेल असें केलें. पुढें या साध्या गोष्टीच्या पायावर सदरीं सांगितल्या सा-रख्या चमत्काराची इमारत रचली आहे. वस्तुतः पाहतां वरील प्र-संगीं तुकारामाच्या व चिंतामणी देवाच्या पंक्तीला कोणतेंही दैवत साक्षात् येऊन खरोखरीच जेवावयास बसलें होतें असें सहसा म्हणवत नाहीं. असा कांहीं प्रकार जर खरोखरीच घडला असता तर वरती दिलेल्या अभंगापैकीं दुसरा अभंग म्हणण्याचें काय बरें प्रयोजन होतें?

याप्रमाणें प्रतिपक्षाच्या एका मुद्याचा निकाल लागला. परंतु या-हूनही विशेष बलवत्तर पुरावा अभंगाच्या गाथा तेराव्या दिवशीं पाण्या-वर तरल्या त्या प्रसंगींच्या तुकारामाच्या उद्गारांत आहे, असें उलट पक्षाची मंडळी म्हणेल. तर त्याचेंही निरसन अगदीं सोपें आहे. या उद्वेगकारक समयींचे तुकारामाचे एकंदर उद्गार मननपूर्वक वाचले असतां त्यांत त्यानें आपली दुर्बलता पूर्णपणें व्यक्त केली आहे. हें चांगलें ध्यानांत येईल. आतां अभंग पाण्यावर तरल्याबद्दल जो त्यानें

आपल्या अभंगांत उल्लेख केला आहे त्यासंबंधानें एवढेंच सांगावयाचें कीं, तेरावे दिवशीं इंद्रायणीच्या डोहांत पुनः गाथा तरतांना लोकांनीं पाहून त्याला येऊन कळविलें, तेव्हां त्यानें देवाचे उपकार मानले आहेत. या पलीकडे त्यानें त्यांत कांहीं एक ह्मटलेलें नाहीं. आतां या अशा चमत्कारांवर त्याचा पूर्ण भरंवसा होता, हें निर्विवाद आहे. कारण परमेश्वर पाहिजे तें करण्यास समर्थ असून भक्तांस संकटीं पावतो, अशी त्याची दृढ भावना होती. आतां ह्या गाथा पुनः पाण्यावर तरल्या कशा? हा एक मोठाच प्रश्न आहे. परंतु हें ह्मणजे मोठेंसें गूढ आहे असें कोणी मानावयाला नको. या प्रकरणीं तुकारामाच्या पदरीं दोषाचा लवलेशही न येतां या गोष्टीचा उलगडा पाडतां येण्यासारखा आहे.

परंतु याहूनही एका मोठ्या चमत्काराचा उल्लेख तुकारामाच्या एकदोन नव्हे तर पंचवीसतीस अभंगांमध्यें आढळतो. त्याची कशी काय वाट लावावयाची? असा प्रतिपक्षाकडून प्रश्न होण्यासारखा आहे. तो चमत्कार अर्थात् तुकारामाच्या निर्वाणसमयींचा. त्यानें देहूगांवच्या उत्सवाच्या शेवटल्या दिवशीं सर्वांचा निरोप घेऊन इंद्रायणीच्या तीराकडे जातांना व तेथें गेल्यावर जे अभंग ह्मटले, त्यांत आपणास देवाकडून विमान आलेलें दिसत आहे, सर्व देव व हा लोक सोडून गेलेले सर्व भगवद्भक्त आपणास न्यावयास आले आहेत वगैरे साक्षात् अद्भुतदर्शनाचें वर्णन केलें आहे. हें त्याचें वर्णन एक तर अगदीं खोटें असलें पाहिजे, किंवा खरें तरी असलें पाहिजे. जर खोटें ह्मणावें तर अनीतीचा दोष तुकारामाच्या पदरीं येतो. बरें खरें ह्मणावें तर हा चमत्कार नव्हे काय? असें विचारणें येतें. या कचाटींतून सुटून जाण्याचा एक मार्ग उघडच आहे कीं, या अभंगांपैकीं बहुतेक अभंग तुकारामाचे नसावे. तर ते पुढें त्याच्या कोणीं

तरी शिप्यानें केले असावे. परंतु ह्या सोप्या मार्गाचें अवलंबन न करितां ते सारेच अभंग तुकारामाच्या तोंडचे आहेत असें मानून चाललें तरी त्यांत कांहीं एक अद्भुन नाहीं, किंवा त्यांत तुकारामाच्या सत्यप्रीतीविषयीं संशय घेण्यास मुळींच अवकाश नाहीं. यथास्थलीं सांगितलेंच आहे कीं, लोहगांवावर परचक्र आल्या दिवसापासून त्याच्या चित्तवृतींत पराकाष्टेची उदासीनता उत्पन्न होऊन त्याला ह्या लोकचें जिणें अगदीं असह्य झालें; आणि त्यानें इहलोक सोडून जाण्याचा निर्धार करून शेवटीं जलसमाधि घेतली. ह्या अंतसमयीं त्याची चित्तवृत्ति अत्यंत क्षुब्ध होऊन आधींच प्रबल असलेली त्याची कल्पनाशक्ति अनिवार झाली. तेव्हां पुराणादिकांतून सहस्रशः ऐकलेल्या स्वर्गारोहणाच्या वगैरे गोष्टी त्याच्या दृष्टीपुढें प्रत्यक्ष घडताहेतशा दिसूं लागणें साहजिक होतें. गतयुगांत देवाकडून आलेल्या विमानांत बसून सत्पुरुषांनीं स्वर्गारोहण केल्याच्या गोष्टी त्यानें ऐकल्या व वाचल्या होत्या. तेव्हां तसा प्रकार आपल्यासंबंधानेंही होत आहे असा भास त्याला होणें स्वाभाविक होतें. कारण आधींच तो सहृदय कवि असून त्यांत आणखी अत्यंत प्रेमळ व भाविक भगवद्भक्त होता; यास्तव त्याला स्वर्गारोहणाचा एकसारखा निदिध्यास लागून त्याची वृत्ति तदाकार झाली; व पुराणांतरीं कथन केल्याप्रमाणें आपणासही नेण्यास देवाचें विमान आलें आहे असा भास त्याला होणें मानसिक सृष्टीच्या नियमांस अनुसरून आहे. असे आभास अगदीं सामान्य जनांसही कधींकधीं होतात, असा अनुभव आहे. तर मग ते आमच्या प्रेमळ व विदेही महाभगवद्भक्ताला झाल्यास त्यांत नवल तें कोणतें ? याप्रमाणें उपपत्ति केली असतां तुकारामाच्या तोंडून जे आधुनिक दृष्टीनें असंभाव्य असे उद्गार निघाले, ते त्या साधूनें कोणास विनाकारण भ्रमांत पाडण्यासाठीं काढले असें सहसा म्हणवत नाहीं.

आतां शेवटीं तुकाराम देहासकट वैकुंठास गेला किंवा नाहीं या विषयींचा वाद राहिला. त्याचा निर्णयही तुकारामाच्या एतद्विषयक वचनांवरूनच सहजीं होण्यासारखा आहे. मागें आलीं तुकारामाच्या स्वर्गारोहणसमयाचे कांहीं अभंग दिले आहेत त्यांत शेवटीं हे शब्द आहेतः—

झाला पाठमोरा इंद्रायणीतळीं । नामघोष टाळी वाजविली ॥
प्रथम तो पाय घातला पाण्यांत । राहिली ते मात तुका म्हणे ॥

यावरून हें स्पष्ट होतें कीं, तुकारामानें जलसमाधि घेतली. त्यानें देहासकट विमानांत बसून स्वर्गारोहण केलें, व मग वरून गोदडी व टाळ हीं खालीं टाकलीं, अशी अद्भुत कथा लोकांनीं मागाहून रचली असून तींत कांहीं तथ्य आहे असें आह्मांस वाटत नाहीं. पुनः असें पाहा कीं, इहलोक सोडून स्वर्गादिकांप्रत जाण्याच्या संबंधानें जेवढ्या ह्मणून कल्पना आहेत त्यांमध्यें येथला देह येथेंच ठेवून आत्मा जातो असें मानण्याची प्रवृत्ति आहे; व याप्रमाणें देहासकट कोणी स्वर्गास गेल्याचें एकही उदाहरण पुराणग्रंथांत नाहीं. असें असतां तुकारामाच्याच संबंधानें हा अद्भुत प्रकार कसा घडला? असा प्रश्न उत्पन्न होतो. तर या प्रकरणीं असा तर्क करण्यासारखा आहे कीं, तुकारामानें 'देहासकट तुका गुप्त झाला' वगैरे जीं वचनें अंतकाळीं ह्मटलीं त्यांवरून पुढें लोकांनीं ही अद्भुत कथा रचली असावी. तीं वचनें कल्पनाशक्ति अनिवार झाल्यामुळें तुकारामाच्या तोंडून निघालीं असावीं असें मानण्यास त्यांला कांहींएक कारण वाटलें नाहीं. त्यांचा चमत्कारांवर पूर्ण भरंवसा असल्यामुळें असा विवेक त्यांस व्हावा कोठून? महिपतीनें लिहिलेल्या कथेवरून एकंदरींत पाहतां तुकाराम देहासकट स्वर्गास गेला नाहीं असंच सिद्ध होतें. कारण तो ह्मणतो कीं, फाल्गुन वद्य द्वितियेस तुकाराम गुप्त झाला असतां त्याचे शिष्य व त्याची बायको अवलाई हीं

इंद्रायणीतीरीं पंचमीपर्यंत होतीं. जर तो वर गेला हें त्यांस खास ठाऊक असतें, तर तीं इतके दिवस तेथें बसून राहिलीं नसतीं. परंतु वास्तविक प्रकार, जो खुद्द तुकारामाच्या पूर्वी दिलेल्या अभंगांत दर्शविला आहे, तो घडला असल्याकारणानें तो पुनः डोहांतून वरती येईल या आशेनें तीं तेथें बसलीं होतीं हें उघड आहे. कारण ज्या डोहांतून पुनः तेरा दिवसांनीं अभंगाच्या गाथा वरती आल्या त्याच डोहांतून तुकाराम पुनः वरती येणार नाहीं कशावरून ? असें त्यांस वाटणें साहजिक होतें. याप्रमाणें कोणीकडूनही पाहतां हा देहासकट स्वर्गारोहण करण्याचा निसर्गविरुद्ध चमत्कार तुकारामाच्या हातून घडला नाहीं असेंच म्हणावें लागतें.

असो, आतां तुकारामासारख्या भगवद्भक्तांच्या हातून दोन शतकांपूर्वी सामान्यतः जो एक अद्भुत चमत्कार घडत असे त्याविषयीं थोडेसें लिहूं. तो चमत्कार अर्थात् असा कीं, देवाकडून दूध, खीर वगैरे खावविणें व त्याच्याशीं सलगीचीं भाषणें करणें. महिपतीनें हा प्रकार पुष्कळ भगवद्भक्तांकडून घडल्याचें लिहिलें आहे. आतां पंढरीचा विठोबा आपल्या भक्तांशीं खरोखरीच बोलत असे, व त्यांनीं कांहींतरी दिलेलें खात असे किंवा कसें ? याविषयीं निर्णय देणें फारसें कठीण आहे असें आम्हांला वाटत नाहीं. आमच्या चरित्रनायकासंबंधानें तर आम्हांस असें खास सांगतां येण्यासारखें आहे कीं, त्याच्या कवितेमध्यें असा उल्लेख कोठेंच नाहीं. रा० तुकाराम तात्यांनीं तुकारामानें देवाशीं केलेलीं सलगीचीं भाषणें म्हणून जे अभंग एकत्र केले आहेत, त्यांचें अवलोकन केलें असतां, असें लक्षांत येईल कीं, तुकाराम तीं वचनें देवाशीं साक्षात् बोलला असें कांहीं नाहीं, तर देव आपल्या संनिध सर्वदा असून आपण बोललेलें सर्व कांहीं ऐकतो, अशी दृढ भावना त्या प्रेमळ भगवद्भक्ताची

झाली असल्याकारणानें तो असा देवाशीं प्रत्यक्ष बोलल्यासारखें भासतें. परंतु हा सारा आत्मनिवेदनाचा प्रकार होय. तो तुकारामासारख्या सद्भावप्रेरित भक्ताचा असा प्रत्यक्षवत् होत असला तर त्यांत कांहीं आश्चर्य नाहीं. देव सर्वत्र आहे व तो भक्ताच्या हांकेसरसा धांवून येण्यास सर्वदा तत्पर आहे. इतकेंच नव्हे तर भगवद्भक्तांपाशींच त्याचा सर्वदा वास असतो. अशी समजूत ज्याची दृढ झालेली असते त्याला देवाचें साक्षात् दर्शनही घडल्याचा भास होणें साहजिक आहे. स्वप्नांत किंवा जागृतींत वृत्ति तल्लीन झाली असतां साक्षात् देव येऊन आपणाशीं बोलतो आहे असा भास महाभगवद्भक्तांस वेळोवेळां झाल्याचीं उदाहरणें पुष्कळ आहेत. 'मनीं वसे तें स्वप्नीं दिसे' या म्हणींत या चमत्काराचें सर्व इंगित सांपडण्यासारखें आहे. ज्यांला देवावांचून चोहोंकडे कांहींच दिसेनासें झालें, व ज्यांला त्याचा रात्रंदिवस निदिध्यास लागला त्यांच हें एक लक्षणच आहे. तेव्हां अशा साधुपुरुषांनीं आपणास देवदर्शन घडल्याचें आपल्या शिष्यांस किंवा अनुयायी जनांस सांगितलें असलें तर त्यांत खोटें कांहींच नाहीं. तर त्यावरून त्यांची हृदयवृत्ति किती एकाग्र होण्यासारखी असे, व त्यांचा देवावर केवढा दृढभाव असे यांचें अनुमान होण्यासारखें आहे. असो तर या दृष्टीनें हा देवाशीं बोलण्याचालण्याचा प्रकार पाहिला असतां एतद्विषयक एकंदर अद्भुत गोष्टींचा उलगडा पडण्यासारखा आहे. चिंतामणी देवाच्या घरीं तुकारामानें विठोबास व गणपतीस भोजनाला आणल्याचा जो प्रसंग वर सांगितला आहे, त्या प्रसंगीं जें रहस्य तुकारामानें आपल्या अभंगांत सूचित केलें आहे, तेंच या अद्भुत दिसणाऱ्या चमत्कारांच्या संबंधानेंही ध्यानांत ठेवण्यासारखें आहे.

आतां देवाशीं भगवद्भक्त खरोखरीच बोलतचालत होते या गो-

ष्टीचा खोटेपणा त्याच भगवद्भक्तांच्या उक्तींवरून चांगला सिद्ध होण्यासारखा आहे. तुकारामाशीं देव बोलत असे, असें जर गृहीत धरिलें तर देवानें आपणास दर्शन द्यावें ह्मणून जो त्याचा अभंगांतून सर्वदा टाहो चाललेला असे, त्यांत काय बरें अर्थ? या एका गोष्टीवरून हें उघड होतें कीं, भगवद्भक्तांचे देवाशीं व्यवहार झाल्याचे जे उल्लेख आहेत ते केवळ अतिशयोक्तिरूप होत.

येथवर आह्मीं जें प्रतिपादन केलें आहे त्यावरून आमच्या वाचकांची या चमत्कारप्रकरणासंबंधानें बरीच यथार्थ बुद्धि होईल अशी आह्मांस आशा आहे. आमच्या लोकांत अणिमा, महिमा आदिकरून ज्या अष्ट सिद्धि मानल्या आहेत त्यांच्या साधनानें सिद्ध पुरुषास पाहिजे ते अमानुष व अस्वाभाविक चमत्कार करितां येतात, असा समज सर्वत्र रूढ असल्यामुळें तुकारामासारख्या महाभगवद्भक्तालाही या सिद्धि करतलामलकवत् असून त्याला त्यांचा प्रभाव मनास वाटेल तेव्हां दाखवितां येण्यासारखा होता, असें भाविक लोकांस वाटणें साहजिक आहे. परंतु ह्या अद्भुत सिद्धींच्या संबंधानें या साधुपुरुषांच्या ठायीं पुरा तिटकारा वसत होता, असें त्यांच्या प्रसंगोपात्त उल्लेखांवरून उघड होत आहे. तुकाराम स्वतांस या प्रकरणीं सर्वतोपरी निर्बल मानीत असल्याचा पुरावा आह्मीं वर दिलाच आहे. दुसरें असें कीं, तुकारामासारख्या नीतिमान् व पापभीरु पुरुषांविषयीं सामान्य जनांच्या ठायीं पुज्यताबुद्धि व प्रेम उत्पन्न होण्यास असले चमत्कार त्यांच्या हातून घडण्याची मुळींच आवश्यकता नसते. त्यांचें सद्वर्तन व अत्यंत प्रेमळ व कोमल अंतःकरण पाहून जनांच्या हृदयांत त्यांच्याविषयीं आदरबुद्धि व सद्भाव हीं उत्पन्न होणें अगदीं साहजिक आहे. पुनः मोठमोठाले चमत्कार करून दाखवून आपलें महत्त्व व स्तोम माजविण्याची हांव खऱ्या साधूस कदापि नसते. लोक

आपणांस चांगले ह्मणोत किंवा वाईट ह्मणोत; ते आपणावर प्रीति करोत किंवा आपला द्वेष करोत; आपणाला ते मान देवोत किंवा आपली निंदा करोत; जो मार्ग आपणास सत्य व हिताचा वाटला त्याचा अवलंब दृढ विश्वासानें करून या जगांत अंसेपर्यंत आपलें कर्तव्यकर्म निश्चयानें करावयाचें, असा निर्धार खऱ्या भगवद्भक्तांचा असतो; आणि या निर्धाराप्रमाणें अहर्निश वर्तन करण्याविषयीं त्यांचा प्रयत्न सुरू असतो. आमच्या चरित्रनायकांचेंही वर्तन अशाच बाण्याचें होतें. तेव्हां लोकांला आपल्या सामर्थ्याचें व प्रभावाचें आश्चर्य वाटवून आपल्याविषयीं त्यांच्या मनांत पूज्यताबुद्धि किंवा दहशत उत्पन्न करण्याच्या वेड्या नादास तो कधींही लागला नाहीं. आणि हें सामर्थ्य आपल्याठायीं मुळींच नाहीं असेंही त्याला स्वात्रीनें वाटत होतें, हें त्याच्या अनेक प्रसंगींच्या उद्गारांवरून सिद्ध आहे. तर मग अशा साध्या सरळ व भावीक साधुपुरुषाच्या हातून मोठमोठे चमत्कार घडल्याचें रसभरित वर्णन करण्यांत काय हांशील आहे बरें. तुकारामाच्या हातून जे मोठमोठे चमत्कार झाल्याचें महिपतिनें लिहिलें आहे ते मुळींच झाले नाहींत असें मानल्यानें त्या महापुरुषाची योग्यता तिळप्रायही कमी होत नाहीं असा आमचा समज आहे. उलट त्यानें चमत्कार केले असें ह्मणणें ह्मणजे त्याची वास्तविक योग्यता कमी लेखणें होय. लोकांना स्वपराक्रमानें चकित करणें ही वृत्ति खऱ्या साधूस मुळींच शोभत नाहीं; आणि तुकाराम जर खरा साधु होता तर त्याच्या संबंधाचे हे प्रवाद केवळ दंताकथारूप मानून त्यांत फारसें तथ्य नाहीं असेंच विचारी मनुष्यानें समजलें पाहिजे.

हा आमचा सामान्य जन समजुतीविरुद्ध लेख वाचून भावीक लोकांस पुष्कळ वाईट वाटण्यासारखें आहे. तथापि सत्य दिसेल तेंच लिहिणींचा आमचा निर्धार असल्या कारणानें आह्मांस या प्रकरणीं जें

योग्य दिसतें तेंच लिहावें हें आमचें कर्तव्य होय असें वाटतें. परंतु आमचें एकंदर लिहिणें जे विचारपूर्वक वाचतील त्यांचा अभिप्राय आमच्या सारखाच होईल अशी आमची खात्री आहे.

आतां **तुकारामानें** जे चमत्कार केले म्हणून **महिपति** लिहितो त्यांपैकीं कांहींचा उल्लेख येथें केला असतां त्यांचें स्वरूप वाचकांच्या लक्षांत येईल.

१. लोक **तुकारामा**कडे तेलाचे नळे व पैसे देऊन त्याला बाजारांत पाठवीत असत. पण कोणाचें किती तेल आणावयाचें याची त्याला आठवण राहूं नये. तरी ज्याचें जितकें तेल यावयाचें त्याच्या नळ्यांत नेमकें तितकेंच सांपडावयाचें. असा चमत्कार घडत असे.

२. **लोहगांवीं शिवजी** नांवाचा एक कासार होता. तो **तुकारामा**ची निंदा करीत असे. त्याच्या कीर्तनास तो कधींच जात नसे. हा एवढाच एक विरोधी साऱ्या गावांत असावा हें जरासें विचित्र होतें. तथापि त्यास आपल्या भजनीं लावण्यासाठीं **तुकारामा**नें एक चमत्कार केला. तो असाः **आळंदीस ज्ञानदेवा**च्या समाधीपाशीं एक कर्जानें पिडलेला ब्राह्मण धरणें धरून बसला होता. त्याला असा दृष्टांत झाला कीं, तूं देहूस **तुकारामा**पाशीं जा म्हणजे तुझें ब्रह्मस्व फिटेल. त्यावरून तो ब्राह्मण शोध करीत करीत **लोहगांवीं** आला. तेथें त्याला **तुकारामा**चें दर्शन घडून त्याचा मनोदय त्यानें न सांगतां **तुकारामा**स कळला. पुढें गांवकरी लोकांस त्याच्यासाठीं कांहीं पैसे गोळा करावयास सांगून, त्या कासाराकडून कांहींतरी अवश्य आणावें म्हणून त्यानें त्यांस आग्रह केला. त्याप्रमाणें लोक त्या कासारापाशीं जाऊन कांहींतरी मागूं लागले. पहिल्यानें तो त्यांला कांहींच देईना. पण शेवटीं त्यांचा फारच आग्रह पाहून त्यानें त्यांच्या हातावर दोन डबू पैसे ठेवले. ते घेऊन लोक **तुकारामां**-

पाशीं आले. तेव्हां त्यानें एक खडा उचलून तो त्या कासाराकडच्या पैशांवर घांसला. त्यासरशीं त्या तांब्याचें तत्काळ सोनें झालें ! परंतु तेवढ्यानें त्या ब्राह्मणाचें कर्ज फिटण्यासारखें नव्हतें. तुकारामानें त्याला आपलें गवाळें सोडून एकादें तांब्याचें भांडें असल्यास दे ह्मणून सांगितलें. त्याप्रमाणें त्या ब्राह्मणानें तांब्या, पंचपात्री, ताह्मण वैगरे जीं तांब्याचीं भांडीं होतीं तीं **तुकारामा**च्या हातीं दिलीं. तेव्हां त्यानें तो खडा त्यांवर घासून त्यांचें सोनें केलें. हा अद्भुत चमत्कार पाहून **शिवजी**कासाराला असें वाटलें कीं, **तुकारामा**पाशीं परीस आहे. तेव्हां अशा साधूचें शिष्यत्व पत्करलें तर आपलें कल्याण होईल या आशेनें तो पहिल्यानें त्याच्या भजनीं लागला. पण पुढें **तुकारामा**वर खरा भाव बसून तो त्याचा पुरा अनुयायी बनला. याच कासारासंबंधानें **महिपति** आणखी असा एक चमत्कार सांगतो कीं, तो **तुकारामा**चा शिष्य होऊन कीर्तन ऐकूं लागल्यावर एक वेळ त्यानें आपले छत्तीस बैल **मुंबई**स कथील आणण्याकरितां पाठविले होते. त्याच्या गुमास्त्यांनीं रीतीप्रमाणें माल खरेदी करून तो बैलांच्या पाठीवर लादून **लोहगांवास** आणला, तों त्या साऱ्या कथलाचें रुपें झालें आहे असें **शिवजी**कासारास दिसून आलें. हा काय घोटाळा आहे ह्मणून त्यानें **मुंबई**च्या व्यापाऱ्यांस पत्र लिहून पुसलें. तेव्हां त्यांनीं जाब पाठविला कीं, आह्मीं तुह्मांला विकलें तें कथीलच होतें. याप्रमाणें त्यांचा जवाब आल्यावर त्यानें **तुकारामा**पाशीं येऊन त्या धनाचें काय करूं ह्मणून त्याला विचारिलें. तेव्हां त्यानें सांगितलें कीं, **पंढरिनाथा**च्या कृपेनें तुला हें धन प्राप्त झालें आहे. तर तें सत्कारणीं लाव ह्मणजे झालें. या धनाच्या साहाय्यानें त्यानें पुढें एक मोठी विहीर बांधली. तिला कासारविहीर असें ह्मणत. यापुढें तो कासार अगदीं विरक्त होऊन आपलें घरदार व संसार सोडून नेहमीं **तुकारामा**जवळ राहूं लागला.

२. सदरील कासाराच्या स्त्रीनें तुकारामास आपल्या घरीं बोलावून नेऊन त्याला कढत पाण्याचें स्नान घातल्याचें मागें लिहिलेंच आहे. हें स्नान आटोपल्यावर त्याला तिनें फराळ घातला. त्यांत तिनें विष कालविलें होतें. तुकारामानें तें सर्व अन्न खाल्लें. पण त्याला त्या विषापासून मुळींच बाधा झाली नाहीं! परंतु या तिच्या कर्माचें प्रायश्चित तिला लागलेंच भोगावें लागलें. तुकाराम तेथून जातांच ती गलितकुष्ट झाली; आणि तिचे प्राण कासावीस होऊं लागले. ही अशी आपल्या बायकोची अवस्था कां झाली तें शिवजी कासारास तेव्हांच कळलें. मग रामेश्वरभट्टानें त्याला असा उपाय सांगितला कीं, तुकारामास तिनें ज्या ठिकाणीं कढत पाण्याचें स्नान घातलें होतें त्या ठिकाणची माती घेऊन तिच्या अंगास लावा, म्हणजे तिचा तो रोग बरा होईल. याप्रमाणें त्यानें सद्भावपूर्वक करितांच ती पुनः पूर्ववत् निरोगी झाली! हा चमत्कार घडल्यावर त्या कासाराच्या बायकोचीही भक्ति तुकारामाच्या पायीं जडली, असें महिपति लिहितो.

४. तुकारामाच्या अनुयायीमंडळींत नाव्हजीमाळी म्हणून एक इसम होता. तो मोठा भावीक होता. तुकारामाचें कीर्तन चाललें असतां त्याला प्रेमाचें भरतें येऊन तो मध्येंच उठून भजन करून नाचत असे. तो जरासा तोतरा असल्याकारणानें त्याचे वर्णोच्चार साफ नसत. हा त्याचा दोष कीर्तनास येणाऱ्या एका ब्राह्मणानें त्याला एके दिवशीं सांगितला. तो ऐकून नाव्हजी फारच ओशाळला, आणि आपण पुनः असे शब्द कधींही उच्चारणार नाहीं अशी त्यानें शपथ वाहिली. या प्रकारें बोलणें झाल्यावर तो ब्राह्मण घरीं गेला. तों त्याची वाचा बंद झाली. तेव्हां त्या ब्राह्मणाला फारच दुःख झालें. दुसरे दिवशीं त्यानें तुकारामापाशीं येऊन आपली इत्थंभूत हकीकत त्याला

लिहून कळविली. इतक्यांत असें झालें कीं, एका कुणब्यानें एक फळ तुकारामासाठीं आणलें. आपण तें फळ खावें असा त्या कुणब्याच्या मनांतला भाव ओळखून तुकारामानें तें कापून त्याच्या चार फांका केल्या; व त्यांपैकीं तीन आपण एकट्यानें खाऊन वाकी उरलेल्या चवथींतली अर्धी त्या वाचा वसलेल्या ब्राह्मणास दिली. त्यानें ती मोठ्या प्रेमानें खाल्ली. पण चमत्कार असा झाला कीं, त्यानें ती खातांच त्याची वाचा सुटली, आणि तो पूर्ववत् बोलूं लागला.

५. एक ब्राह्मण आपलें दारिद्र्य नष्ट व्हावें ह्मणून आळंदीस धरणें धरून वसला असतां त्याला असा दृष्टांत झाला कीं, देहूगांवीं जाऊन तुकाराम काय देईल तें घेऊन ये. त्याप्रमाणें तो लोभी ब्राह्मण तुकारामापाशीं आला. तेव्हां त्यानें त्याला सांगितलें कीं, तूं लोहगांवीं शिवजीकासारास जाऊन भेट, आणि तो काय देईल तें घेऊन ये. मग तो ब्राह्मण शिवजीकासारापाशीं गेला. कासाराला त्या गोष्टीचें मोठेंच आश्चर्य वाटलें. तरी त्यानें त्याला लोखंडाच्या चार कांबा देऊन सांगितलें कीं, या तूं तुकारामाकडे घेऊन जा. त्याप्रमाणें तो ब्रह्माण ते लोखंडाचे तुकडे डोकीवर घेऊन मोठ्या कष्टानें मार्गस्थ झाला. पण त्या लोखंडाचें ओझें त्याला फारच झाल्यामुळें त्यानें त्यांतल्या तीन कांबा वाटेंत टांकून देऊन एक राहिली तेवढीच तो तुकारामाकडे घेऊन आला. तुकारामाची त्या लोखंडावर नजर पडतांच तें सोनें झालें ! तेव्हां त्या ब्राह्मणास लोभ सुटून असें वाटलें कीं, आपण चारही कांबा येथें आणल्या असत्या तर बरें झालें असतें, असा मनांत विचार करून तो आल्या वाटेनें माघारीं जाऊन कांबा टाकल्या होत्या तेथें पाहतो तों तेथें कांहींएक नव्हतें.

६. एकदां असें झालें कीं, देहूग्रामांतले कांहीं लोक मुळाभिवरा संगमापाशीं स्नान करण्याच्या उद्देशानें चालले असतां, त्यांना वाटेंत

एका ओसाड अरण्यामध्यें एक कुत्रा आढळला. तो कुत्रा माणसास पाहिलें कीं त्याच्या अंगावर धांवून जात असे, आणि त्याची नरडी फोडून रक्त पीत असे. हा वेभाटा आसपासच्या गांवांतल्या लोकांच्या कानीं गेल्यामुळें त्यांनीं ती वाटच मुळीं टाकली होती. देहू गांवची मंडळी त्या वाटेनें जाऊं लागली तेव्हां त्या कुत्र्यानें एका दोघांवर घाला घालून त्यांस गतप्राण केलें. इतक्यांत तुकाराम त्या वाटेनें आला. त्याला पाहून तो कुत्रा त्याच्या अंगावर धांवून गेला आणि त्याच्या नरडीस धरून त्यानें त्याला खालीं पाडलें; आणि आतां ती तो फोडणार तों तुकारामानें त्याला इतकेंच म्हटलें कीं, तुझें हें गुरगुरणें व क्रूरकर्म आमच्याकडे चालावयाचें नाहीं; कारण आमचा हा स्वभाव कधींच नाहींसा झाला आहे. हे शब्द ऐकतांच तो कुत्रा त्याला सोडून एकीकडे जाऊन अगदीं शांतपणें बसला. त्यानंतर त्यानें कोणासच उपद्रव केला नाहीं. तो अगदीं मांजरासारखा सावळा होऊन गेला. पुढें हा कुत्रा तुकारामाबरोबर देहूस आला; आणि तेथें तो तुकारामापाशीं सर्वदा राहून त्याच्या कीर्तनास नेहमीं हजर असे. तो एकादशीस अन्न सेवन करीत नसे असें महिपति लिहितो.

७. सदरीं सांगितल्याप्रमाणें भुळाभिवरासंगमावर स्नानास गेल्यावर दुसरा एक चमत्कार तुकारामाच्या हातून घडल्याचें महिपति लिहितो. भीमातिरीं स्नान केल्यावर मध्यान्हसमय झाला तेव्हां भिक्षा मागण्यासाठीं तुकाराम रांजणगांवीं गेला. तेथें तो एका ब्राह्मणाच्या घरीं वैश्वदेवसमयास प्राप्त झाला म्हणून त्या ब्राह्मणानें त्याला आपल्या घरीं राहून घेऊन भोजन घातलें. भोजन आटोपल्यावर तो ब्राह्मण तुकारामास म्हणाला कीं, साधुमहाराज, हा माझा आठ वर्षांचा मुलगा आहे. हा जन्माचा मुका आहे. याला गायत्री मंत्र बोलतां येत नाहीं. म्हणून याचा व्रतबंध राहिला आहे.

तेव्हां तुकारामानें त्या मुलास आपल्या समीप बोलावून घटलें कीं, बाळा, विठ्ठलविठ्ठल बोल पाहूं. हे शब्द त्या मुलाच्या कानीं पडतांच त्याला वाचा फुटून तो बोलूं लागला. हा चमत्कार पाहून तो ब्राह्मण परम हर्षित झाला, आणि तुकारामाचे उपकार मानून त्यानें त्याला दुसरे दिवशीं आपल्या घरीं राहून घेतलें, आणि त्या मुलाच्या व्रतबंधाचा समारंभ मोठ्या थाटानें केला.

८. चिंचवडच्या कांहीं ब्राह्मणांनीं तुकारामाची कीर्ति ऐकून मनांत आणलें कीं, हा असा अलौकिक साधुपुरुष आहे तरी कोण तो स्वतः डोळ्यांनीं पाहावा. मग ते आपला वर्णाभिमान सोडून तुकारामाच्या दर्शनासाठीं देहूस आले. तुकारामाचें दर्शन झाल्यावर त्या ब्राह्मणांनीं त्याला असा सविनय प्रश्न केला कीं, महाराज, आपण कोण आहां? हा प्रश्न ऐकून तुकारामानें आपली मांडी चिरून त्यांस दाखविली. तों तींत पिंजारलेला कापूस भरला आहे असें त्यांच्या नजरेस आलें. हें पाहून त्या ब्राह्मणांस अतिशयित अचंबा वाटून त्यांनीं त्याला आपल्या गांवीं कीर्तन करण्यासाठीं नेलें.

९. एके प्रसंगीं तुकाराम लोहगांवीं कीर्तन करीत असतां श्रोते मंडळीची एकाग्रवृत्ति होऊन त्यांस देहभान नाहींसें झालें. ज्यांनीं हिलाल पेटवून धरले होते त्यांचीसुद्धां वृत्ति बाकीच्यांप्रमाणें अगदीं तल्लीन झाली. तेव्हां हिलालांस तेल घालण्याचें काम ते अगदीं विसरून गेले. त्यामुळें हिलाल विझून कीर्तनाच्या जागीं अंधार पडला. पण तुकारामाच्या अंगचें विलक्षण तेज चोहोंकडे फांकून अंधकार नाहींसा झाला. पुढें तीन प्रहर कीर्तन झालयावर आरति होऊन तुकाराम खालीं बसला. त्यासरसा पुनः चोहोंकडे काळोख पडला. तेव्हां श्रोते मंडळी देहभानावर येऊन चकित झाली. मग पाहतात तों हिलाल केव्हांच विझले असून आणलेलें तेल जशाचें तसेंच राहिलें आहे, असें त्यांच्या नजरेस आलें.

१०. लोहगांवीं एक मोठी विहीर होती. तिचें पाणी खारट होतें. एके दिवशीं **तुकाराम** त्या गांवीं कीर्तनास गेला असतां त्यानें त्या विहिरींत अवचित उतरून एक वेळ स्नान केलें. त्या सरशें तिचें पाणी गोड झालें. पुढें **शिवजी** कासारानें ही विहीर बांधून काढल्यामुळें तिला **कासार**विहिर असें म्हणूं लागले.

११. लोहगांवचा एक ब्राह्मण **तुकारामा**च्या कीर्तनास अगदीं लुब्ध होऊन तें ऐकण्यासाठीं **तुकाराम** जिकडे जाई तिकडे तो जात असे. त्याचा बोध ऐकतां ऐकतां त्याच्या चित्तांत वैराग्यवृत्ति बाणत चालली. त्यास याप्रमाणें प्रपंचाचा वीट आलेला पाहून त्याच्या बायकोस फारच वाईट वाटत असे; आणि ही अशी आपल्या नवऱ्याची वृत्ति पालटण्यास **तुकाराम** कारण झाला आहे, असें तिला वाटून ती त्याचा मनापासून द्वेष करीत असे. एके समयीं तिचा नवरा बाहेर गांवीं गेला असतां तिनें **तुकारामास** आपल्या घरीं जेवावयास बोलावून आणलें, आणि त्याला कडू भोपळ्याची भाजी खावयास घातली. ती त्यानें मुकाट्यानें खाल्ली; इतकेंच नव्हे तर त्यानें ती आणखी मागून घेऊन खाल्ली. **तुकाराम** जेऊन गेल्यावर त्या बायकोच्या सर्व अंगास आवळ्या एवढीं गुलमे आलीं. तीं जाण्याविषयीं पुष्कळ औषधोपचार केले. पण कांहींएक गुण आला नाहीं.

१२. लोहगांवीं दुसरा एक भावीक ब्राह्मण होता. त्यानें सोमवाराच्या व्रतासाठीं **तुकारामास** आपल्या घरीं भोजनास बोलाविलें. तो ब्राह्मण आणि **तुकाराम** जेवावयास बसले असतां दिव्यांतलें तेल संपून तो जाण्याच्या बेतांत आला. त्यांत आणखी तेल घालावयास घरांत नव्हतें. त्यामुळें बिचारी ब्राह्मणाची बायको अगदीं ओशाळून खालीं मान घालून उभी राहिली. **तुकारामानें** तिचें तें संकट जाणून तिला सांगितलें कीं, बुधल्यांत तेल असेल पाहा. त्याच्या सांग-

ण्यास मान देण्यासाठीं तिनें पुनः तो रिता बुधला पाहिल्यासारखा केला. तों आंत तेल आहे असें तिच्या दृष्टीस पडलें. तें पाहून तिला पराकाष्ठेचा हर्ष झाला. आणि तिनें त्यांतलें तेल दिव्यांत आणून घातलें. पुढें तीं नवराबायको जीवंत होतीं तोंपर्यंत त्या बुधल्यांतलें तेल कधींच खलास झालें नाहीं.

१३. एके दिवशीं लोहगांवीं **तुकाराम** पाटलाच्यादारांत एक मोठी शिळा होती तीवर जाऊन बसला असतां तेथें एक तुंबडीवाला भिक्षा मागावयास आला. आणि **तुकारामापाशीं** तुंबडी भरून मागूं लागला. **तुकारामानें** त्याला झटलें कीं, गांवांत हिंडून काय आणलें आहेस तें मला दाखीव. तेव्हां त्या भिक्षेकऱ्यानें आपल्या पिशवींत जमा झालेले लोखंडाचे तुकडे त्या शिळेवर ओतले. ते त्या शिळेस लागतांच त्यांचें सोनें झालें. मग **तुकारामानें** त्याला सांगितलें कीं हें आपलें सोनें पुनः पिशवींत भरून घेऊन जा. त्याप्रमाणें त्या याचकानें मोठ्या आनंदानें केलें. तो तेथून निघून गेल्यावर ज्यांनीं तो चमत्कार पाहिला होता ते त्या शिळेवर लोखंडाचे तुकडे घांसून पाहूं लागले. पण त्यांचें सोनें कोठून होणार!

हें व असेच दुसरे कांहीं चमत्कार **तुकारामाच्या** हातून घडल्याविषयीं **महिपति** लिहितो. या चमत्कारांच्या सत्यतेविषयीं आह्मांस संशय वाटतो, असें आह्मीं पूर्वी दर्शविलेंच आहे. आधुनिक शास्त्रीय ज्ञानाचा सर्वत्र प्रसार होऊन सृष्टिक्रमाच्या अबाधितपणाविषयीं सुशिक्षित जनांची पूर्ण खात्री झाली आहे. ह्या प्रचंड विश्वाचे जे नियम मानवास आजला ज्ञात झाले आहेत त्यांविषयीं विद्वज्जनांची अशी निखालसपणें खात्री होऊन चुकली आहे कीं, त्यांमध्यें अपवादास मुळींच अवकाश नसून त्यांच्या अनुरोधानें होणाऱ्या व्यापारांमध्यें कोणाच्यानेंही फेरफार करवणार नाहीं. एका

ह्या प्रसंगीं साधारणतः सर्वसंमत व निश्चित अशा सृष्टिनियमांस अपवादभूत असा एखादा प्रकार घडून आल्यास विद्वज्जन तो दैवी चमत्कार समजत नाहींत. तर मानवास अद्यापि अवगत न झालेल्या एकाद्या गूढ नियमाच्या प्रभावानें तो प्रकार घडून आला असावा असें ते मानतात; आणि मग त्या अज्ञात नियमाच्या शोधाकडे त्यांची प्रवृत्ति होऊन ते आपल्या परिश्रमानें मानवी ज्ञानांत भर घालतात. ज्या कित्येक गोष्टी पुरातनकाळीं मंत्राच्या, किंवा पिशाचाच्या किंवा देवाच्या साहाय्यानें घडतात असें भाविक लोक मानीत, त्या सृष्टीच्या कांहीं गूढ नियमांच्या योगानें घडतात उसें सांप्रतकाळीं शोधक पुरुषांनीं सप्रयोग सिद्ध केलें आहे. ज्या कित्येक खेळांस पूर्वी अद्भुत जादूचे खेळ ह्मणत, ते आतां एकाद्या सामान्य गृहस्थासही त्या विषयावरील पुस्तकें वाचून करितां येतात. जे रोग पूर्वी मंत्रसाहाय्यानें किंवा देवीप्रसादानें बरे होतात अशी बोलवा असे, ते रोग हल्लीं कांहीं विवक्षित औषधादि उपचारांच्या योगानें सहज बरे करितां येतात. सामान्य मनुष्यास आसपास असलेल्या वस्तूंच्या साधारण धर्मांचेंच काय तें ज्ञान असतें. परंतु पदार्थविज्ञानादि शास्त्रांचें आधुनिक काळीं ज्ञान वाढून हें वस्तुज्ञान फारच वाढलें आहे; आणि या ज्ञानाच्या प्रभावानें एवढा एक सिद्धांत विद्वज्जनसंमत झाला आहे कीं, सृष्टींत सर्वत्र कार्यकारणभावरूप व्यवस्था आढळत असून मानवास आजपर्यंत कळलेले सृष्टिनियम अबाधित व कधीं न पालटणारे असे आहेत. हे नियम निरंतर अबाधित आहेत ह्मणूनच ही विश्वाची समग्र रहाटी सुरळीत चालली आहे. या नियमांत कांहीं तरी धरसोड असती, किंवा त्यांत कोणास कधीं काळीं फेरफार करितां आला असता तर मनुष्यास कोणत्याच गोष्टीची खात्री, न वाटून तो नेहमीं संशयांत असता. केव्हां काय होईल याचा नेम

नाहीं असें त्यास वाटून तो निरंतर भयभीत होत्साता कोणताच उद्योग करण्यास प्रवृत्त होताना. परंतु एकंदर मानवजातीचा आजपर्यंतचा अनुभव व उद्योग हे अशी साक्ष देत आहेत कीं, सृष्टीचे नियम सर्वदा अबाधितपणें चालावयाचे. त्यांत खळ किंवा उलटापालट कदापि व्हावयाची नाहीं, असा त्यांच्या बुद्धीचा सामान्यतः निश्चय झाला आहे. आतां मनुष्यावर आलेल्या एकाद्या संकटाचा किंवा विपत्तीचा परिहार स्वपरिश्रमानें होत नाहीं असें वाटलें म्हणजे दैवी साहाय्य मिळण्यासाठीं आराधना, उपासना आदिकरून उपायांचें तो अवलंबन करितो. आपलें संकट निवारण करण्याचें किंवा आपली विपत्ति नाहींशी करण्याचें सामर्थ्य आपल्याठायीं असावें अशी इच्छा मानवास होणें साहजिक आहे. देव पाहिजे तें करण्यास समर्थ आहे; तेव्हां त्याच्या प्रसादावांचून ही शक्ति मानवास प्राप्त होणें नाहीं; असा मनुष्याचा समज होणें स्वाभाविक आहे. आतां हा ईश्वरी प्रसाद अर्थात् देवभक्तांवरच व्हावयाचा. कारण देवास स्वभक्तांहून दुसरें कांहींच प्रिय नाहीं, असा समज सर्व धर्मांत आहे. या साठीं सामान्य जन स्वतांचें संकट किंवा विपत्ति नाहींशी करण्यासाठीं अशा भगवद्भक्तांस शरण जातात; आणि काकतालीय न्यायानें त्यांचा मनोरथ सिद्धीस गेला असतां तो त्या महासाधूच्या प्रभावानें सिद्ध झाला असा समज भाविक जनांचा होणें स्वाभाविक आहे. याप्रमाणें जो भगवद्भक्त झाला त्याजवर ईश्वरी प्रसाद होऊन अष्टसिद्धि* त्याला करतलामलकवत् झाल्या असें भोळे लोक आजपर्यंत मानीत आले आहेत. ही त्यांची समजूत अगदीं दृढ झाली असल्यामुळें साधुपुरुषांच्या चरित्रांत एकादी अलौकिक गोष्ट घडून आली असतां ती त्या सिद्ध पुरुषाला साध्य झालेल्या एकाद्या सिद्धीच्या प्रभावानें घडली असा लोकप्रवाद सर्वत्र

* अणिमा, महिमा, गरिमा, लघिमा, प्राप्ति, प्राकाम्य, ईशित्व, आणि वशित्व अशा आठ सिद्धि मानल्या आहेत.

प्रसृत होत असे. याची अगदीं ताजीं उदाहरणें हवीं असल्यास आमच्या महाराष्ट्रांत नुकतेच होऊन गेलेल्या दोन साधूंचीं आहेत. एक अक्कलकोटच्या स्वामीचें व दुसरें देवमामलेदारांचें. त्यांच्या हातून पुष्कळ चमत्कार घडल्याचा प्रवाद सर्वत्र पसरला आहे. परंतु त्यांत कितपत तथ्य आहे तें पाहण्याचें त्या वेळच्या शोधक पुरुषांनीं कसें मनावर घेतलें नाहीं नकळे.

असो; तर एकंदरींत काय कीं, असे चमत्कार साक्षात् प्रत्ययास येईपर्यंत विचारी मनुष्यानें ते खरे आहेत असें मानणें बरें नव्हे. कारण ते एकंदर मानवजातीच्या अनुभवाबाहेरचे असून केवळ भाविक लोकांच्या सांगण्यावरून लोकप्रवादरूप पावले आहेत. दुसरें असें कीं, सर्वच भाविक लोक या प्रकरणीं सत्य बोलत असतात अशांतला कांहीं अर्थ नाहीं. ज्या एकाद्या महापुरुषावर आपलें प्रेम बसतें, त्याचें गौरव जितकें करवेल तितकें करण्याविषयीं पाहिजे त्या खोट्यानाट्या गोष्टी ते बनवून सांगतात. पिसाचा कावळा करण्यास त्यांला मुळींच दिक्कत वाटत नाहीं. आपल्या परमपूज्य गुरूचा महिमा वाढविण्यास आपण प्रयत्न केला असतां आपणास पुण्यप्राप्ति होईल असें त्यांस वाटत असतें. हें त्यांचें अंधप्रेम व निःसीम भाव हीं एका दृष्टीनें पाहतां कितीही स्तुत्य असलीं तरी सत्यशोध करणारास त्यांपासून बराच अडथळा येतो. यास उदाहरण प्रकृत चरित्रविषयाचेंच आहे. तुकाराम हा कोणी अद्भुत चमत्कार करणारा पुरुष असून त्यान अनेक प्रसंगीं मोठमोठाले चमत्कार केले असा समज भाविक लोकांचा नसता तर त्याच्या पवित्र चरित्रांतील आणखी पुष्कळ खऱ्या गोष्टी कळून त्याच्याविषयीं जनचित्तांत विशेष यथार्थ बुद्धि उत्पन्न झाली असती; आणि तेवढ्यामानानें त्याचें अनुकरण करण्याकडे लोकांची प्रवृत्ति अधिक झाली असती. कारण जो मनुष्य दैवी प्रसा-

दानें मोठमोठाले चमत्कार करण्यास समर्थ झाला, त्याच्या सद्वर्तना-चा कित्ता आह्मा पामर जनांस कसा गिरवितां येईल? अशी समज-त लोकांची झाल्यानें त्यांचें चरित्र समजून न समजून सारखेंच होतें. तो कोणी तरी दैवी पुरुष आहे. यास्तव त्यांचें भजनपूजन करावें एवढाच आपला अधिकार आहे, असें अल्पशक्ति मानवास वाटतें. यामुळें महापुरुषचरित्रांपासून होणारी जी मानवांची नैतिक उन्नति तिला बराच प्रत्यवाय येतो. परंतु भाविक लोकांच्या ध्यानांत हा परिणाम न येऊन त्यांच्या समजुतीविरुद्ध कोणी प्रतिपादन केलें असतां ते कोपायमान होतात. अशा लोकांची समजूत होणें कठीण आहे. तरी त्यांस भिऊन ग्रंथकर्त्यानें स्वकर्तव्य पराङ्मुख व्हावें हें सर्वथा युक्त नव्हे. ज्या आमच्या चरित्रनायकानें आपलें सारें आयुष्य जनांचा उद्धार करण्यामध्यें वेंचलें; ज्यानें आपल्या अत्यंत शुद्ध व सरळ आच-चरणाचें परम पवित्र उदाहरण महाराष्ट्रीयांस घालून दिलें; 'बोले तैसा चाले त्याची वंदावी पाउलें' या स्वोक्तिची सत्यता ज्यानें आपल्या आचरणानें लोकांस पूर्णपणें पटविली, त्या महापुरुषाला एकाद्या अहंमन्य पुरुषाच्या मालिकेंत बसविण्याचा प्रयत्न करणें आह्मांस मुळींच इष्ट वाटत नाहीं. आपण मोठे सिद्ध आहों, आपल्यावर ईश्वरी प्रसाद पूर्णपणें होऊन आपल्या अंगांत दैवी शक्ति आली आहे, असें ज-नांस भासविण्यासाठीं त्यानें चमत्कार केले अशी कल्पना करण्याचें धाडस आमच्यानें तरी निदान करवत नाहीं. फार काय पण अशी दैवी शक्ति त्याच्या ठायीं खरोखरीच असती तरी ती त्यानें लोकांस कदापि दाखविली नसती. कारण आपण कोणी तरी महापुरुष आहों, आपल्या भजनीं सर्वांनीं लागावें असें त्याला कदापि वाटलें नसतें. त्याच्याठायीं निरभिमानता व नम्रता किती वसत असे याविषयीं प्रस्तुत चरित्रांत जागजागीं उल्लेख केले आहेत. परंतु ज्या कोणास

या प्रकरणीं शंका असेल त्यानें या महापुरुषाचे कांहीं अभंग वाचावे. ह्मणजे त्याची तेव्हांच खात्री होईल कीं, अशा प्रमळ व अत्यंत नम्र पुरुषाच्या हातून लोकांस थक्क करूत टाकण्यासाठीं चमत्कार घडले नसावे. तेव्हां तात्पर्य काय कीं, हे चमत्कार त्यानें केले ह्मणणें ह्मणजे त्याची वास्तविक योग्यता कमी करणें होय. असो; आतां हें प्रकरण येथेंच आटपतों. यासंबंधानें आणखी पुष्कळ लिहिण्यासारखें आहे. परंतु तें सारें येथें लिहूं गेलों असतां या प्रकरणाची मर्यादा फारच वाढवावी लागून विनाकारण वादांत शिरल्यासारखें होईल. तरी जें येथवर थोडेंसें लिहिलें आहे त्याचा आमचे वाचक शांतपणें विचार करितील अशी आह्मांस उमेद आहे.

तुकारामाची कविता.

मागें कवित्वस्फूर्तीच्या प्रकरणांत तुकारामास कविता करण्याची स्फूर्ति कशी झाली तें सांगून त्याची मानसिक उन्नति कोणत्या ग्रंथांच्या पठनानें झाली होती तें सांगितलें आहे. त्यावरून त्याच्या कवितेचें स्वरूप वाचकांच्या तेव्हांच लक्षांत येण्यासारखें आहे. तें अर्थात् असें कीं, त्याची सारी कविता धर्मसंबंधी विषयांवर आहे. **नामदेवा**चे बाकी राहिलेले अभंग पुरे करण्याविषयीं त्यास स्वप्नामध्यें ईश्वरी आज्ञा झाली होती. त्या आज्ञेप्रमाणें या परम भक्तिमान पुरुषानें आपलें कवित्व जगांत प्रगट केलें. तें करण्याचा त्याचा हेतु केवळ ईश्वरी आज्ञेचें पालन करावें एवढाच होता. आपल्या अंगचें अलौकिक कवित्वसामर्थ जनांच्या दृष्टीस पडून आपला त्यांनीं बहुमान करावा, अशी मनीषा त्याच्या हृदयांत क्षणभरही वसली नाहीं. याप्रमाणें त्यानें निरानिराळ्या प्रसंगीं जे अभंग केले ते केवळ स्वकर्तव्यबुद्धीनेंच केले असल्यामुळें त्यांत कृत्रिमपणा असा मुळींच आढ-

ळत नाहीं. पदलालित्य, अलंकाराची यथोचित योजना, चित्तवृत्ति तटस्थ करून टाकण्यासारखी वर्णनशैली, इत्यादि कवित्वास शोभा आणणारे गुण त्याच्या कवितेंत आढळत नाहीं. परंतु सत्कवीच्या कृतींत आढळणारे जे प्रधान गुण, जे कवितेचे केवळ जीवप्राण होत, त्यांचीं प्रतीति तुकारामाच्या प्रत्येक अभंगांत पूर्णपणें होण्यासारखी आहे. हे गुण कोणते ते आतां सांगतों.

पहिला गुण सहृदयता हा होय. हा तुकारामाच्या ठायीं पूर्णपणें वसत होता. हा अत्यंत प्रेमळ असून, याची वृत्ति अतिशय साधी होती; आणि हा मनाचा मोठा थोर व मोकळा होता. यामुळें प्रसंगानुरोधानें त्याचें मन क्षुब्ध होऊन त्यास निरनिराळ्या वृत्ति स्पष्टपणें भासत असत; आणि हृदयाच्या या परम सुक्षोभ स्थितीमध्यें त्याच्या मुखावाटे अत्यंत सरस उद्गार निघत असत. अमुक एका विषयावर आपणास काव्य करावयाचें असा पूर्वी संकेत करून मग त्यावर अनेक वेळां मनन करावयाचें, आणि अंतीं कवितारूपानें स्वाभिप्रेत अर्थ ग्रथित करावयाचा, असा प्रकार त्याच्याकडून फारसा कधीं घडत नसे. कीर्तनादिप्रसंगीं मनाची वृत्ति तदाकार होऊन तात्कालिक स्फूर्तीनें त्यानें आपले बहुतेक अभंग स्फुटले आहेत. म्हणून ते अगदीं साधे, सरळ व सहज समजण्यासारखे झाले असून त्यांत जो जो आशय व्यक्त केला आहे, तो तो वाचकांच्या किंवा श्रवणकरणारांच्या हृदयांत पूर्णपणें ठसतो. सहृदय कवींच्या कृतींत मुख्य गुण हाच असतो. कवीचे जे उद्गार सहृदयतेनें निघालेले असतात ते तसेच सहृदय वाचकांच्या किंवा श्रोत्यांच्या चित्तांत पूर्णपणें ठसत असतात. तुकारामानें जे उद्गार अभंगरूपानें प्रगट केले ते सारे केवळ सहृदयतेनें आले आहेत. म्हणून त्यांचा इष्ट प्रभाव जनाचित्तावर विलक्षण होत असतो.

सत्कवीच्याठायीं आढळणारा दुसरा गुण प्रसाद हा होय. हाही गुण तुकारामाच्या प्रत्येक वचनांत उत्तम प्रकारें दिसून येतो. याचें कारण अर्थात् असें कीं, त्याची शब्दयोजना अत्यंत साधी असून प्रत्येक पदाचा अन्वय अगदीं सरळ असतो. यामुळें प्रत्येक वचनांत ग्रथित केलेला अर्थ स्पष्टपणे समजण्यास मुळींच अडचण पडत नाहीं. पुनः जो जो आशय स्ववचनांत ग्रथित करावयाचा त्याचा पूर्ण प्रत्यय स्वचित्तास अगोदर झाल्यावांचून त्याचा शब्दांच्या साहायानें उद्गार काढण्यास तो सहसा प्रवृत्त होत नसे. जें आपणास चांगल्या प्रकारें समजलें आहे व ज्याच्या विषयीं आपणास मुळींच भ्रांति नाहीं, तेंच लोकांस सांगण्याचा त्याचा निर्धार असल्यामुळें त्याच्या कोणत्याच वचनांत गूढता किंवा दुर्बोधता आढळत नाहीं. त्याला स्वतांचें पांडित्य मिरविण्याची मुळींच हांव नसल्यामुळें तो आपला आशय जनाचित्तांत पूर्णपणे ठसण्याविषयीं अगदीं साध्या नित्याच्या व्यवहारांतल्या दृष्टांतादिकांचा उपयोग करीत असे.

याप्रमाणें सत्काव्यांत आढळणारे मुख्य गुण तुकारामाच्या कवितेंत पूर्णपणे आढळतात. यांशिवाय त्याच्या कवितेंत एक विशेष गुण असा आढळतो कीं, त्याचा प्रत्येक उद्गार मोठा गंभीर असतो. त्याच्या कवितेचा विषय केवळ आध्यात्मिक असल्या कारणानें हा गुण तींत पूर्णपणें आढळतो. त्याची वृत्ति सर्वदा शांत व सद्भावयुक्त असून त्याचा मानस आपल्या श्रोतृजनांच्या ठायीं सद्भक्तीस अत्यंत आवश्यक अशा शमदमकरुणादि गुणांचा उद्भव व विकास व्हावा असा असे. श्रोतृजनांचें रंजन करावें किंवा खुबीदार रीतीनें बोलून त्यांची चित्तवृत्ति तटस्थ करावी असा त्याचा मुळींच हेतु नव्हता. यास्तव त्याचा प्रत्येक हृदयोद्गार प्रेमपूर्वक व खऱ्या कळवळ्याचा असून अत्यंत गंभीरतेचा आहे.

त्याची एकंदर कविता शांतरसानें परिपूरित असून प्रेमळ व भाविक वाचकांच्या किंवां श्रोत्यांच्या चित्तांत भक्तिभाव दृढ करणारी आहे.

तुकारामाच्या कवितेचें हें असें साधें, गंभीर व प्रसादगुणयुक्त स्वरूप असूनही तींत धर्मविषयक अत्यंत गहन व उदात्त कल्पनांचें निरूपण अगदीं सहजरीतीनें केलें आहे. ह्या कल्पना त्याची कविता वाचली असतां जितक्या लवकर व अनायासें समजतात तितक्या दुसऱ्या कोणाचेही अध्यात्मविषयावरील ग्रंथ वाचून कळत नाहींत. धर्मसिद्धांत इतक्या सोप्या रीतीनें व मनावर पूर्णपणें ठसण्यासारखे समजावून देण्याची कला **महाराष्ट्रां**तील दुसऱ्या कोणाही कवीस किंवा ग्रंथकारास साधलेली नाहीं. यास्तव **तुकारामा**चे समग्र **महाराष्ट्रा**वर मोठे उपकार झाले आहेत. पंडित अपंडित, वृद्ध तरुण, पुरुष स्त्रिया या सर्वांस त्याचे अभंग अगदीं सहजरीतीनें आध्यात्मिक ज्ञान करून देणारे आहेत. अगदीं अनभिज्ञ तरुण पुरुषांच्या किंवा स्त्रियांच्या हृदयांत जसें आमच्या ह्या सत्कवीविषयीं अतिशयित प्रेम उत्पन्न होणें शक्य आहे, तसेंच तें मोठ्या पंडिताच्याही मनांत उत्पन्न होण्यासारखें आहे. पंडितानें मोठमोठ्या ग्रंथांचें अध्ययन करून अध्यात्मविषयाचें कितीही ज्ञान संपादन केलें असलें तरी **तुकारामा**च्या एकाद्या साधारण अभंगांत जो बोध व जें रहस्य त्यास आढळून येतें तसें त्यास कोठेंही सांपडत नाहीं. याचसाठीं अध्यात्माविषयांचा बोध करणाऱ्या हरिदासांच्या कीर्तनांत **तुकारामा**च्या वचनांस पहिला मान मिळत असतो. ते **तुकारामा**चें एकादें वचन घेऊन त्यावर तासांचे तास ऊहापोह करीत असतात. इतका बोध व रहस्य प्रत्येक अभंगांत भरलेलें असतें. तें अभिज्ञांच्या दृष्टीस विशेषरीतीनें विषयीभूत होतें. तसें तें अनाभिज्ञांस समजत नसतें, हें जरी खरें आहे, तथापि त्यांतील प्रधानतत्वाचा बोध सामान्य जनांसही तेव्हांच होत

असतो. पुनः त्याचे विचार व कल्पना इतक्या सरस व सरळ रीतीनें अभंगरूपानें ग्रथित केलेल्या असतात कीं त्यांचें श्रवण, किंवा वाचन भावीक व सहृदय मनुष्यास एक वेळ घडलें ह्मणजे त्यांतील बोध त्याच्या चित्तावर उत्तम प्रकारें ठसून त्याची विस्मृति त्यास सहसा होत नाहीं. हा गुण इतर कोणाही कवीच्या वचनांत इतक्या पूर्णपणें वसत नाहीं. तुकारामाच्या वाङ्मयाचा दुसरा एक गुण असा आहे कीं, ती सारी अभंग रूपानें प्रकट झाली असून प्रत्येक अभंग एक स्वतंत्र वचन असतें. त्यांचा पूर्वापर संबंध फारसा नसतो. यामुळें त्याचा प्रत्येक विषयावरील बोध प्रत्येक वचनांत संपूर्णपणें आढळतो; आणि तो एका वचनांत सामर्थ्येंकरून निबंधित व्हावा ह्मणून त्यानें होईल तेवढा संक्षेप करण्याचा प्रयत्न केला आहे. यामुळें कोठेंच पाल्हाळ न होऊन त्याचा साररूप बोध सहजरीतीनें जनचित्तांत ठसण्यासारखा आहे. यामुळें त्याचीं वचनें ह्मणजे अत्यंत सोप्या शब्दांनीं सांगितलेले धर्म व नीति या विषयांतले सिद्धांत होत. आपल्या भाषेमध्यें ह्या कवीच्या प्रासादिक वाङ्मयांतील पुष्कळ वचनें केवळ ह्मणी होऊन गेल्या आहेत. त्याचीं कांहींना कांहीं वचनें आबालवृद्धांच्या तोंडीं झालीं आहेत; आणि जे आपणास कळलेल्या बोधाप्रमाणें वागण्याचा निर्धार करून मनोनिग्रहपूर्वक स्ववर्तन सुधारण्याचा प्रयत्न करितात, त्यांला तर तुकारामाच्या या अत्यंत सुलभ वचनांपासून अतिशयित फायदा होत आहे.

येथवर तुकारामाच्या अत्यंत प्रासादिक वाङ्मयाच्या अंतःस्वरूपाचें सामान्यत्वेंकरून निरूपण झालें. तें प्रकृत सारख्या चरित्ररूप ग्रंथांत अर्थात् अत्यंत संक्षेपानेंच होणें इष्ट होय. आतां हें या महासाधूचें कवित्व कोणकोणत्या रूपांनीं व कोणकोणत्या निमित्तांनीं प्रगट झालें, त्याचें अल्पमात्र दिग्दर्शन करितों.

तुकारामास देवानें स्वप्नांत दर्शन देऊन नामदेवाचे बाकी राहिलेले अभंग करण्याविषयीं आज्ञा केल्यामुळें त्यानें मुख्यतः अभंगच केले आहेत. तरी त्यानें थोड्या ओव्या, पदें, आरत्या, भुपाळ्या, पाळणे, व दोहोरेही केले आहेत. दंतकथेप्रमाणें पाहतां हे अभंग सादेसहा कोटी असावयास पाहिजे होते. परंतु निरनिराळ्या ठिकाणच्या गाथांच्या प्रती जमा करून आजपर्यंत अवघे ८४४१ अभंग रा. रा. तुकारामतात्यांनीं मिळविले आहेत. सरकारच्या आश्रयानें छापलेल्या गाथेंत फक्त ४६०२ अभंत व २३१ ओव्या होत्या. तेव्हां दुसरे आणखी सुमारें चार हजार अभंग रा. तुकारामतात्यांच्या परिश्रमानें आपणांस पाहावयास मिळाले आहेत. याबद्दल समग्र महाराष्ट्रदेश त्यांचा ऋणी झाला आहे. आतां रा. तुकारामतात्यांनीं आपल्याकडून होईल तितका प्रयत्न करून वर निर्दिष्ट केले इतकेच अभंग आजला सांपडले आहेत; आणि यापुढें आणखी कांहीं सांपडण्याची शक्यता असली तरी त्यांची संख्या पूर्वोक्त दंतकथा खरी ठरण्या इतके ते खास सांपडावयाचे नाहींत. यावरून अशी शंका उत्पन्न होते कीं, तुकारामानें जें एके ठिकाणीं झटलें आहे कीं, देवानें आपणास सांगितलेली कामगिरी आपण केली, तें खोटें ठरूं पाहतें; आणि या भगवद्भक्तावर खोटें बोलल्याचा दोष येतो. परंतु या शंकेचें समाधान अगदीं सोपें आहे. तें अर्थात् असें कीं, तुकारामानें आपल्या हयातींत हजारों ठिकाणीं कीर्तनें केलीं असून प्रत्येक कीर्तनाच्या प्रसंगीं तो समयास अनुरूप असे शेंकडो नवे अभंग तात्कालिक स्फूर्तीनें झणत असे. ते सारे टिपून ठेवण्याची सोय नव्हती. त्याच्या ज्या कित्येक शिष्यांनीं हें काम पत्करिलें होतें त्यांला सर्व प्रसंगीं अभंग टिपून ठेवण्योंच साधत नसे. त्या काळीं हल्लींच्या सारखी लघुलेखनकला ज्ञात

असती तर हें काम त्यांना करितां आलें असतें. एरवीं कीर्तनप्रसंगीं बोध करण्याच्या भरांत येऊन तुकारामाच्या तोंडावाटे भराभर निघणाऱ्या सहस्रावधि उक्ति जशाच्या तशा टिपून घेण्याचें सामर्थ्य कोणाही मनुष्यास तत्कालीं असणें संभवत नाहीं. या कारणास्तव त्याचे हजारों अभंग लोकांच्या कानीं पडले तेवढेच. ते लिहून ठेविले नाहींत. ही गोष्ट ध्यानांत आणिली असतां तुकारामाच्या पदरीं खोटें बोलल्याचा दोष मुळींच येत नाहीं असें म्हणण्यास हरकत नाहीं.

आतां तुकारामानें कोण कोणत्या निमित्तांनीं अभंग केले तें येथें थोडक्यांत सांगतों. त्याची बरीच कविता सहृदय कवींच्या वृत्तीस अनुसरून स्वतांच्याच संबंधाची आहे. संसारांत जे नानाविध प्रसंग त्यास आले त्याच्या अनुरोधानें त्यानें अभंग म्हटले आहेत. त्याचप्रमाणें कीर्तन-भजनादि प्रसंगीं निरानिराळ्या विषयांवर त्यानें पुष्कळ अभंग केले आहेत. रा. रा. तुकारामतात्या यांनीं छापलेल्या गाथेंत या विषयांच्या अनुरोधानें तुकारामाच्या अभंगांचें वर्गीकरण केलें आहे. त्याचें येथें दिग्दर्शन केल्यास अप्रासंगिक होणार नाहीं असें वाटतें. हें वर्गीकरण येणेंप्रमाणें आहे:—

पहिल्यानें स्वतांच्या संबंधाचीं प्रकरणें: यांपैकीं बरेच अभंग आह्मीं येथवर प्रसंगानुरोधानें दिले आहेत. त्यांवरून त्या प्रकरणांची माहिती वाचकांला सहज होण्यासारखी आहे. यानंतरचा दुसरा विभाग वैराग्यपर प्रकरणांचा होय. यांत संसारविपात्तिवर्णन, संसाराचा त्रास, वैराग्य, संसरापासून सोडविण्याविषयीं विनवणी, संसारापासून मुक्त होण्याचा प्रयत्न, भक्तीस लागल्यानंतरची संसारस्थिति, संकल्प, मनास उपदेश, सगुण उपासना, स्तवन, करुणा, आपलें हीनपण, मनाची उपाधि दूर करण्यासाठीं देवाचें स्तवन, देवाबरोबर सलगीचीं व कौतुकाचीं उत्तरें, इतकीं प्रकरणें आहेत.

तिसरा विभाग भक्तिविषयक प्रकरणांचा होय. यांत भाव, भक्ति व प्रेम यांचें सामर्थ्य, भजन, कर्तिन, चिंतन, ध्यान आणि पूजन, नामाचा महिमा, संतांविषयीं प्रेम, सत्संग, संत व भक्त यांचा महिमा, भक्तवात्सल्य, प्रतिमापूजन, देवाचा कनवाळूपणा, देवावर अभंग, देवदर्शनाची उत्सुकता, देवप्राप्ति, सद्गुरुप्राप्ति, शिष्यप्राप्तिची इच्छा, सिद्धि, ज्ञान, वैकुंठ व मुक्ति यांपेक्षां भक्तीची प्रौढी, पंढरीचा महिमा, हरिपाठ, हीं प्रकरणें आहेत. चवथा विभाग ज्ञानसंबंधीं प्रकरणांचा होय. यांत भक्तीपासून ज्ञानप्राप्ति, भक्तीस लागल्या नंतरची मनाची स्थिति, मानसपूजा, घाण्याचे अभंग, देवाचें व भक्तांचें ऐक्य, गुरूविषयीं प्रेम व गुरूची आवश्यकता, साधनांविषयीं, प्रारब्ध अथवा कर्माचें फळ, जनांस उपदेश, बोधपर अभंग, जनांस शिक्षा, दांभिकास शिक्षा, ब्राह्मणांस शिक्षा, शाक्तांस शिक्षा, ज्ञाति किंवा वर्णविचार, कलीचा महिमा, कन्याविक्रय, हिंसानिषेध, अभाविक, नास्तिक व तार्किक, व्रतांचा महिमा, क्षूद्रदेवतांचा उपहास, ज्ञानबोध, हीं प्रकरणें आहेत. पांचवा विभाग आख्यानांचा आहे. यांत ओव्यांचे अभंग असून बाळक्रीडेवर व त्या क्रिडेंत येणाऱ्या बहुतेक खेळांवर केवळ अध्यात्मपर अभंग आहेत. यांशिवाय रामचरित्र, हनुमंतस्तुति, कार्तिकीचा सोहळा, पंढरपूर, एकनाथस्तुति वगैरे पुष्कळ प्रकरणें या विभागांत आहेत. सहावा विभाग भगवद्गीतेवरील अभंगांचा आहे. यांत गीतेंतील प्रत्येक श्लोकाची फोड स्पष्टपणें केली आहे. सातवा विभाग चरित्रांचा आहे. यांत पुराणांतील महाविभूतींचीं व अर्वाचीन काळीं झालेल्या कांहीं सांधूंचीं त्रोटक चरित्रें असून कित्येक मुख्य मुख्य कथाप्रसंगांचें वर्णन आहे. ह्या सात प्रकरणांशिवाय आणखी पदें, आरत्या, पाळणे, दोहोरे वगैरे आहेतच.

ही एवढी यादी वाचिली असतां आमच्या चरित्रनायकाचें कवित्व किती प्रकारांनीं प्रगट झालें होतें तें वाचकांच्या ध्यानांत येईल. आतां हल्लीं जें त्याचें कवित्व निरनिराळ्या भावीक जनांच्या व कित्येक विद्वज्जनांच्या परिश्रमानें उपलब्ध झालें आहे, तें किती अल्प आहे याची थोडीशी कल्पना व्हावी म्हणून तुकारामाच्या तोंडचें असें मानलेलें एक वचन येथें देतों:

वेदाचे अभंग केले श्रुतिपर ॥ द्वादश सहस्र संहितेचे ॥ १ ॥
निरुक्त निघंट आणि ब्रह्मसूत्र ॥ अवतार सहस्र उपग्रंथ ॥ २ ॥
अभंग ते कोटी भक्तिपर केले ॥ ज्ञानपर केले तितुकेचि ॥ ३ ॥
पंचाहत्तर लक्ष वैराग्य वर्णिलें ॥ नाम तें गाईलें तितुकेंचि ॥ ४ ॥
साठीलक्ष केला बोधक जनांसी ॥ वर्णिलें रूपासी तितुकेंची ॥ ५ ॥
द्वादशसहस्र आत्मबोध केला ॥ अनुभव घेतला एक सर्व ॥ ६ ॥
चौतीससहस्र लक्ष कोटी पांच ॥ सांगोनिया साच तुका गेला ॥ ७ ॥

या वरून पाहतां तुकारामाचें पुष्कळ कवित्व नाहींसें झालें आहे. जें थोडें आज आह्मांला पाहावयास मिळत आहे त्याचें सारें श्रेय भावीक लोकांस दिलें पाहिजे. हें जरी खरें आहे तरी त्यांच्या हस्तलिखित चोपड्यांतच तें सारें अक्षर्यां अडकून राहिलें असतें; व कालें करून बहुतेक लोपलें असतें. आमच्या आधुनिक विद्वान् मंडळीस तें मुद्दाम शोधून तपासून छापून प्रसिद्ध करण्याची बुद्धि कधींच झाली नसती. परंतु ही या महासाधूच्या कवित्वसंबंधाची अनास्था आमच्या या इलाख्याच्या एका गवर्नराच्या कृपेनें दूर झाली. त्याचें नांव नेक नामदार सर बार्टल फ्रीअर हें होय. देहू, आळंदी वगैरे ठिकाणीं तुकारामाचें महात्म्य किती आहे, व त्याच्या नांवाचा घोष करीत सहस्रावधि वारकरी प्रतिवर्षीं दोन वेळां सदरील ठिकाणांहून कसे पंढरीस जावयास निघतात, हें त्या विद्वान् अधिकाऱ्याच्या लक्षांत येऊन त्यानें आमच्या चरित्रनायकाची सारी कविता छापविण्याविं-

पयीं तेव्हांचे डायरेक्टर मेहरबान ग्रांटसाहेब यांला सूचना केली. त्यांच्याही अवलोकनांत तुकारामाविषयीं लोकांचें किती प्रेम आहे तें आलें होतें. यास्तव त्यांनीं आपल्या कांहीं शिष्यांस हें काम सांगितलें. हे गृहस्थ रा० रा० विष्णु परशुरामशास्त्री पंडित, रा० रा० शंकर पांडुरंग पंडित एम. ए. व रा० रा० जनार्दन सखाराम गाडगीळ बी. ए. इत्यादि होत. यांना देहू, आळंदी, तळेगांव, पंढरपूर वगैरे ठिकाणीं फिरून तुकारामाच्या अभंगांच्या हस्तलिखित गाथा मिळवावयास सांगितलें. त्याप्रमाणें त्यांनीं निरनिराळ्या ठिकाणीं जाऊन हस्तालिखित प्रती मिळविल्या, आणि तुकारामाचे जितके अभंग त्यांस मिळाले तितके त्यांनीं छापून काढले. हे सारे मिळवून छापण्यास सरकारी तिजोरींतून २४००० रुपये खर्च झाला. परंतु या छापील ग्रंथाची किंमत फारच मोठी ठेविल्यामुळें साधारण लोकांस त्या विकत घेऊन संग्रहीं ठेवण्याचें सामर्थ्य नसे. परंतु पुढें रा० तुकाराम तात्या यांनीं आणखी पुष्कळ शोध करून व आणखी हस्तलिखित प्रती मिळवून पूर्वीच्यांच्या सरासरी दुप्पट अभंग छापून काढले; व याप्रमाणें वाढवून छापलेल्या ग्रंथाची किंमतही त्यांनीं अगदीं माफक ठेविली. हल्लीं हेच परोपकारी गृहस्थ या ग्रंथाची दुसरी अगदीं स्वस्त आवृत्ति काढण्याच्या विचारांत आहेत असें आम्ही ऐकतों. हा आपला स्तुत्य उद्देश त्यांनीं शेवटास नेल्यास त्यांचे महाराष्ट्रजनांवर मोठेच उपकार होतील. तुकारामतात्यांनीं छापलेल्या अभंगांची रचना विषयवार केली असल्यामुळें तर त्यांच्या ग्रंथाची उपयुक्तता फारच जास्त आहे; दुसरी आवृत्ति काढण्याचा त्यांचा हेतु सिद्धीस गेल्यास तींत त्यांनीं आणखी एक सुधारणा अवश्य करण्यासारखी आहे. ती हीच कीं, सरकारी छापील प्रतींत जसा शब्दकोश दिला आहे, तसाच तो त्यांनीं

आपल्या नूतन आवृत्तींत अवश्य द्यावा. असें केल्यानें प्रचारांतून गेलेल्या कित्येक शब्दांचा अर्थ समजून तुकारामाच्या कित्येक वचनांस थोडीशी दुर्बोधता आली आहे ती नाहींशी होईल. त्याचप्रमाणें कित्येक स्थलें अगदींच दुर्बोध झालीं आहेत; तीं निरनिराळ्या हस्तलिखित प्रतींत ताडून पाहून दुरुस्त करण्याची खटपट नव्या आवृत्तीच्या वेळीं होईल तर फारच चांगलें होईल.

तुकारामाचीं मतें.

शेवटीं एका प्रकरणाविषयीं थोडेंसें लिहिणें राहिलें. तें अर्थात् **तुकारामा**च्या मतांविषयीं होय. हीं मतें सांगावयाचीं म्हटलीं म्हणजे **ज्ञानदेवा**च्या वेळापासून जो एक आध्यात्मिक उन्नतीचा मार्ग **महाराष्ट्रांत** सर्वत्र रूढ झाला, त्याच्या स्वरूपाचें निरूपण केलें पाहिजे. याविषयीं प्रकृत चरित्राच्या उपक्रमांत थोडेंसें दिग्दर्शनं केलें आहे. त्यावरच येथें थोडासा विस्तार करूं.

ज्ञानदेवाच्या वेळापासून सुमारें पांचशें वर्षांच्या अवकाशांत आमच्या ह्या **महाराष्ट्रा**मध्यें पुष्कळ संत निर्माण झाले. त्यांपैकीं सुमारें पन्नास असामींचीं चरित्रें **महिपती**नें आपल्या ग्रंथांत दिलीं आहेत. या संतमालिकेमध्यें ब्राह्मण, व इतर बहुतेक सर्व उच्च नीच मानलेल्या जातींचे मनुष्य असून त्यांत कांहीं स्त्रियाही आहेत. फार काय पण कित्येक मुसलमानांनींही आपल्या मूळ धर्माचा त्याग करून या आध्यात्मिक मार्गाचा अवलंब केला होता; आणि **महिपती**सारख्या भाविक ब्राह्मणानें त्यांचीं नांवें साधुमालिकेंत ग्रथित करण्यासारखें त्यांच्या अंगीं साधुत्व आलें होतें. यावरून पाहतां या काळीं संतमंडळींत असा एक सिद्धांत स्थापित झाला होतासा दिसतो कीं, कोणी कोणत्याही जातीचा असला किंवा कितीही पतलेला किंवा न

पडलेला असला, तरी त्याला ईश्वरभक्तीचा अत्युच्च मार्ग साध्य असून त्यानें त्याचें अवलंबन करण्यास मुळींच प्रत्यवाय नाहीं. देवास सर्व माणसें सारखीं असून त्यांवर त्याची सारखीच कृपा आहे. स्त्री पुरुष, पंडित अपंडित, हिंदु मुसलमान असा भेद देवाच्या घरीं मुळींच नाहीं. हा बाह्य व कृत्रिम भेदभाव त्याच्या भक्तीस यत्किंचितही प्रत्यवायभूत होत नाहीं, कर्मठ ब्राह्मणांनीं पुण्य व मोक्ष यांच्या प्राप्तीस जातिभेदाचा जबरदस्त अडथळा या काळापूर्वी घालून ठेविला होता. त्याचा उच्छेद ज्ञानदेव, नामदेव, एकनाथ, तुकाराम वगैरे संतांनीं याप्रमाणें सर्वस्वीं करून टाकला; आणि मोक्षप्राप्तीचा सर्वांत सुगम मार्ग जो भक्तीचा त्याचा पुरस्कार आपल्या आचरणानें व बोधानें सर्वत्र केला; आणि त्यांचें प्रांजलपणाचें, निष्कपटपणाचें व अत्यंत शुद्ध आचरण, त्यांची परमेश्वराच्याठायीं निःसीम निष्ठा, व जनांला सन्मार्गी लावून देण्यासाठीं त्यांनीं पुष्कळ छळ व त्रास सोसून अहर्निश चालविलेली खटपट हीं पाहलीं म्हणजे ते अत्यंत शुद्ध हेतूनें प्रवृत्त झाले होते असें म्हणावें लागतें. त्यांच्या समकालीन पुराणप्रिय ब्राह्मणमंडळीनें त्यांचा आपल्याकडून होईल तेवढा छळ केला. परंतु या महाशय साधुशिरोमणींच्या ठायीं जी ज्ञानज्योति प्रदीप्त झाली ती या छलरूप प्रचंड झंझावातानें लवमात्र आंदोलनसुद्धां पावली नाहीं. तिच्या उज्ज्वल तेजानें त्यांनीं आपला सन्मार्ग प्रकाशित करून अत्यंत सामान्य जनांसहीं तो स्पष्टपणें दिसे असा केला; आणि त्यामुळें त्या मार्गाच्या अवलंबनाकडे त्यांची प्रबल प्रवृत्ति झाली. आमच्या चरित्रनायकाच्या चरित्रांत या प्रकरणीं कसकसा वृत्तांत घडून आला त्याचें वर्णन यथास्थलीं केलेंच आहे. ईश्वरभक्तीस व कैवल्यप्राप्तीस जातिभेद आड येत नाहीं असें त्यानें आपल्या पुष्कळ अभंगांमध्यें म्हणून दाखविलें आहे. त्यांपैकीं येथें एकच देतों:—

नामधारकासी कांहीं नाहीं वर्णावर्ण ॥ लोखंड प्रमाण नाना जात ॥ १ ॥
अग्न अथवा गोळे भलता प्रकार ॥ परिसीं संस्कार सकळही हेम ॥ २ ॥
पर्जन्य वर्षतां जीवना बहुवट ॥ तें समसकट गगे मिळे ॥ ३ ॥
सर्व तें हें जाय गंगाचि होऊन ॥ तैसा वर्णावर्ण नाहीं नामीं ॥ ४ ॥
महापुरीं जैसें जातसे उदक ॥ मध्यें तें तारक नाव जैसी ॥ ५ ॥
तयें नावेसंगें ब्राह्मण तरती ॥ केवीं ते बुडती अनामिक ॥ ६ ॥
नाना काष्ठजात पडतां हुताशनीं ॥ ते जात होऊनी एकरूप ॥ ७ ॥
तैसें निवडेना घरे कीं चंदन ॥ तैसा वर्णावर्ण नामीं नाहीं ॥ ८ ॥
पूर्वीनुओळख तेचि पैं मरण ॥ जरी पावे जीवन नामामृत ॥ ९ ॥
नामामृतें झाले मुक्तींचें स्मरण ॥ सहज साधन तुका ह्मणे ॥ १० ॥

अत्युच्च मानलेलें जें ब्राह्मण्य त्याच्याविषयीं तुकारामाची कल्पना पुढीलप्रमाणें होती —

ब्राह्मण तरी एक नरहरि सोनार ॥ ज्यासाठीं शंकर माथां राहे ॥ १ ॥
ब्राह्मण तरी एक भजना कसाई ॥ चक्रधारी गृहीं मांस विकी ॥ २ ॥
तुका ह्मणे ज्ञाहे जाणे तो ब्राह्मण ॥ येरातें नमन करा परतें ॥ ३ ॥

'जरी तो ब्राह्मण झाला कर्मभ्रष्ट ॥ तुका ह्मणे श्रेष्ठ तिहीं लोकीं' या सर्वप्रसिद्ध वचनाचा अर्थही सदरील अभंगाच्या अनुरोधानेंच लावावयाचा. याप्रमाणें पुरातन काळापासून चालत आलेलें उच्चवर्णाचें स्तोम ज्ञानदेवाच्या काळापासून नाहींसें होऊन जो तो ह्मणूं लागला कीं, मनुष्याच्याठायीं जो आत्मा वास करीत आहे त्याला ह्या जडदेहाच्या किंवा कृत्रिम भेदभावाच्या योगानें कोणताच विकार घडूं शकत नाहीं. ह्या आत्म्याच्या संबंधानें उच्चनीचपणाचा विचारच मुळीं युक्त नव्हे. यास्तव त्याला मोक्षाचा अनुभव घडण्यास ब्राह्मणांनीं करून ठेवलेले अडथळे केवळ व्यर्थ होत. ईश्वरभक्तीचा अधिकार सर्वांस सारखाच असून सद्भाव, सदाचार व सत्संगति यांच्या योगानें मोक्षप्राप्ति सर्वांस सुगम आहे.

मोक्षसिद्धीसाठीं संसाराचा त्याग करून रानावनांत जाऊन बसावें,

योगादिकांचें साधन करावें, वानप्रस्थाची किंवा संन्याशाची वृत्ति पत्करावी, वैगरे जे कैवल्यसिद्धीचे मार्ग पूर्वोपासून हिंदुधर्मांत विहित केले होतें, व ज्यांचें अनुसरण ब्राह्मण करीत असत, त्यांची व्यर्थता ज्ञानदेव, नामदेव, एकनाथ, तुकाराम वैगरे महाराष्ट्रांतील संतांनीं स्वतांच्या आचरणानें लोकांच्या नजरेस पूर्णपणें आणून दिली. महाराष्ट्रांतील बहुतेक साधु आमरण संसारी राहून त्यांनीं आपला भक्तिमार्ग अव्याहत चालविला होता. आमच्या चरित्रनायकाच्या चरित्रांत तरी हीच गोष्ट प्रत्ययास आली. योगादि जीं साधनें महाप्रयासानें घडावयाचीं व तींही विवक्षित वर्णांसच विहित केलेलीं होतीं, इतर वर्णांतल्या लोकांस त्यांचा मुळींच अधिकार नाहीं असें स्पष्ट सांगितलें होतें, त्यांच्या ऐवजीं नवविधा भक्ति व त्यांतूनही भगवन्नामस्मरण हेंच एक मानवास तारक आहे. असा अभिप्राय आमच्या तुकारामानें अनेक वेळां प्रगट केला आहे. उदाहरणार्थ पुढील अभंग पाहा:—

न लाहिजे जपें न लाहिजे तपें ॥ जा ह्मांसी हें सोपें गीतीं गातां ॥ १ ॥
न करितां ध्यान न करितां धारणा ॥ तो नाचे कीर्तनामाजी हरि ॥ २ ॥
जयासी नाहीं रूप आणि आकार ॥ तोचि कटी कर उभा विटे ॥ ३ ॥
अनंत ब्रह्मांडें जयाचिया पोटीं ॥ तो आह्मां संपुष्टीं भक्तिभावें ॥ ४ ॥
तुका ह्मणे वर्म जाणती लडिवाळें ॥ जें होतीं निर्मळें अंतर्बाहीं ॥ ५ ॥

युक्ताहार नलगे आणिक साधनें ॥ अल्प नारायणें दाखविलीं ॥ १ ॥
कलियुगामाजी करावें कीर्तन ॥ तेणें नारायण देईल भेटी ॥ २ ॥
नलगे हा लौकिक सोडावा वेव्हार ॥ व्यावें वनांतर भस्म दंड ॥ ३ ॥
तुका ह्मणे मज आणकि उपाव ॥ दिसती ते वाव नामावीण ॥ ४ ॥

'सुखें संसार करावा ॥ माजी विठ्ठल आठवावा ॥' हें सुप्रसिद्ध वचन तर सर्वांच्या तोंडींच आहे. तेव्हां यावरून हें उघड होतें कीं, प्राचीन काळापासून उच्चवर्णांचे मोक्षप्राप्तीविषयीं जे अत्यंत

कठिण प्रयत्न सुरू झाले होते, त्यांचें व्यर्थत्व स्थापित करून सर्व जातींच्या व सर्व प्रकारच्या लोकांस अत्यंत सुलभ असें मोक्षप्राप्तीचें साधन जी भक्ति तिचा सर्वत्र प्रसार करणें हें आपलें कर्तव्य होय, असें तुकारामाचें मत होतें. पूर्वी संसार सोडून, गिरिकुहरांत जाऊन ध्यानधारणादि करीत बसण्याचा जो क्रम सर्वत्र रूढ झाला होता, तो अस्वाभाविक असून निरर्थक आहे असें त्यांस वाटत असे. आपल्या असद्वृत्तींचें दमन करण्यासाठीं संसाराचा व जनांचा त्याग करून एकांतवास स्वीकारणारांपेक्षां जे संसारांत राहून व जनांत वागून आपल्या असद्वृत्तींचें दमन करून सद्वृत्तींचा विकास करितात तेच खरे साधुपुरुष. मोहप्रसंग सदोदित उपस्थित असतां जे त्यांला कदापि वश होत नाहींत, त्यांचीच आध्यात्मिक उन्नति झाली म्हणावयाची. मनोनिग्रह असा त्यांत्याच घडतो. परंतु जे मोहप्रसंग टाळण्याकरितां निर्जन अरण्यांत एकांतवास स्वीकारून बसतात, त्यांच्या ठायीं मनोनिग्रहास अवकाशच न उरून त्यांची इष्ट उन्नति साधत नसते. पुनः कलत्र व पुत्र यांचें यथोचित संगोपन करणें हा मानवाचा परमपवित्र धर्म आहे. त्यास पराङ्मुख होऊन त्यांस अकालीं सोडून जाणें हें अत्यंत निर्घृणपणाचें, निःसीम आत्मपरतेचें व निसर्गविरुद्ध कर्म होय. निसर्गांत सर्वत्र दृग्गोचर होणारा व्यवहार पाहतां पूर्वकालीं व अर्वाचीनकालीं जे कोणी संसाराचा त्याग करून, किंवा त्यांत मुळींच प्रवेश न करून केवळ अवधूतवृत्तीचा अवलंब करितात, त्यांचें ऐहिक जिणें बरेंच व्यर्थ होतें; व ही वृत्ति स्वीकारण्याची आपणास कोठून बुद्धि झाली, असा त्यांस अहर्निश अनुताप होत असतो. हा जगाचा अनुभव ध्यानांत आणून आमचा चरित्रनायक व त्याच्याच मालिकेंतले इतर महाराष्ट्रीय संतजन नेहमीं संसारांत राहूनच स्वाभिमत मोक्षमार्गास अनुसरले.

मुकुंदराज, ज्ञानदेव, एकनाथ, मुक्तेश्वर, वामनपंडित आदिकरून महाराष्ट्रसाधु निर्माण होण्यापूर्वी वेदादि संस्कृत ग्रंथांत धर्मादि विषयांचें सर्व ज्ञान संगृहित असून त्याचा अधिकार द्विजांस मात्र आहे, इतरांस नाहीं, अशी समजूत सर्वत्र रूढ झाली होती. मनुस्मृत्यादि व्यवहारशास्त्रांवरील ग्रंथांत हाच निषेध विहित केला होता. यामुळें द्विजखेरीजकरून इतर जन या ज्ञानास सर्वस्वीं मुकल्यासारखेच झाले होते. ही दुःस्थिति सद्रील महापुरुषांच्या परिश्रमानें नाहींशी होऊन सामान्य व्यवहारांतल्या भाषेंत आध्यात्मिक विषयांवर ग्रंथ झाले. आमच्या चरित्रनायकाला या पूर्वकालीन साधूंच्या ग्रंथांचें साहाय्य कसें झालें तें यथास्थळीं सांगितलेंच आहे. तुकारामानें मुद्दां या अधिकारप्राप्तीविषयीं आपला संतोष अनेक वचनांत प्रगट केला आहे. उदाहरणार्थ हें वचन पाहा:—

वेदांचें जिव्हार बदवी चक्रपाणी ॥ नव्हे माझी वाणी पदरची ॥ १ ॥
बुडविल्या वह्या न भिजवी पाणी ॥ नव्हे माझी वाणी पदरींची ॥ २ ॥
गीतेचिया तुकें तुकाविले अभंग ॥ तुका ह्मणे संग विठोबाचा ॥ ३ ॥

सर्व वेद, शास्त्रें व पुराणें यांचें सार केवळ भगवन्नामस्मरण होय, असा त्याच्या बुद्धीचा निश्चय झाला होता. यांचें प्रत्यंतर पुढील अभंग वाचून होईल:—

वेद अनंत बोलिला ॥ अर्थ इतकाची साधिला ॥ १ ॥
विठोबासी शरण जावें ॥ निजनिष्ठा नाम गावें ॥ २ ॥
सकळ शास्त्रांचा विचार ॥ अंतीं इतकाची निर्धार ॥ ३ ॥
अठरा पुराणीं सिद्धांत ॥ तुका ह्मणे हाची हेत ॥ ४ ॥

याप्रमाणें संस्कृत भाषेंतील ग्रंथांचें दीर्घ काळ परिशीलन केल्यावांचून जें ज्ञान होणारें नव्हतें, तें या साधूंच्या कृपेनें सर्वांस सुलभ होऊन पूर्वकालीन पांडित्यादिकांची मुळींच गरज नाहीं असें झालें. यामुळें अगदीं जडमुढांसही वैदिक धर्माचें परम रहस्य प्राप्त होऊन

वास्तविक आध्यात्मिक उन्नति झटली झणजे नीतिसंपन्नता होय, असें सर्वत्र स्थापित झालें. धर्मशीलतेस जशी शारीर बलाची आवश्यकता नाहीं तशीच बुद्धिबलाचीही नाहीं. तिला अगत्य कायतें एक चित्तशुद्धीचेंच आहे. याविषयीं तुकारामाचें झणणें येणेंप्रमाणें आहे.

आळस मत्सर नागविती मला ॥ न सोडीच घाला कोंध घाली ॥ १ ॥
निर्बळ जाणोनी हात पाय नाहीं ॥ अवघीयां पाहीं पांगुळ मी ॥ २ ॥
काम दंभ मज अहंकार तिन्ही ॥ वैसले धरूनि आडमार्ग ॥ ३ ॥
लज्जा भय द्वेष किल्मिष संसारीं ॥ क्रोध षड्विकारी जाऊं नेदी ॥ ४ ॥
लटिकें कुचर अविचारी शंका ॥ अविद्या कुतर्का सांडवलें ॥ ५ ॥
मनीं उचाठणें पुरविली पाठी ॥ अंमद ते दृष्टि ओढवले ॥ ६ ॥
तुका झणे येथें सांडवलीं हातीं ॥ सोडवीं श्रीपति अपंगासी ॥ ७ ॥
संगें वाढे शीण न घडे भजन ॥ त्रिविध हें जन बहु देवा ॥ १ ॥
याचिमुळें आला संगाचा कंटाळा ॥ दिसतातीं डोळां नाना छंद ॥ २ ॥
एकविध भाव रहावया ठाव ॥ नेदी हा संदेह राहीं चित्तीं ॥ ३ ॥
शब्दज्ञानी हित नेणती आपुलें ॥ आणीक देखिलें नावडे त्यां ॥ ४ ॥
तुका झणे आतां ऐकिलेंचि भलें ॥ वैसोनि उगेंच रहावें तें ॥ ५ ॥

हे अभंग वाचले झणजे तुकारामास चित्तशुद्धीची आवश्यकता किती वाटत असे हें ध्यानांत येईल; आणि ही चित्तशुद्धि दैवी प्रसादावांचून व्हावयाची नाहीं, असा त्याच्या बुद्धीचा निश्चय झाला असल्याकारणानें त्यानें याप्रमाणें देवाची अनेक वेळां करुणा भाकिली आहे.

याप्रमाणें वर्णाश्रमकर्म प्राचीन पद्धतीप्रमाणें कर्माचरणाची आवश्यकता नाहीं असें सांगून, व कर्मकांड्यांनीं मोक्षप्राप्तीस वर्णभेदाचा जो जबरदस्त अडथळा उत्पन्न केला होता तो नाहींसा करून वेदशास्त्रादिकांच्या अध्ययनाचीही आवश्यकता नाहीं असें ज्ञानदेव, एकनाथ, तुकाराम इत्यादि साधूंनीं स्थापित केलें. गुरूची मात्र आवश्यकता त्यांनीं विहित केली आहे. या संतमंडळीचा असा अभि-

प्राय असे कीं, जो सद्गुरूस शरण गेला नाहीं, त्याला खरें आध्यात्मिक ज्ञान व्हावयाचें नाहीं. या गुरुमहात्म्यावर तुकारामाचे पुष्कळ अभंग आहेत, त्यांपैकीं एक येथें देतों:-

सद्गुरूवांचोन प्रतल्प वाणी ॥ बोलती पुराणी व्यास ऋषि ॥ १ ॥
म्हणोनि तयाचें पाहूं नये तोंड ॥ निगुरा अखंड मुतकाळा ॥ २ ॥
कोणे परी तया नव्हेची मुटका ॥ देह त्याचा लटिका जाणा तुम्ही ॥ ३ ॥
तुका ह्मणे ऐसीं बोलती पुराणें ॥ संतांचीं वचनें मागिला दों ॥ ४ ॥

गुरु केल्यावांचून खरें धर्मरहस्य कदापि कळावयाचें नाहीं असा त्यांचा समज होण्याचें मुख्य कारण असें कीं, धर्मविषयांचें कितीही ज्ञान प्राप्त झालें तरी त्याचें खरें बीज समजणें त्या काळीं फारच कठिण होतें. लेखी ग्रंथ पठन करण्याची तरी अनावश्यकता त्यांनीं याच कारणास्तव सांगितली होती. नाना ग्रंथांचें व मतांचें ज्ञान प्राप्त करून घेण्याचा हव्यास धरिल्यानें साधारण पुरुषाच्या बुद्धीचा कांहींएक निश्चय होत नाहीं; आणि एकंदर साधक बाधक मतांचें ज्ञान मिळवून त्यांचें शांतपणें व निःपक्षपातबुद्धीनें दीर्घ काळपर्यंत मनन करून सत्यनिर्णय करण्याची सवड व योग्यता फारच थोड्यांनां असते. तेव्हां अशा स्थितीमध्यें सर्वांनींच ही अशी कष्टसाध्य गोष्टीची हांव न धरितां ज्याला हें रहस्यज्ञान गुरुशिष्यपरंपरेनें प्राप्त झालें आहे, त्याची कास धरावी, ह्मणजे व्यर्थ अटाट चुकून श्रमांत पडण्याची भीति नाहींशी होईल. त्याचप्रमाणें सगुणब्रह्माची उपासना करण्याकडे सामान्य जनांची आधीं प्रवृत्ति होऊन थोडासा सद्भाव व सद्भक्ति यांचा त्यांच्या ठायीं विकास झाला ह्मणजे निर्गुणब्रह्माच्या ज्ञानास ते चित्तशुद्धिद्वारा अधिकारी होतात. असा अधिकार त्यांस प्राप्त झाला ह्मणजे मग त्यांनीं गुरूपसत्ति अवश्य करावी. गुरूपसत्ति घडली नाहीं तर त्याला खरें रहस्य कळणें नाहीं, अशी त्यांची समजूत होती. महिपतीनें

जीं साधूंचीं चरित्रें दिलीं आहेत, त्यांमध्यें हा गुरूस शरण जाण्याचा क्रम पुष्कळ वर्णिला आहे. इतर संतमंडळीप्रमाणेंच तुकारामाची ही समजूत असणें साहजिक आहे. आतां येथें हें एक सांगितलें पाहिजे कीं. ही जी गुरु करण्याची आवश्यकता संतांनीं स्थापित केली आहे, ती फक्त बोधापुरती. गुरूच्या साहाय्यानें धर्मरहस्य तेवढें समजावून घ्यावयाचें. तें समजेपर्यंत व समजल्यावर जी देवाची भक्ति करावयाची तींत त्यांना गुरूचें मुळींच साहाय्य लागत नसे. होमहवनादि वैदिकधर्मविहित कर्में करण्यास जशी उपाध्यायाची गरज लागते, त्याच्या वांचून मुळीं चालावयाचेंच नाही, तसा कांहीं-एक प्रकार संतजन जो गुरु करीत असत त्याच्या संबंधानें नसे. आमच्या ज्ञानदेवतुकारामादि संतमंडळीला देवास आपल्या भक्तीनें आळविण्यासाठीं मध्यस्थ कसला तो मुळींच लागत नसे. आपल्या वेड्या वांकड्या शब्दांनीं ते देवाचें स्तवन करीत. वेडेंवांकडें गाईन ॥ परी मी आपला म्हणवीन ॥ हें तुकारामवचन सर्वश्रुतच आहे. त्याचप्रमाणें देवस्तुति करण्यास संस्कृत भाषेंतील विवक्षित मंत्र अमुक तऱ्हेनेंच म्हटले पाहिजेत, असा जो प्राचीन काळापासून समज होता तो या साधूंनी व्यर्थ ठरविला. हा कृत्रिम अडथळा अगदींच अप्रयोजक होता. कारण असें कीं, देव सर्वांचा मायबाप असतां त्याला संतुष्ट करण्याकरितां कोणतेंही कर्म करावयाचें तें अमुक एका वर्गातल्या माणसाच्या किंवा अमुक एका भाषेंतील मंत्रांच्या द्वारें केलें तरच इष्ट हेतु सिद्धीस जाईल, असें म्हणणें स्वभावतःच अयुक्त दिसतें. आपल्या मनांतील उद्गार ठरलेल्या मंत्रद्वारें मध्यस्थानें म्हणून दाखविले तरच देव ते ऐकणार, असें मत ज्यांनीं सर्वत्र रूढ केलें त्यांला देवाचें खरें स्वरूप कळलेंच नाहीं असें म्हणावें लागतें. वस्तुतः पाहतां प्रत्येकानें त्या मायबाप प्रभूपाशीं आपणास येत असेल त्या भाषेंत साधेल त्या

तऱ्हेनें करुणा भाकिली असतां तो ती अवश्य ऐकतो; किंबहुना तीच त्याला विशेष प्रिय होते. पुनः देवानें मनुष्याचे शब्द ऐकिले तरच त्याला त्याचें मनोगत कळावयाचें; एरवीं कळावयाचें नाहीं असें मुळींच म्हणतां येत नाहीं. मनुष्याला आपला हेतु शब्दांनीं सांगलासा व्यक्त करितां आला नाहीं; तरी देव सर्वांच्या अंतर्यामीं असल्याकारणानें त्याला तो समजण्यास मुळींच कठीण जात नाहीं. असा सिद्धांत सर्वसंमत आहे; मानसपूजेचें आमच्या साधुसंतांनीं जें एवढें महत्व सांगितलें आहे त्याचें तरी बीज यांतच आहे. तुकारामानें या मानसपूजेवर कांहीं अभंगही केले आहेत. माझे भक्त गाती जेथें ॥ पांडवा मी उभा तेथें ॥ हें भगवद्वचन सर्वप्रसिद्धच आहे. याप्रमाणें **ज्ञानदेव, नामदेव, तुकाराम** वगैरे साधूंची समजूत असल्यामुळें त्यांनीं या गोष्टीचा बोध जनांस आमरण करून कर्मकांडी ब्राह्मणांचें महत्त्व पुष्कळ कमी केलें. या त्यांच्या बोधानें महाराष्ट्रांतील एकंदर लोकांस वरेंच मतस्वातंत्र्य व आचारस्वातंत्र्य प्राप्त होऊन पूर्वींचीं निरर्थक बंधनें पुष्कळ शिथिल झालीं. मोक्षसिद्धीच्या खऱ्या मार्गाचें अवलंबन करण्याचा अधिकार सर्वांस सारखाच प्राप्त होण्यासारखा आहे असें वाटून त्यांच्या ठायीं उमेद व उत्साह हीं उत्पन्न झालीं; आणि संतांनीं उपदेशिलेल्या भक्तिमार्गाचा ते मोठ्या आस्थेनें अवलंब करूं लागले. याप्रमाणें आध्यात्मिक उन्नतीचें परम श्रेष्ठ साधन त्यांला सुगम झालें. हा त्या संतमंडळीचा महाराष्ट्रावर फारच मोठा उपकार झाला. आमच्या चरित्रनायकानें या संबंधानें कमकशी खटपट केली ती वाचकांस आठवतच आहे.

असो; आतां **तुकारामा**च्या ईश्वरविषयक मतांविषयीं येथें थोडेसें लिहूं. यासंबंधानें कित्येकांचा मतभेद आहे. परंतु जे कोणी त्याचे अभंग चित्त देऊन शोधपूर्वक वाचतील त्यांला या प्रकरणीं मुळींच

संशय उरणार नाहीं. प्रथमतः या मतभेदाचें दिग्दर्शन करून मग आह्मांस या प्रकरणीं काय सिद्ध करावयाचें आहे, तें प्रमाणें देऊन करूं. कित्येकांचें असें मत आहे कीं, **तुकाराम** द्वैतवादी होता. आत्मा व परमात्मा यांचें भिन्नत्व तो मानीत असे. एरवीं त्यानें नवविधा भक्तीचा अंगीकार व पुरस्कार केला नसता. दुसऱ्यांचें असें ह्मणणें आहे कीं, **तुकाराम** अद्वैतवादी होता. जीवात्मा व परमात्मा हे भिन्न स्वरूपी नसून, हें सारं विश्व ब्रह्मरूपच आहे, असा त्याचा समज असल्याची साक्ष त्याचीं शेंकडो वचनें देत आहेत. हें दुसरें मत आह्मांस यथार्थ वाटतें. आमचा तर असा समज झाला आहे कीं, **ज्ञानदेवा**च्या वेळापासून पुढें जे साधु **महाराष्ट्रांत** झाले ते सारे वेदांती होते. आतां, ते वेदांती होते तर त्यांनीं नवविधा भक्तीचा अंगीकार आमरण केला याचें कारण काय ? या शंकेचें समाधान अगदीं सोपें आहे. तें असें कीं, सामान्य जनांस निर्गुण निर्विकार परब्रह्माचें स्वरूप एकदम समजण्यासारखें नसल्या कारणानें त्यांला सगुण ब्रह्माची उपासनाच योग्य होय. पुराणांतरीं ज्या देवावतारकथा सांगितल्या आहेत त्यांच्यावर ज्यांची श्रद्धा दृढ झालेली असते, ते त्या आवतारांच्या प्रतिमा करून त्यांचे भजनपूजनादि मोठ्या भावीकपणानें करितात. वेदांतमताच्या प्रवर्तकांस प्राचीन ग्रीकतत्ववेत्त्यांप्रमाणें ही जनांची समजूत कायम राखून आपला इष्ट उद्देश सिद्धीस नेणें सोईचें वाटल्यावरून त्यांनीं या अवतारांवर अशी कल्पना बसविली कीं, एकंदर चराचर विश्वाच्याठायीं जसें ब्रह्म सर्वत्र स्थित आहे तसें तें या अवतारांच्याठायींही होतें. भेद इतकाच कीं, त्यांच्या ठायीं त्या ब्रह्माचा अंश अधिक होता. ह्मणून त्यांच्या हातून धर्म संस्थापनेसाठीं अलौकिक कर्में घडलीं. तेव्हां या आवतारांस नामरूपास आलेलें परब्रह्म मानण्यास कांहीं एक

हरकत नाहीं; आणि सामान्य लोक ज्या अर्थीं त्यास देवावतार मानून त्यांची पूजा अर्चा करीत आहेत, त्या अर्थीं त्यांला तसें करण्यापासून परावृत्त न करितां त्यांची समजूत मात्र घालण्याची सोय व्हावी ह्मणजे झालें. आणि चित्तशुद्धि होईपर्यंत ही सगुण ब्रह्माची भक्ति मानवांनीं अवश्य करावी असें त्यांनीं विहित केलें. गीतेंत तरी हाच आशय व्यक्त केला आहे. तेथें चित्तशुद्धि होऊन ज्ञानाचा अधिकार प्राप्त होईपर्यंत कर्माचरण करावें असें पुनः पुनः सांगितलें आहे. ज्या महाविभूति या भूतलावर अवतृत होऊन लोकोन्नतीसाठीं आमरण झटल्या, त्यांच्या प्रतिमा सगुणब्रह्माचीं प्रतिकें ह्मणून पुढें ठेवून त्यांची नवविधा भक्ति करून चित्तशुद्धि संपादणें, यज्ञादि कर्मानुष्ठानाची खटपट करण्यापेक्षां, विशेष चांगलें, सोईचें व सुलभ आहे यांत संशय नाहीं. आतां ज्या पाषाणादिकांच्या मूर्तीपुढें हे संतजन भजनपूजनादि करीत असत त्यांच्या विषयीं त्यांची कशी समजूत होती तें तुकारामाच्या पुढील वचनांवरून स्पष्टपणें कळेल.

केला मातीचा पशुपति ॥ परि मातीस काय ह्मणती ॥
शिवपूजा शिवासि पावे ॥ माती माती माजी सामावे ॥ १ ॥
केला पाषाणाचा विष्णु ॥ परी पाषाण नव्हे विष्णु ॥
विष्णुपूजा विष्णूसी अर्पे ॥ पाषाण राहे पाषाणरूप ॥ २ ॥
अवघें ब्रह्मरूप रिता नाहीं ठाव ॥ प्रतिमा तो देव कैसा नव्हे ॥ १ ॥
नाहीं भाव तया सांगावें तें किती ॥ आपुलाल्या मतीं पाखांडिया ॥ २ ॥
जया भावें संत बोलिले वचन ॥ नाहीं अनुमोदन शाब्दिकांसी ॥ ३ ॥
तुका ह्मणे संतीं भाव केला बळी ॥ नकळतां खळीं दुषिला देव ॥ ४ ॥

हीं तुकारामाचीं वचनें वाचिलीं ह्मणजे प्रतिमापूजेविषयीं वेदांतवादी संतमंडळीस दोष लावण्यास मुळींच आधार नाहीं असें दिसून येईल. आतां ज्ञानदेव, व तुकाराम यांसारख्या ज्या साधूंचें ही अशी भक्ति करून चित्त शुद्ध झालें होतें त्यांनीं शेवटपर्यंत तोच क्रम सुरू ठेवण्यांत काय अर्थ होता बरें? अशी जर कोणी शंका घेईल तर

तिचें समाधानही अगदीं सोपें आहे. एक तर असें कीं, भक्ति दोन प्रकारच्या मानल्या आहेत. एक आरंभभक्ति व दुसरी ज्ञानोत्तर भक्ति. ज्या भक्तांची चित्तशुद्धि झालेली नसते तो आरंभभक्त होय; आणि चित्तशुद्धि झाल्यानें ज्ञानाचा अधिकार येऊन, गुरूच्या कृपेनें ज्ञानप्राप्ति झाल्यानंतर जो भक्ति सोडीत नाहीं तो ज्ञानोत्तर भक्त होय. ज्ञानोत्तर भक्तीमध्येंच मनुष्य कां रहातो म्हणाल तर त्याच्या-ठायीं भक्तिभाव दृढ होऊन त्याची वृत्ति अगदीं तद्रूप झालेली असते; भजनपूजनादि नवविधा भक्ति त्याची केवळ प्रतिस्वभाव बनून जाते; आणि याप्रमाणें वृत्ति झाली म्हणजे त्याला तीवांचून चैनच पडेनासें होतें. सत्यज्ञानाचा प्रत्यय घडल्यावर तर त्याला तींत प्रेमाचें अतिशयित्व भरतें येतें. तो तींत वारंवार रत होऊन देहभानही विसरतो. तेव्हां अर्थात् अशा साक्षात् ब्रह्मानंदाचें निधान जी भक्ति तिचा तो सहसा त्याग करीत नाहीं. तुकारामानें ह्या आनंदाचें महत्व स्वानुभवपूर्वक वेळोवेळां केलें आहे. उदाहरणार्थ त्याचीं पुढील वचनें पहा:—

सिद्धीचा दास नव्हें श्रुतीचा अंकिला ॥ होईन विठ्ठला सर्व तुझा ॥ १ ॥
सर्वकाळ सुख आमच्या मानसीं ॥ राहिलें जयासी नास नाहीं ॥ २ ॥
नेणें पुण्यपाप न पाहें लोचनीं ॥ आणिका वांचुनि पांडुरंगा ॥ ३ ॥
न करीं आस मुक्तीचे सायास ॥ भक्ति प्रेमरस सांडूनियां ॥ ४ ॥
गर्भवासीं वाक नाहीं येतां जातां ॥ हृदयीं राहतां नाम तुझें ॥ ५ ॥
तुका म्हणे झालों तुझाचि अंकिला ॥ न भें मी विठ्ठला कळिकाळासी ॥ ६ ॥

मोक्षाचें आम्हांस नाहीं अवघड ॥ तो असे उघड गांठोळीस ॥ १ ॥
भक्तीचे सोहळे होतील जीवासी ॥ नवल तेविशीं पुरवितां ॥ २ ॥
ज्याचें त्यासी देणें कोणतें उचित ॥ मानूनियां हित घेतों सुख ॥ ३ ॥
तुका म्हणे सुखें देईं संवसार ॥ आवडीसी थार करीं माझे ॥ ४ ॥

सारांश काय कीं, आरंभभक्त ब्रह्मज्ञानप्राप्तीनंतर ही भक्तिसुखानुभव घेत राहिला तर त्यांत अस्वाभाविक असें कांहींच नाहीं. आतां

सदरील शंकेचें दुसरें समाधान गीतेमध्यें श्रीकृष्णानें तृतीय अध्यायांत केलें आहे. ज्ञानप्राप्ति झाली तरी जडदेह आहे तोंपर्यंत प्रारब्धप्राप्त सर्व कर्में मानवाकडून होत असतात. जसा ज्याचा स्वभाव बनला असतो तसा तो देहावसान होईपर्यंत वर्तावयाचा. भगवद्भक्तांचीही स्थिति अशीच आहे. दुसरें असें कीं,

यद्यदाचरति श्रेष्ठस्तत्तदेवेतरो जनः ॥
स यत्प्रमाणं कुरुते लोकस्तदनुवर्तते ॥ भ० गी० अ० ३. श्लो० २१.

या श्लोकाचें **तुकाराम**कृत भाषांतर येणेंप्रमाणें आहे:—

जैसें आचरती श्रेष्ठ ॥ तो परनिष्ठ पडे मार्ग ॥ १ ॥
तैसें इतर लोक ॥ हा विवेक चालिती ॥ २ ॥
श्रेष्ठ निर्णया सारिखे ॥ जग या सुखें मनावें ॥ ३ ॥
तुका म्हणे सुफळ न्याय वेदरायसमेचा ॥ ४ ॥

या वचनाचा भावार्थ मिळून इतकाच कीं, श्रेष्ठ जन ज्याप्रमाणें वागतात त्याप्रमाणें इतर जन वागण्याचा निश्चय करितात. हा मानवी स्वभावाचा कल जाणून **ज्ञानदेव, तुकाराम** आदिकरून संत ज्ञानप्राप्तीनंतरही भक्तिमार्गातच रत झाले. कारण त्यांनीं जर ज्ञानोत्तर भक्तिचा त्याग केला असता तर त्यांच्या शिष्यांस तीच अवस्था एकदम प्राप्त करून द्यावी असें वाटून चित्तशुद्धीस आवश्यक जी नवविधा भक्ति तिचा त्यांनीं मुळापासूनच अव्हेर केला असता. श्रीकृष्णानें भगवद्गीतेंत अशा प्रकारें उतावळेपणा करणाराचा निषेध केला आहे. दुसऱ्या अध्यायांत त्यानें असें सांगितलें आहे कीं, चित्तशुद्धीपूर्वी कर्मसंन्यास करणें उचित नव्हे. त्यापासून आत्महानि होते. परंतु हा नियम ध्यानांत न आणून आजपर्यंत कैक संन्याशी अकालीं संसारत्याग करून केवळ दुराचारी बनले आहेत. हा असा दुराचार माजूं नये म्हणून **तुकारामासारखे** जीवनमुक्त पुरुष आमरण भक्तिपरायण

राहिले. ही वास्तविक स्थिति लक्षांत आणिली असतां तुकाराम द्वैतवादी होता असें म्हणण्याचें कोणीही धाडस करणार नाहीं.

आतां ज्ञानदेव, रामदास, तुकाराम, आदिकरून भगवद्भक्त अनेकदेवपूजा करणारे होते असें म्हणणें मुळींच युक्त नव्हे. पुराणांतरीं वर्णिलेल्या अवतारकथा खऱ्या मानून, त्यांत सांगितलेल्या निरानिराळ्या विभूतींस त्यांनीं देव मानलें, हें जरी खरें आहे, तरी त्याचें रहस्य असें कीं, ही सर्व सगुणब्रह्माची लीला आहे. ज्या निरानिराळ्या विभूति निरानिराळ्या काळीं इहलोकीं प्रगट होतात, त्या साऱ्या त्या ब्रह्माच्या अंशरूप आहेत. तेव्हां त्यांपैकीं कोणत्याही विभूतीच्या ठायीं आपली निष्ठा दृढ केली तरी अंतीं कल्याण व्हावयाचें, असा आमच्या संतांच्या बुद्धीचा निश्चय असे. तरी त्यांच्या चरित्रांत असें आढळून येतें कीं, ते बहुतकरून कोणातरी एकाच विभूतीवर आपला सर्व भाव ठेवून चालत असत. कोणी रामाची कोणी शिवाची, कोणी कृष्णाची, कोणी विठ्ठलाची, भक्ति करी असत. त्यांची स्वाभिमत दैवतावर इतकी दृढ निष्ठा असे कीं, कित्येक साधु इतर देवतांच्या दर्शनास गेले तरी त्यांस आपल्या इष्ट दैवताचें नाव घेऊन नमस्कार करीत असत. या संबंधाचे कित्येक चमत्कारही महिपतीनें आपल्या चरित्ररूप ग्रंथांत वर्णिले आहेत. यांपैकीं मासल्यासाठीं येथें एकच देतों. रामदासस्वामी रामदैवताचा निःसिम भक्त असे. त्याला तुकारामाच्या कांहीं अनुयायांनीं एक वेळ आग्रह करून पंढरीस नेलें. विठोबासमोर जाऊन या भगवद्भक्तानें हात जोडले तों विठोबाच्या ठिकाणीं रामाची मूर्ति दिसूं लागली! इतका त्याचा रामचरणीं दृढभाव होता. आमच्या चरित्रनायकाची तरी गोष्ट अशीच होती. त्याची निष्ठा सर्वस्वीं पंढरीच्या विठोबावर असे. इतर देवतांची

त्यानें स्तुति केली आहे ती आह्मीं वर दर्शविलेल्या दृष्टीनें. त्याचें हें पुढील ह्मणणें किती निश्चयाचें आहे तें पाहाः—

विठ्ठलावांचोनि त्राता त्रिभुवनां ॥ दीन उद्धरणा दुजा नाहीं ॥ १ ॥
दया क्षमा शांति आहे ज्याचे मनीं ॥ वर्णिती पुराणीं गुण ज्याचे ॥ २ ॥
मज अनाथासीं साह्याकारी झाला ॥ कृपेनें छेदिला भवपाश ॥ ३ ॥
तुका ह्मणे हरिकांसेसीं लागावें ॥ होतों मी शिणलों बहु जन्मीं ॥ ४ ॥
विठ्ठलावांचोनि ब्रह्म जें बोलती ॥ वचन तें संतीं मानूं नये ॥ १ ॥
विठ्ठलावांचोनि जे जे उपासना ॥ अवघाची जाणा संभ्रमु तो ॥ २ ॥
विठ्ठलावांचूनि सांगतील गोष्टी ॥ वांया ते हिंपटी दोत जाणा ॥ ३ ॥
विठ्ठलावांचूनि जें कांहीं जाणती ॥ तितुक्या वित्पत्ति वाउगिया ॥ ४ ॥
तुका ह्मणे एक विठ्ठलचि खरा ॥ येर तो पसारा वाउगाचि ॥ ५ ॥

इष्ट दैवतावर निःसीम निष्ठा ठेवून मोक्षप्राप्तीची अपेक्षा करण्याची ही रीति अगदीं पुरातन आहे. आर्यधर्मांतील एकंदर मतमतांतरांचें मूळ ज्यांत आहे त्या ऋग्वेदांतच या रीतीचें बीज आहे. त्यांत इंद्र, वरूण आदिकरून दैवी शक्तींच्या स्तुतिपर जीं स्तोत्रें आहेत, त्यांत ती ती दैवी शक्ति एकंदर विश्वाची उत्पादक व नियामक आहे असें वर्णन केलें आहे. त्यांत ऋषि एका देवतेची स्तुति करूं लागले ह्मणजे दुसऱ्या देवता नाहींतच असें तेवढ्या वेळापुरतें ते मानतात्स दिसतात. परंतु याचें वास्तविक इंगित असें आहे कीं, एकंदर विश्वाच्या दैवी शक्ति जरी चर्मचक्षूस भिन्नशा भासतात तरी त्या एकरूपच आहेत. तीं एकाच महाशक्तीचीं विविध दर्शनें आहेत, असें त्या वेळच्या ज्ञानी पुरुषांना वाटत असे यांत कांहींएक संशय नाहीं. उपनिषदांत व त्यांच्या आधारावर रचलेल्या वेदांतदर्शनांतही हाच सिद्धांत स्थापित केला आहे. प्राचीन ऋषिमुनींनीं विश्वाचें प्रत्यक्ष अवलोकन करून जो हा विश्वविषयक सिद्धांत प्रणीत केला त्यांचेंच प्रणयन अर्वाचीन काळीं ज्ञानदेव, एकनाथ, तुकाराम वैगरे महापुरुषांनीं पुराणांतरीं वर्णिलेल्या दैवी अवतारांचीं चरित्रें शतशः ऐकून व

मनन करून केलें. वेदकाळीं जशा दैवी शक्तिच मुख्यतः ब्रह्माचीं प्रतिकें मानीत, तद्वत्‌ पुराणकाळीं धर्मसंस्थापनार्थ इहलोकीं जे देवावतार झाले अशा कथा सर्वत्र पसरल्या, ते सगुणब्रह्माचीं प्रतिकें होत असें मानण्याची प्रवृत्ति पडली. आतां ही प्रवृत्ति वेदांतमतवाद्यांनीं मोठ्या धूर्तपणानें पाडली यांत किमपि संदेह नाहीं. कारण एकंदर जनसमाजास आपल्या मताचा करण्याविषयीं जो प्रयत्न करूं जाईल, त्यानें त्यास कोणत्या गोष्टी मान्य, प्रिय व पूज्य वाटतात त्यांचें सूक्ष्मरीत्या अवलोकन करून त्यांच्या कलाप्रमाणें आपल्या उपदेशास वळण दिलें पाहिजे. ही स्वमताच्या सार्वत्रिक प्रसाराची कला जशी ग्रीक तत्ववेत्त्यांना साधली होती, तशी ती त्यांच्याहूनही पुरातन अशा आमच्या ऋषींस साधली होती; आणि तिचाच अवलंब व पुरस्कार आमच्या तुकारामादि संतमंडळीनें केला होता. या दृष्टीनें त्यांच्या एकंदर धर्मविषयक कल्पनांचा विचार केला असतां त्यांला नांव ठेवण्यास मुळींच जागा नाहीं असें म्हणावें लागतें. ह्या साधारण प्रवृत्तीस अनुसरून आमच्या चरित्रनायकाचें वर्तन होतें. पुराणांतील देवतांसच फक्त तो मान देत असे; त्यांपैकीं कित्येक देवतांचीं त्यानें स्तोत्रेंही केलीं आहेत. इतर क्षुद्र देवतांनां तो मुळींच मानीत नसे. तर उलट त्यांच्या उपहासपर त्यानें अभंग केले आहेत. उदाहरणार्थ पुढील अभंग पाहा:—

नव्हे जाखाई जोखाई ॥ मायराणी मेसाबाई ॥ १ ॥
बळिया माझा पंढरीराव ॥ जो या देवांचाही देव ॥ २ ॥
रंडी चंडी शक्ति ॥ मद्यमांसातें भक्षिती ॥ ३ ॥
बहिरव खंडेराव ॥ रोटी सुटी सांटीं देव ॥ ४ ॥
गणोबा विक्राळ ॥ लाडूमोदकांचा काळ ॥ ५ ॥
भुंज्या हैसासुरें ॥ हें तों कोण लेखी पोरें ॥ ६ ॥

वेताळें फेताळें ॥ जळो त्यांचें तोंड काळें ॥ ७ ॥
तुका ह्मणे चित्तीं ॥ धरा रखुमाईचा पती ॥ ८॥

हीं सारीं दैवतें येथील मूळच्या रहाणारांचीं असल्यामुळें आर्यांच्या पुराणग्रंथांत त्यांचा मुळींच उल्लेख नाहीं. आतां गणपतीलाही इतर क्षुद्र देवतांच्या मालिकेंत तुकारामानें कसें गोविलें हा प्रश्न आहे. कारण शिव व त्याचा पुत्र गणपति या दोन देवांस आर्यांनीं आपल्या उपास्य दैवतांत प्राचीन काळापासून सामील केल्याचा पुरावा आहे. त्यांच्या पराक्रमांच्या वर्णनपर पुराणेंही रचिलीं आहेत. वस्तुतः पाहतां हे येथील मूळरहिवाशांचे पूर्वीचे देव होते. रोमन लोकांनीं निरनिराळीं राष्ट्रें पादाक्रांत केल्यावर ज्याप्रमाणें त्या राष्ट्रांतील मुख्य मुख्य देवतांस आपल्या उपास्य देवतांत सामील केलें, तसाच प्रकार हिंदुस्थानांत वसाहती करणाऱ्या आर्यांनीं केला होता. परंतु तुकारामाला ही गोष्ट त्या वेळीं माहीत असण्याचा संभव नव्हता.

आतां तुकाराम वेदांतमतवादी होता हें त्याच्या पुढील वचनांवरून सिद्ध होईल.

अवघें ब्रह्मरूप रिता नाहीं ठाव ॥ प्रतिमा तो देव कैसा नव्हे ॥ १ ॥
नाहीं भाव तया सांगावें तें किती ॥ आपुल्या मतीं पाखंडिया ॥ २ ॥
जया मानें संत बोलिले वचन ॥ नाहीं अनुमोदन शाब्दिकांसि ॥ ३ ॥
तुका म्हणे संतीं भाव केला बळी ॥ न कळतां खळीं दुषिला देव ॥ ४ ॥
कवणा पाषाणासी धरूनि भाव ॥ कवणावरी पाव ठेवूं आतां ॥ १ ॥
म्हणऊनि निश्चित राहिलों मनीं ॥ तूंचि सर्वीं खाणीं देखोनियां ॥ २ ॥
कवणाचें कारण नलगेचि कांहीं ॥ सर्वीं सर्वीं ठायीं तूं मज एक ॥ ३ ॥
काया वाचा मन ठेविलें तुझ्या पायीं ॥ आतां उरलें कायी न दिसे देवा॥ ४ ॥
जळें जळ काय धोविलें एक ॥ कवण तें पातक हरलें तेथें ॥ ५ ॥
पापपुण्य हे वासना सकळ ॥ ते तुज समूळ समर्पिली ॥ ६ ॥
पितर स्वरूपीं तूंचि जनार्दन ॥ सव्य ते कवण अपसव्य ॥ ७ ॥
तुका म्हणे जित पिंड तुह्मा हातीं ॥ देऊनि निश्चिंती मानियेली ॥ ८ ॥

माझी न देखों अवगुणां ॥ पापी पवित्र शाहाणा ॥ १ ॥
अवघीं रूपें तुझीं देवा ॥ वंदूं भावें करूं सेवा ॥ २ ॥
मज भक्तीसवें चाड ॥ नेणें पाषाण धातु वाड ॥ ३ ॥
तुका ह्मणे घोटीं ॥ विष अमृत तुजसाठीं ॥ ४ ॥

हीं वचनें वाचून तुकारामास जे मूर्तिपूजक ह्मणत असतील त्यांची मूर्तिपूजेच्या संबंधानें कांहीं विलक्षणच कल्पना असली पाहिजे. आ-ह्मांला तर यांत वेदांतमताच्या खऱ्या रहस्याचा बोध होतो. आतां जीवात्मा व परमात्मा हे भिन्न नसून एकरूप आहेत, या वेदांताच्या महासिद्धांतांचें निरूपण पुढील अभंगांत आहे:—

तुज मज नाहीं भेद ॥ केला सहज विनोद ॥ १ ॥
तुज माझा आकार ॥ मी तों तूंच निर्धार ॥ २ ॥
मी तुजमाजी देवा ॥ ऐसी माझ्या अंगें सेवा ॥ ३ ॥
मी तुजमाजी अच्युत ॥ मजमाजी तूं सचेत ॥ ४ ॥
तूं बोलसी माझ्या मुखें ॥ मी तों तुजमाजी सुखें ॥ ५ ॥
तुका ह्मणे देवा ॥ विपरीत ठायीं नांवा ॥ ६ ॥
तुज मज ऐसी परी ॥ जैसे तरंग सागरीं ॥ १ ॥
दोहींमाजी एक जाणा ॥ विठ्ठल पंढरीचा राणा ॥ २ ॥
देव भक्त ऐसी बोली ॥ जंव भ्रांति नाहीं गेली ॥ ३ ॥
तंतु पट जेवीं एक ॥ तैसा विश्वेसीं व्यापक ॥ ४ ॥

समुद्र व तरंग, तंतु व पट हे दृष्टांत वेदांतावरील ग्रंथांत नेहमीं देण्यांत येत असतात. त्यांचाच अनुवाद सदरील अभंगांत तुकारामानें केला आहे. समग्र विश्व ब्रह्मरूप आहे या वेदांतसिद्धांताचें दिग्दर्शन पुढील अभंगांत आहे:—

रक्त श्वेत कृष्ण पीत प्रभा मिश्र ॥ चिन्मय अंजन सुदलें डोळां ॥ १ ॥
तेणें अंजनगुणें दिव्य दृष्टि जाली ॥ कल्पना निमाली द्वैताद्वैत ॥ २ ॥
देशकालवस्तुभेद मावळला ॥ आत्मा निर्वाळला विश्वाकार ॥ ३ ॥
न ह्मणा प्रपंच आहे परब्रह्म ॥ अहंसोहं ब्रह्म आकळलें ॥ ४ ॥
तत्त्वमसि विद्या ब्रह्मानंद सांग ॥ तेंचि झाला अंगें तुका आतां ॥ ५ ॥

पय दधि घृत आणि नवनीत ॥ तैसें दृश्यजात एकपणें ॥ १ ॥
कनकाचे पाहीं अलंकार केले ॥ कनकत्वा आलें एकपणें ॥ २ ॥
मृत्तिकेचे घट झाले नानापरी ॥ मृत्तिका अवधारीं एकपणें ॥ ३ ॥
तुका ह्मणे एक एक ते अनेक ॥ अनेकत्वीं एक एकपणा ॥ ४ ॥

आतां हें चराचर विश्व व संसार मृगजलवत् मिथ्या आहेत हा वेदांताचा सिद्धांत तुकारामाच्या पुढील अभंगांत स्पष्टपणें सांगितला आहे:—

मृग जळा काय करावा उतार ॥ पावावया पार पैल थडी ॥ १ ॥
खापराचे होन खेळती लेंकुरें ॥ कोणत्या वेव्हारें लाभहानी ॥ २ ॥
मंगळदायक करिती कुमारी ॥ काय त्याची खरी सोयरीक ॥ ३ ॥
स्वप्नींचें सुख दुःख झालें कांहीं ॥ जागृतीं तो नाहीं साच भाव ॥ ४ ॥
सारीं झालीं लटिकें वचन ॥ बद्ध मुक्त शीण तुका ह्मणे ॥ ५ ॥

रज्जु धरुनियां हातीं । भेडसाविलीं नेणतीं ॥
कळों येतां चित्तीं । दोरी दोघां सारिखी ॥ १ ॥
तुह्मां आह्मांमध्यें हरी । जाली होती तैसी परी ॥
मृगजळाच्या पुरीं । ठाव पाहों तारावया ॥ २ ॥
सरी चिताक भोंवरी । अळंकाराचिया परी ॥
नामें जालीं दुरी । एक सोनें आटितां ॥ ३ ॥
पिसांचीं पारवीं । करोनि बाजागिरी दावी ॥
तुका ह्मणे तेवीं । मज नको चालवूं ॥ ४ ॥

गंधर्वनगरीं क्षण एक रहावें ॥ तेंचि पैं करावें मूळ क्षेत्र ॥ १ ॥
खपुष्पाची पूजा बांधोनि निर्गुणा ॥ लक्ष्मीनारायणा तोषवावें ॥ २ ॥
वंध्यापुत्राच्या लग्नाचा सोहळा ॥ आपुलिया डोळां पाहों वेगीं ॥ ३ ॥
मृगजळ पोही घालुनि सज्ञाना ॥ आपलिया जना निववावें ॥ ४ ॥
तुका ह्मणे मिथ्या देहेंद्रियकर्म ॥ ब्रह्मार्पण ब्रह्म होय बापा ॥ ५ ॥

वेदांतवाद्यांचा प्रसिद्ध मायावाद पुढील अभंगांत सांगितला आहे.

मायेसी पाहुनी लुब्धलेसे प्राणी ॥ नेणतीच कोणी हरीलागीं ॥ १ ॥
मायेचा व्यापार झालासे बहुत ॥ तेथें आत्मज्योत कोण जाणे ॥ २ ॥
मायेनें वेष्टिलें अवघें जगत्र ॥ तेथें तो विचार काय सुचे ॥ ३ ॥
तुका ह्मणे आम्हीं मायेसी पाहून ॥ परब्रह्म जाण ओळखिलें ॥ ४ ॥

ओंकाराचे पूर्वी निघालें जें फळ ॥ ओतलें सकळ मात्रारूप ॥ १ ॥
ओंविले वो मणी सुत्र मणी गणी ॥ ओंकाररूपिणी माया होय ॥ २ ॥
वारेल हे माया वाग वाचा वदा ॥ ध्यावें या गोविंदा एका भावें ॥ ३ ॥
वेदाचिये बीज ओंकाराचें निज ॥ तुका म्हणे मज आवडलें ॥ ४ ॥

हीं व अशींच दुसरीं शेंकडों वेदांतपर वचनें तुकारामाच्या उपलब्ध गाथांत आढळतात. त्यांवरून तो वेदांती होता हें सिद्ध होतें. आतां तो विठ्ठलभक्त होता याचें बीज त्याच्याच वचनांत जागजागीं प्रकट झालें आहे. उदाहरणार्थ पुढील वचन पाहाः—

उत्तम चांडाळ नर नारी वाळ ॥ अवघेचि सकळ चतुर्भुज ॥ १ ॥
अवघा विठ्ठल तेथें दुजा नाहीं ॥ भरला अंतर्बाहीं सदोदित ॥ २ ॥

याप्रमाणें वेदांतमत तुकारामाच्या ठायीं पूर्णपणें वाणल्यामुळें त्याची पुढीलप्रमाणें वृत्ति झाली होतीः—

विष्णुमय जग वैष्णवांचा धर्म ॥ भेदाभेद भ्रम अमंगळ ॥ १ ॥
आइकाजी तुम्ही भक्त भागवत ॥ कराल तें हित सत्य करा ॥ २ ॥
कोणाही जिवाचा न घडो मत्सर ॥ वर्म सर्वेश्वरपूजनाचें ॥ ३ ॥
तुका म्हणे एका देहाचे अवयव ॥ सुख दुःख जीव भोग पावे ॥ ४ ॥

तुकाराम वेदांतवादी होता म्हणावें, तर तो देहावसान होईपर्यंत पंढरीची वारी करीत असे हें कसें? असा कोणीं प्रश्न केल्यास त्याला त्याच्या पुढील अभंगांत उत्तर आहेः—

काया हे पंढरी प्रेम पुंडलीक ॥ सत्रावी सन्मुख चंद्रभागा ॥ १ ॥
परा तेची वीट आत्मा पंढरीनाथ ॥ जेथें पाहिजे तेथें ठसावला ॥ २ ॥
शांति क्षमा दोन्ही राई रुकमिणी ॥ दोहीं भागीं दोन्ही विराजती ॥ ३ ॥
विवेक वैराग्य गरुड हनुमंत ॥ जोडोनियां हात तिष्ठताती ॥ ४ ॥
तुका म्हणे आम्हीं पंढरी देखिली ॥ गांठी हे सुटली चौदेहांची ॥ ५ ॥

औट हातांची पंढरी ॥ बरवी साधिली साजिरी ॥ १ ॥
स्थूळ सूक्ष्म कारण ॥ चौथें जाण महाकारण ॥ २ ॥
अंतीं कारणाची शोभा ॥ मध्यें उन्मनीची प्रभा ॥ ३ ॥
तुका म्हणे भरा भाव ॥ तुमचा तुम्हांपाशीं देव ॥ ४ ॥

याप्रमाणें त्याची वृत्ति झाली होती. तरी तो भक्तिमार्गच अत्यंत हितकर मानीत असे. या प्रकरणीं त्याचे पुढील अभंग पाहाः—

मोक्षाचें आम्हांसी नाहीं अवघड ॥ तो असे उघड गांठोडीस ॥ १ ॥
भक्तीचे सोहळे होतील जीवासी ॥ नवल ते विश्वीं पुरवितां ॥ २ ॥
ज्यांचें त्यासी देणें कोणतें उचित ॥ मानूनियां हित घेतां सुख ॥ ३ ॥
तुका म्हणे सुखें देईं संवसार ॥ आवडीसी थार करीं माझे ॥ ४ ॥
कासयासीं व्हावें जीतांचि मुक्त ॥ सांडुनियां थीत प्रेम सुख ॥ १ ॥
वैष्णवांचा दास झाला नारायण ॥ काय त्या मिळोन असे काम ॥ २ ॥
काय त्या गांठीचें पडलें सुटोन ॥ उगेचि वैसोन धीर धरूं ॥ ३ ॥
सुख आम्हांसाठीं केलें हें निर्माण ॥ निर्दैव तो कोण हाणे लाता ॥ ४ ॥
तुका म्हणे मज नलगे सायुज्यता ॥ राहेन या संतां समागमें ॥ ५ ॥
आत्मस्थिति मज नको हा विचार ॥ देईं निरंतर पादसेवा ॥ १ ॥
जन्मोजन्मीं तुझा दास मेघःश्यामा ॥ हाचि गोड प्रेमा देईं देवा ॥ २ ॥
काय सायोज्यता मुक्ति हाचि गोड ॥ देव भक्त कोड तेथें नाहीं ॥ ३ ॥
काय तें निर्गुण पाहों वेड्येपरी ॥ वर्णूं तुझी थोरी किती कैसी ॥ ४ ॥
गोड पादसेवा देवभक्तपण ॥ मज देवा जाण दुराविसी ॥ ५ ॥
जाणत्यापासूनि सांडावें त्या जीवा ॥ निरंतर सेवा देईं पाद ॥ ६ ॥
तुका म्हणे गोड नेघे प्रीतिकर ॥ प्रेम तेंहि सार सेवा हेर ॥ ७ ॥

येथवर **तुकाराम**ाच्या मतांविषयीं संक्षेपतः निरूपण केलें. वर जीं त्याचीं मतें दर्शविलीं आहेत, त्यांशिवाय दुसरीं आणखी पुष्कळ मतें येथें नमूद करण्यासारखीं आहेत. परंतु त्या सर्वांचा उल्लेख करूं लागल्यास प्रकृत प्रकरणाची व एकंदर ग्रंथाचीही इयत्ता फारच वाढवावी लागेल. यासाठीं तसें करण्याच्या भरीस न पडतां त्याच्या मतांविषयीं यथार्थ ज्ञान ज्याला हवें असेल त्यानें तें त्याच्या गाथा वाचून यथावकाश करून घ्यावें इतकें सांगून हें प्रकरण आटपतों.

उपसंहार.

भगवद्भक्ति करायां बहु जड जीवांसि जो तुका शिकवी ॥
याच्या दुसरा धरणीवरि येइल कोण हो तुकासि कधी ॥ १ ॥ मोरोपंत.

याप्रमाणें या महासाधुपुरुषाच्या चरित्राच्या एकंदर भागांचें निरूपण केलें. यांतील कांहीं भाग अपुरे आहेत. परंतु त्याला उपाय नाहीं. आमच्या देशामध्यें खरा विश्वसनीय असा व्यक्तिविषयक किंवा राष्ट्रविषयक इतिहास लिहून ठेवण्याची पद्धति पुरातनकाळीं फारशी नसल्यामुळें आमच्या देशांत पूर्वकाळीं होऊन गेलेल्या महापुरुषांचें जीवनवृत्त कळण्याची सोय आधुनिक काळीं म्हणण्यासारखी मुळींच नाहीं. ज्या कित्येक महात्म्यांचें कीर्तितेज सर्वत्र फांकून त्यांची वाखाणणी सर्वतोमुख झाली, त्यांच्या संबंधानें पितृपुत्रपरंपरेनें दंतकथा चालू राहिल्या. या दंतकथांच्या व लोकप्रवादांच्या आधारावर कित्येक कवींनीं चरित्ररूप कवनें केलीं. या कवनांचा आधार खरें ऐतिहासिक चरित्र लिहिणारास फारच वेतानें द्यावा लागतो. आमच्या चरित्रनायकाच्या जीवनवृत्तासंबंधाचीही स्थिति बहुतेक अशीच आहे. तरी आम्हांला जेवढी विश्वसनीय माहिती सांपडली, तेवढी प्रस्तुत पुस्तकांत ग्रथित केली आहे.

जगाच्या कल्याणा संतांच्या विभूति ॥ देह कष्टविती उपकारें ॥

या स्वोक्तीप्रमाणें या महात्म्यानें आपलें वर्तन शेवटपर्यंत एकसारखें ठेविलें. आपणास जो मोक्षमार्ग सत्य वाटला, त्याचा उपदेश आपल्या बांधवांस करून त्यांस सन्मार्गवर्ती करण्याविषयीं त्यानें आमरण परिश्रम केले. स्वतांचें आचरण सर्वदा परमशुद्ध ठेवून इतर जनांच्या ठायीं सदाचार व सद्भाव यांचें बीजारोपण व उन्नति करण्यास झटणें हें आपलें परम कर्तव्य आहे, असें त्यास वाटत असल्यामुळें त्यानें

संसारांत राहून स्वशक्त्यनुसार उद्योग केला. एकाद्या वैराग्यासारखा संसारादिकांचा व्याप सोडून फटिंग होऊन कोठेंतरी तीर्थाच्या वगैरे ठिकाणीं स्वस्थ पडून रहाण्याचें त्यानें कदापि मनांत आणलें नाहीं. प्रारंभीं एक दोन वेळां त्याची अशी वृत्ति झाली होती. परंतु ती कधींही कायम राहिली नाहीं. हें समग्र महाराष्ट्राचें मोठेंच भाग्य समजावयाचें. तो पुरा वैरागी बनून आपल्या भावासारखा कोठें तरी निघून गेला असता, तर त्याची सद्बोधप्रचुर प्रासादिक कविता आह्मां महाराष्ट्रीयांस प्राप्त झाली नसती. तुकारामाचें देहावसान होऊन आज जवळ जवळ अडीचशें वर्षें लोटलीं आहेत. तरी तो आपल्या अभंगवाणीच्या रूपानें अमर झाला आहे. त्याचा स्वच्या कळवळ्याचा अमृतरसोपम सद्बोध वाचून किंवा ऐकून आजपर्यंत लक्षावधि लोकांची आध्यात्मिक उन्नति झाली आहे; आणि यापुढें ती अशीच होत राहील, यांत संशय नाहीं. सद्भाव, सदाचार, निरहंकारता, परोपकारबुद्धि, विनय, मनोनिग्रह इत्यादि ज्यां उज्ज्वल सद्वृत्ति त्यांचा पूर्ण विकास झालेला ज्यांस पाहणें असेल, त्यांना त्या तुकारामासारख्या अत्यंत विरल महात्म्याच्याच ठायीं आढळतील. असा हा जगदुदाहरक अद्वितीय साधु आमच्या या महाराष्ट्रांत निर्माण झाल्याबद्दल आह्मांस मोठा अभिमान वाटला पाहिजे; आणि त्याचा चरित्रमहिमा समजावून घेण्याची उत्कंठा सर्वांस लागली पाहिजे.

समाप्त.